

## КИИРИИ ТЫЛ

Үөрэх эйгэтигэр «Арасыйа Федерациятын үөрэхтээнин туһунан» сокуонугар (273 №-дээх, 2012 с. ахсынны 29 күнэ) уопсай үөрэхтээнин ситимигэр, оскуола иннинээси үөрэхтээнин тус-ла булгуччулаах таһым быһыытынан ылыллан, уларыһылар киирдилэр. Бу сокуонга госу-дарство оҕо кыратыттан сайдар-итиһилэр эйгэтин тэрийиигэ улахан балбамтану уураһын уонна оҕо ханна алороруттан тутулууга суох оскуола иннинээси үөрэхтээһининэн хааччылар тосхоло торумнаммыта.

1991 сыллаахха Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай оскуолаларын сангардан сайыннары уонна «Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай оҕо тэрилтэлэрин сайдыыта» концепцияла-рыгар олобуран, «Тосхол» базовай бырагыраама аһаһуллубута. Саха оҕото кыра эрдэситтэн төрөөбүт буоруттан силис тардан, нуруотун тылын барыа баайын, өбүгэтин үтүө үгэһин чохчы бааччы этигэр ингэринэн, амарах сүрэһин, мындыр өйүн, уран тарбаһын утумнаан, саха-лыы куттаах-сүрдээх дьоһуннаах киһи буола улаатарыгар олук ууруллубута.

2014 сылтан оскуола иннинээси үөрэхтээһин федеральнай государственнай стандарда олоххо киирэн, үөрэх сүрүн бырагыраамаларын ирдэбилэ тосту уларыһыта. Оскуола ин-нинээси үөрэхтээһин өнөтүн хаачыстыбата билинни олох сизиринэн төрөппүт, уопсасты-баннас ирдэбилигэр сөп түбэһиэхтээх. Аныгы кэм оҕотун, иитээччигин уонна дьиз кэргэнин сайдар кыаһар, интэриэһигэр, айар дьобуругар туһуланар.

Саха Өрөспүүбүлүкэтин Үөрэһин уонна наукатын министристибэтин көбүлээһининэн, сахалыы төрөөбүт тыллаах оскуола иннинээси үөрэхтээһин тэрилтэлэригэр аналлаах сүрүн үөрэх бырагырааматын оноруу сорууга турбута. Ол чэрчитинэн, «Кустук» оскуола иннинээси үөрэхтээһин бырагыраамата, СӨ научнай-методическай хамыһыһыатынан бигэргэнэн, саха-лыы оҕо тэрилтэ бэйэтин сүрүннүүр бырагырааматын саналыы танарыгар толору кыаһы биэрэр. Бырагыраама методологическай төрүттэрэ, сүрүн бириинсиптэрэ, научнай таһыма ФГҮөС ирдэбилигэр толору эппизиттиир.

Бырагыраама педагогика уонна уйулба наукатыгар оскуола иннинээси үөрэхтээһини төрүттээбит учуонайдар: В. Запорожец, Л.С. Выготскай, А.Н. Леонтьев, А.П. Усова, Е.И. Ра-дина, Л.А. Венгер, Ф.А. Сохин, Н.П. Сакулина, Н.А. Ветлугина, В.Г. Нечаева уа.д.а. научнай идиэ-йэлэригэр тирээбэр. Бырагырааманы бэлэмнииргэ айар бөлөх кэлэктиибэ научнай суолта-лаах чинчийээччилэр: М.И. Лисина, Н.Н. Поддьяков, А.И. Иванова, О.П. Радынова, Т.И. Осокина уа.д.а. үлэлэригэр олобуруда.

Федеральнай государственнай үөрэх стандарда оҕону иттии-сайыннары эйгэтигэр элбэх сана өйдөбүлү, тизэрмини киллэрэр. Иитээччилэргэ методическай көмө матырыһаал быһыы-тынан үөрэтии уобаластарын сабадаланар ситиһилэрэ, тизэрминэр тылбаастара, тыл-дьыт бэрилиннэ.

Бырагыраама соруктарын олоххо киллэрии хас бирдии оҕо оҕо дьайымал бары көрүнгэр көх-төөхтүк кыттыытыгар, айар-тутар кыахтаныытыгар, тулалыыр эйгэни кытта кизн ха-бааннаахтык алтыһытыгар, бары дьобура арыллан сайдыытыгар кыах биэрэр. Бырагыраама 3—7 дилэри саастаах оҕо сайдыытын бары хайысхаларынан, бизс үөрэхтээһин уобаластарынан иитэр-үөрэтэр ис хоһооно арыллар.

Бырагыраама биир сүрүн уратыта – Федеральнай үөрэх туһунан сокуон 3 пуунун 13 ыста-тыйатыгар ыйыллыбыт муодулунай бириинсипкэ олобуран, иитээччи үөрэх сүрүн бырагыраа-матын усулбууһатын уонна иитэр-сайыннарар эйгэтин тэрийиигэ оҕо араас дьайымалла-рын алтыһынараран бырайыактааһын сана ньыматын туһанар. Муодулунай бириинсип оҕо көнүлүк арыллан оонньуур, сайдар, көрөр-билэр дьобура аһыллар, олоххо ситиһилээх буолар усулбууһатын тэрийэр. Иитээччи иитэр-сайыннарар үлэни сатабыллаахтык торумнаан, оҕо тус баһатынан салайтарар, бодоруһар, бэйэтин сөпкө сыаналанар, билинэр, айар дьобура, талкуйа үтүө түмүктэрдээх сайдар тосхолун арыһар.

Бырагыраама саха нуруотун култууратыгар тирээбэрэн, кыра оҕону төрөөбүт тылынан иитэр иитээччи, эбии үөрэхтээһин уһууһааччытын, төрөппүт кизн аранатыгар туһуланар. Оскуола иннинээси үөрэхтээһингэ саналыы сонун көрүүлэри, сабаһтары олохсунан, бырагы-раама кэнчээри ыччаппытын сайыннарыыга ытык аналын түстээн, эрлээхтик хардыһыла!

**Айар бөлөх кэлэктиибэ**

## 1 түһүмэх. СЫАЛ-СОРУК

### 1.1. Бырагыраама тускула, сыала, соруктара, анала, уратыта, методологической төрүттэрэ, сүрүн бириинсиптэрэ

**Оскуолаба кириэн иннинээби саастаах оҕолору үөрэхтээһин тускула** — оҕо сааһы киһи олобун биир саамай үһүлүччү суолталаах кэрдиһинэн сыаналаан, кинини бэйэтин үөрэх эйгэтигэр толору кыттааччынан билиэн, оҕо уонна улахан дьон алтыһан, хас биирдии оҕо тус уратытын учуоттаан иитэр-үөрэтэр үлэ араас ньымаларын, көрүнгүн уратытык туттуу.

**Бырагыраама сыала:** регион уратытын учуоттаан, оҕо тэрилтэтэ иитэр-сайыннарар үлэтин ис хоһоонун олорор түөлбэтин, дойдутун айылбатын, дьонун-сэргэтин, олобун-дьаһабын, үлэтин-хамнаһын уратытын ырытан, онно олобуран, дьүөрэлээн ылынарыгар туһуланар.

#### СОРУКТАР

- Кыра оҕо норуотун култууратыгар тирэбирэн, төрөөбүт тылын иитиллэр, атын омуктары кытта тэнгэ сылдьан сайдар үөрэх эйгэтин ситимин олохтооһун.
- Дьайымал ситимигэр оҕо көнүллүк арыллан оонньуур, сайдар, көрөн-билэн чинчийэр дьобура, сатабыла табыгастаахтык аһыллар сайыннарар эйгэ усулуобуйатын тэрийии.
- Эти-сиини эрчийии, чэгизн-чэбдик буолуу, бэйэни харыстанар култуураны ингэри.
- Кыра оҕо быраабын кэнгэтигэ уонна кини кыаһар олобуран, кини сайдыытын, омок быһыытынан бэйэтин бас билиниитин, бэйэтигэр эрэлин, эппиэтинэһин тус оҕооо туһааһан иитии.
- Үөрэтии ис хоһоонугар оҕо толкуйдуур, ырытар, таба санарар, айар дьобурун аныгы сайыннарылаах үлэ ньымаларын туһанан сайыннары.

**Бырагыраамаба омок култууратын уонна регион уратытын учуоттааһын.** Оскуолаба кириэн иннинээби саастаах оҕолору үөрэхтээһин федеральной государственной ыстандаардыгар төрөөбүт тылын иитии-үөрэтии, омок култууратын уонна регион уратытын учуоттааһын ирдэбил быһыытынан киирэр. Бэйэ омок уратытын сүтэрбэхкэ олоруу — билинни кэм биир сүрүн уратыта. Ону этнокультурнай үөрэхтээһин хааччыйар. Этнокультурнай үөрэхтээһин тутулу-гар төрөөбүт тыл, төрүт билии, төрүт култуура, үгэс, сизэр-туом киирэллэр, онтон сүрүн ис хоһоо-но норуот педагогиката буолар. Сахалыы тыыннаах оҕо тэрилтэлэрэ үгэс эргириэ, күн-дьыл уларыяр тэтимэ уонна сана «Олонхо педагогиката» дин иитии-сайыннарыы систимэлэригэр олобуран үлэлиибит. Бу этнокультурнай үөрэхтээһин — оҕо норуотун култууратыгар олобурут, төрөөбүт тылын иитиллэр, атын омуктары кытта тэнгэ сылдьан сайдар үөрэх эйгэтин ситимэ буолар. Хас биирдии оҕо тэрилтэтэ үөрэх сүрүн бырагырааматын усулуобуйатын хайдах тэри-йэн олоххо киллэрэрин бэйэтэ торумнанар: олорор түөлбэтин, дойдутун айылбатын, дьонун-сэргэтин олобун-дьаһабын, үлэтин-хамнаһын уратытыгар олобуран, дьүөрэлээн сурунан, сили-гин ситэрэн бигэргэтинэн үлэлиир. ФГҮөС иитэр үлэ хайысхата иитээччигэ оҕону кытта биир-гэ алтыһан норуот иитэр үгэстэрин таба туһанан, айымньылаахтык үлэлиригэр кыах биэрэр. Оскуола иннинээби оҕо тэрилтэтин ыстандаардыгар оонньуу, сэлэргэһии уонна билии-көрүү, чинчийии сүрүн дьарык быһыытынан киирэллэр. Ити дьарыктар саха омок этнопедагогикатыгар кыра саастаах оҕону иитии сүрүн олохсуйбут ньыматыгар олобурулар. Оҕо дьон-сэргэ эйгэтигэр кириитэ, дьоннуун алтыһыта киһи аймах култууратын төрүт көрүүтүн оҕо билсипииттэн, ылы-ныһытыттан сабаланар.

Ылыммыт ытык өйдөбүллэринэн сирдэтэн, дьонно-сэргэбэ, айылбаба сирдээх сыһыан оҕо өйүгэр-санаатыгар олохсуйар:



- оёо киһини кэрэхсээһинэ, киһиэхэ сирдээх, харыскаллаах сыһыана;
- дьиз кэргэн, уһуйаан, түөлбэ, нэһилиэк, дойдутун, аан дойду олобун уларыйытын, хаамытын оёо сэргээһинэ, ытыктааһына;
- бэйэтин дьобун киһи быһыытынан сананыыта, атын киһиттэн итэбэс да, ордук да буолбатын билиниитэ;
- киһи уратытын өйдөөһүнэ, тулуйуута, сирдээхтик сыһыаннаһыыта;
- дьон-сэргэ үлэлээн онорон таһаарбытын харыстааһына.

Оёо сыһыаньттан кини тулалыыр зйгэбэ сылдыһыта, быһыыта-майгыта, дьоннуун алтыһыыта — быһатын эттэххэ, тас дьайыыта тахсар. Оёо таска дьайыыта күнтэн күн хатыланаң, сыһыа бөбөргөөн, кини ис айылгытыгар кубулуйар, булгуруйбат булгуччулаах төрүт өйдөбүл буолан кинини салайар.

Оёо тутан-хабан, көрөң, оонньоон сайыннабына, толкуйдуур дьобура, сатабыла, үөрүйэбэ кэниир, дириңиир, чочулар, чопчуланар. Сенсорнай эталоннары билиитэ, логической толкуйа лаппа сайдар, билиитин-көрүүтүн тус олобор, бэйэтигэр, дьонго, айылбаба сыһыаран сөпкө туһанар.

Аныгы иитээччи күннээби олоххо оёону кытта үгүстүк кэпсэтэн, бодоруһан сэлэргээһини зйгэтин тэрийиэхтээх. Оёону кытта чугастык кэпсэтии, болбойон, сэргээн истии, оёолор бэйэ-бэйэлэрин икки ардыларыгар сүбэлэһэллэрин, кэпсэтэллэрин көбүлээн, кэпсэтэр дьобуру сайыннарыы, бары кыттыһан толкуйдаан кэпсээн айыытын, сатаан алтыһан оонньооһуну ыыты ордук көдүүстээх.

Этнокультурнай сайыннаран зйгэ оёо көңүллүк арыллан оонньоур, сайдар, көрөр-билэр дьобура аһыллар кыабын олохтуур. Маннык зйгэ оёо олус чугас, оёо айылгытын арыйар.

**Бырагыраама сүрүн анала** — оскуолаба кириэн иннинээби саастаах оёолорго үөрэхтээһини төрөөбүт тылынан иити-үөрэтии, омук бэйэтин культууратын уонна регион уратытын учуоттаан, ФГҮөС ирдэбиллэрин толорууга иитээччилэргэ научнай-методической көмө.

## МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЙ ТӨРҮТТЭР

**Аксиологической төрүт** — үөрэхтээһингэ, иитиэгэ уонна киһи тус сайдыытыгар түмүллүбүт сыаннастары быһаарар: оскуолаба кириэн иннинээби саастаах оёо сайдарыгар туһаныллар до-руобуйа, культуура, (кэпсэтии дьобурун уратыларын (коммуникативнай), психосексуальной, этнической, быраап), сананы билии, бииргэ алтыһартан үөрүү, оонньоу, үлэ сыаннастара (суолтала-ра). Бу сыаннастар оёону иитиэгэ олус улахан суолталаахтар.

**Деятельностнай төрүт** — иитээччи оёо туох баар кыабын толору аһарын сабабалыыр уонна кини бэйэтин кыабын суолта ууран, араас дьайымаллары көңүллүк туһанарын тэрийэр уонна салайар. Ити соруктар кэпсэтии дьобурун уратыларын (коммуникативнай) уонна да атын оёо билиитин кыабынан (кэмпитиэсийэтинэн) сайыннарыыга эрэ буолбакка, маны таһынан оёону личинэс быһыытынан көрөн сайыннарыы буолар.

**Личностнай төрүт** — гуманизм уонна алтыһы (интеграция) төрүтүгэр олобулар. Киһилии сыһыан төрүтэ, оёо сааһы киһи олобун кэрдийһин улахан суолталаах кэминэн билиини, оёо оёо суолта бизрэн сыһыаннаһыы уонна бу манна олобуран киниэхэ тус бэйэ сыаннаһыгар, бүтүүн киһи аймах уонна уопастыбаннай суолталаах үөрэх сыаннастарыгар сөп түбэһиннэрэн сайын-нарыы.

**Культурологической төрүт** үөрэх биир кэлим ситимин алтыһы ныматынан тэрийи үөрэх зйгэтин тус ураты ирдэбилин ис хоһоонугар уонна сатабылга төрүөттэнэрин көрдөрөр; оскуо-лаба кириэн иннинээби саастаах оёо личинэс быһыытынан бэйэни сайыннарытын көрүүн сөп; омук быһыытынан бэйэни билиниитин уонна төрүт үгэһи сангалы сайыннарага сэнээриини көбүлүүр; сана сабахтары арыйар уонна үөрэх сайдарыгар кыах бизрэр.

**Компетентностнай төрүт** — үөрэх дьайыытын сыалын уонна соругун оёо өйдөөн бэйэбэ дьа-рыктанара, олох араас түгэнигэр сатаан түргэник быһаарыныы ылынара уонна маны таһынан, билиитин таһымынан, бэйэтин кыабынан түргэник эппиэтинэс ылынан проблеманы (уустук со-ругу) быһаарара.

## БЫРАГЫРААМА СҮРҮН БИРИНСИПТЭРЭ

Сүрүн бириинсип — киһи олобор оёо саас уһулччу суолталаах кэрдийс кэм буолар. Бу түгэни оскуолаба эрэ бэлэмниир кэм курдук көрбөккө, оёо бары кэрдийс саастарын (төрүөбүттэн — 1

сааһыгар, 1—3 сааһыгар, онтон 3—7 диэри) толору олороругар уонна бары өттүнэн сайдарыгар кыах биэрэр кэмнэн көрөргө.

Иитэр-үөрэтэр үлэни былааннааһынна иитээччи хас биирдии оҕо тус уратытыгар олобуран, оҕо сайдыытын бэйэтэ ордук тоҕоостоохтук таларыгар, иитээччи үлэ ис хоһоонун торумнуур. Онон оҕо бу түгэннэ бэйэтэ тас эйгэни билээччи уонна дьайааччы буолар (субъект). Иитээччи оҕо сэнээриитин, билэр-көрөр дьобурун ирдэбилин уонна хас биирдии оҕо сайдарыгар тус уратытын учуоттуур.

Оҕону уопсастыба (общество) эйгэтигэр киллэриин маньыгы сабабалыыр: оҕо култуура сиэрин, ньымаларын уонна дьайыы сатабылын баһылыырын; быһыы-майгы, тутта сылдыы уонна атын дьону кытта сатаан кэпсэтэрин; билинни уларыа турар эйгэбитигэр дьэ кэргэн, уопсастыба (общество), судаарыстыба үгэһин тутуһарын.

Муодулунай бириинсип — үөрэхтээһин ис хоһоонун аттаран биир ситимнэ киллэрэн үөрэтии биир чэрчитин көрдөрөр, үлэ ис хоһооно түгэнинэн хас да дьайымалы ситимниир. Холобур, «Уу-хонуу олохтоохторо» муодул түгэниэрэ: «Тоҕо сарыкынас сахсырба дииллэрий?», «Сайын ким куруһуба баайбытай?», «Бытыктарынан тыаһы истэллэр?».

Бу принцип оҕолор уонна улахан дьон бэйэ-бэйэлэригэр көмөлөсөһүүлэрин уонна бииргэ үлэлээһиннэрин, оҕо бэйэтин үөрэх эйгэтигэр толору кыттааччынан билиниитин (тус бэйэтин) ирдиир. Бырагыраама олоххо кириэрин туһугар үөрэх эйгэтигэр (ис тутулуугар) иитээччи эрэ буолбакка, оҕолор эмиэ бары бииргэ көхтөөхтүк, тэнгэ кытталларын эрэйэр. Иитэр-үөрэтэр үлэ ис хоһоонугар хас биирдии оҕо кыттарыгар кыах биэрэр. Оҕо бэйэтин көрүүтүн, санаатын аһаҕастык этэригэр, туруорсарыгар, быһаарыныы ылынан, тус бэйэтэ эппиэтинэс сүгэригэр кыах биэрэр.

## 1.2. Бырагыраама туолуутун сабадаланар ситиһиилэрэ

ФГҮӨС оҕо сайдыытын таһымын бэрэбиэркэлиир соругу туруорбат. Ыстандаарт оҕо бырагырааманы ситиспитин тус сыаллаах соруктарга быһаарар. Тус сыаллаах сорук:

— оҕо төһө сайдыбытын учуоттуур сыанабыл да, сылыктыыр анал ньыма да буолбатах;

— оҕо оскуолаҕа үөрэниэхтээх бэлэмин туоһулуур ирдэбил буолбатах (Российской Федерация «Үөрэхтээһин туһунан» сокуонун 2 чааһын 11 ыст.).

Ыстандаарт сүрүн ирдэбиллэрэ:

а) Российской Федерация үөрэҕириитин бары кэлим сүһүөхтэригэр, ол иһигэр оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин сыала учуоттаныахтаах;

б) оҕо киһи аймах култууратын инэриниитин, атын дьоннуун сирдээхтик бодоруһуутун ситиһилиэхтээх;

г) төрөппүттэргэ уонна нэһилиэнньэ бары аранатыгар, оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин тус соруктара сырдатыллыахтаах.

Оскуола иннинээҕи үөрэхтээһини түмүктүүр оҕо ситиһиитэ, ФГҮӨС-кэ этиллэринэн, тус сыаллаах соруктарга хас биирдии оҕо сааһынан сайдыытын уонна тус кыабын ситиһиитин курдук ылыныллар. Бу тус сыаллаах соруктар Российской Федерация оскуола иннинээҕи саастаах оҕо үөрэһин эйгэтигэр барытыгар дьайар, оҕону иитиигэ хас биирдии иитээччи, төрөппүт ону ситиһэргэ кыһаллар.

Иитээччи оҕо үөрэх сүрүн бырагырааматын баһылаабытын кэтээн көрөр, оҕо дэгиттэр үөрүйэхтэрин, сатабылларын, билиитин сайдыытын анал сылыктыыр ньымаларынан сыаналыыр. Бу бырагыраамаҕа тус сыаллаах соруктары ситиһэргэ туттуллар сылыктыыр матырыйааллары оҕо сааһынан аттаран, хас биирдии үөрэхтээһин уобаластарыгар оноһулунна.

Иитээччи иитэр-үөрэтэр соруктарын чуолкайдыыр ньымаларын табатык булунарыгар уонна оҕо дьайымалын кэтээн көрөн, сыанабыл онороругар көмө матырыйаалы туһаныан сеп (сыһыары).

Бу сылыктыыр матырыйаал иитээччи үлэтин туруорбут сыала-соруга оҕо сабадаланар ситиһиитигэр көстүүхтээх уонна тэн буолуохтаах:

- бастатан туран, үлэ сибээһэ: сыала-соруга, сабадаланар ситиһии (1 табылыысса).





- Оџо бөдөн уонна бытархай хамсанар быччыннара сайдыбыт, тулуурдаах, сүрүн хамсанылары баһылаабыт, бэйэтин хонтуруолланар, салайынар кыахтаах.
- Улахан киһилиин, оџолуун сыһаныгар, бэйэтин дьарыктарыгар сизэр-майгы олохтоммут еруттэрин кэспэт, ыктарыылаах түгэнгэ бэйэтин туттунар, салайынар; оџо бэйэтин көрүнэр-харанар, сэрэхтээхтик сылдыар, харыстанар.
- Сананы билэргэ-көрөргө баџалаах, өйдөммөтүн улахан дьонтон, сааастыылаахтарыттан ыйыталаһар, айылџа көстүүлэрин, дьон-сэргэ сыһанын, киһи майгытын-сигилитин туохтан тутулуктаабын быһаара сатыр, бэйэгэ сыаналыырга холонор, кэтээн көрөргө-чинчийэргэ сыстаџас. Тус бэйэтин, айылџатын, сирин-дойдугун, тулалыыр зйгэтин уо.д.а. туһунан өйдөбүллээх. Оџо араас дьарыктарыгар ылбыт билиитигэр, сатабылыгар олоџуран, быһаарыныны ылынар кыахтаах.

## 2 түһүмэх. ИИТЭР-ҮӨРЭТЭР ҮЛЭ ИС ХОҢООНО

### ОҢО САЙДЫТЫН БИЭС УОБАЛАҢЫНАН ИИТЭР-ҮӨРЭТЭР ҮЛЭ ДЬАЙЫМАЛА

*Үлэ ис хоһоонугар оскуола иннинээби үөрэхтээһин ыстандаардын биэс уобалаһа бэриллэр: «Киһи аймах эйгэтигэр киирэн, оҢо сайдыыта, дьоннуун алтыһыыта, бодоруһуу», «ОҢо билиитин-көрүүтүн сайыннарыы», «ОҢо тылын сайыннарыы», «ОҢо кэрэни өйдүүр дьобурун сайыннарыы», «ОҢо этин-сиинин сайыннарыы».*

### 2.1. КИҢИ АЙМАХ ЭЙГЭТИГЭР КИИРЭН, ОҢО САЙДЫЫТА, ДЬОННУУН АЛТЫҢЫЫТА, БОДОРУҢУУ

10

#### Сыала-соруктара:

- ОҢо бэйэтин дьобун киһи быһыытынан билинэн, атын дьону эмиэ дьобун-мааны дьон быһыытынан ылынаң, сайаҕас сыһыаны олохтооң, атын киһи туругун өйдөөн, кини үөрүүтүн уонна хомолотун тэнгэ үлэстэн, бэйэтин майгытын салайынар, баҕатын, ирдэбилин туттунар ғына оҢону иитии.
- ОҢолордуун хардарыта өйдөһөн дьайсыытын, бииргэ алтыһан дьайымалы оҢо көхтөөхтук тэрийсиитин, оҢо бэйэтин дьайымалыгар быһаарыылаах уонна дьулуурдаах буолуутун хааччыйыы.
- Аймах-билэ дьонун, дьыэ кэргэнин, уһуйаан үлэһиттэрин, оҢолорун кытта биир кэлим саныытын, оҢолордуун, улахан дьоннуун оҢо сизрдээх быһыы-майгы туттаах өйдөбүлүн тутуһан бодоруһуутун тэрийии.
- ОҢо билэр-көрөр баҕатын, киһи этэрин истэн ылынарын; турбут соругу ситиһэрин; быраабыланы тутуһан, анал бэлиэһэн сирдэтэн сорудағы онгорорун; төһө сөпкө-сыһа онгорбутун, туох ордук сатаммытын, туохха сыыспытын быһаарарын ситиһии.
- Үлэ араас көрүнгүн кэрэхсээһинин, үлэлииргэ, бэйэтэ айарга-тутарга бэлэм буолуутун хааччыйыы.
- Күннээби олоһор, дьонно-сэргэһэ, айылҕаһа сэрэхтээхтик сылдыһы ирдэбилин (быраабылатын) энкилэ суох тутуһуутун ситиһии.

### 3—4 СААСТААХ ОҢО

#### ОҢо бэйэтин киһи быһыытынан билиниитэ

#### Ис хоһооно

*Мин уйулҕам туруга, бэйэбин салайыһыым (эмоциональное Я). Улахан киһи көмөтүнэн бэйэм уонна атын оҢо туругун үөрэрин, хомойорун, кыһыһарарын арааран билэбин; улахан киһи көмөтүнэн атын оҢолуун өйдөһөбүн, сизрдээхтик алтыһабын: мин оҢону аһынабын, оҢолуун эйзэстик кэпсэтэбин, мээхэ туох баарынан (оонньуурбун, кэмпиэппин уо.д.а.) үлэстэбин, үтүөнү-үчүгэи оҢо онгоробун, бэйэм быһыыбын-майгыбын салайына үөрэнэбин; бэйэм ту-*



руклуң, баабын сөпкө бэлиэтээн атын киһизэхэ өйдөнөр гына этэбин; мин бэйэм тугу билэрбин, сатыырбын киһизэхэ кэпсиибин, көрдөрөбүн; мин үөрэ-көтө сылдыабын, үтүө санаалаахпын, иитээччибиң, төрөппүттэрбин таптыыбын, итэбэйэбин, дьоннуун көхтөөхтүк алтыһабын.

*Мин уол-кыыс буолбут уратым, быһыым-майгым (гендерное Я).* Мин бэйэм ааппын, сааспын билэбиң: «Мин — Айаалбын, үс саастаахпын, мин — уолбун». «Мин — Сайыынабын, түөрт саастаахпын, мин — кыыспын» дээн этэбин; кыыс, уол уратытын улахан киһи көмөтүнэн өйдүүбүн: тас дүүтүннэрэ, майгылара; уол оҕо күүстээх, эр санаалаах, мөлтөххө-кыаммакка көмөлөһөр, көмүскүүр, аһыныгас санаалаах дээн улахан киһи этиитинэн билэбиң; кыыс нарын-намчы, кэрэ, аһыныгас санаалаах, дьонго көмөлөһөр дээн билэбин; бэйэ-бэйэбэ, кыыска-уолга эйбэс сыһаннаахпын, добордуу буолабын.

*Мин саха омук буоларбын билиним (этническое Я).* Мин ийэм-аҕам — сахалар, биһиги саха-лыы сангарабыт, мин — сахабын дээн билэбин.

*Мин аҕа-ийэ уонна уһуйаан оҕото буоларбын өйдөөтүнүм, дьоннуун, оболордуун сизрдээхтик алтыһыым (социальное Я).*

*Дьиз кэргэммэр истин, эйбэс сыһыан олохтонуута.* Дьиз кэргэн иһинэн олохтоммут бэйэ-бэйэбэ таптала, үтүө сыһыаны тутуһабын, истин, сылаас сыһыантан үөрэбин; дьиз кэргэн иһигэр баар чугас дьонум аатын билэбин, дьоммуна кизэн туттабын; ийэбэ таптап, ытыктабыл сыһыана улахан киһи көмөтүнэн мизэх олохсуйар; ийэм дьизбэ-уокка үлэтин билсэбин, бэлиэтии көрөбүн, ийэм миигин, дьиз кэргэнин көрөрүн-истэрин улахан киһи көмөтүнэн өйдүүбүн, ийэбинэн кизэн туттабын, киниттэн үөрэбин; ийэбэр көмөлөһөбүн, соруудахтарын толоробун, улахан киһилиин оонньуурдары сааһылыыбын, тараахтары сууйабын, дьиз малын-салын быылыыбын, танаһы-сабы хомуйабын; төрөппүттэрим үлэлэрин-хамнастарым билсэбин, этэбин (аҕам — суоппар, ийэм — асчыт); ийэ-аҕа оҕону таптыыр, көрөр-харайар, көмүскүүр дээн улахан киһи көмөтүнэн өйдүүбүн; биһиги дьиз кэргэн дьоно ил-эйэ олохтоохтор, бэйэ-бэйэлэрин таптыыллар, кыһамныылаахтык сыһаннаһаллар дээн улахан киһи көмөтүнэн билэбиң; дьизтээби үөрүүлээх түгэннэри оболорго, иитээччигэ кэпсиибин, үчүгэй сонуну үөрэ-көтө үллэстэбин.

*Мин дьону-сэргэни кытта хардарыта сыһыаным, алтыһыым (взаимоотношение, взаимодействие).* Дьиз кэргэнгэ, дьонго, тыынар тыыннаахха мин үтүө сыһаннаахпын; атын оболуун кэпсэтэн иккилии буолан бииргэ оонньуубун: «обобутун аһатыахха, утууоохха»; оҕону аатынан ынгырабын; мин иитээччилии бииргэ оонньуубун, кини ыйытыытыгар хоруйдуубун, иитээччи этиитин, сүбэтин ылынабын, иитээччилии, оболордуун оонньууру, малы-салы бииргэ хомуйабын, сууйууга-сотууга иитээччигэ илии-атах буолабын; үлэһиттэргэ, оболорго үтүө санаалаах, эйбэс сыһаннаах буолабын; бэйэбин үчүгэйдик сананабын, дьизбэр, уһуйаанга холкутук сылдыабын, дьоннуун эйбэстик кэпсэтэбин, алтыһабын; иитээччи уонна иитээччи көмөлөһөөччүтүн үлэлэрин билсэһэбин, кинилэри ааттарынан ынгырабын, кинилэрдиин көхтөөхтүк алтыһабын; улахан киһи көмөтүнэн асчыт (танас сууйааччы) үлэтин-хамнаһын билсэбин; асчыт (танас сууйааччы) үлэтин кэрэхсибин, асчыкка (танас сууйааччыга) үтүөтүк сыһаннаһабын, кинилэр оболорго кыһаллан үлэһитлэрин өйдүүбүн, уһуйаан үлэһиттэригэр үтүө сыһаннаахпын, «асчыт», «танас сууйааччы» буолан оонньуубун; быраас уонна сизстэрэ киһизэхэ туох көмөнү онороллорун билсэбин, быраас тэрилин хайдах, туохха туттарын билсэбин; бырааһы кытта толлубакка кэпсэтэбин, балыһаһаах буола оонньуубун.

*Мин майгым-сигилим олохтонуутун бэрээдэгэ (этикет).* Майгы-сигили олохсуйбут бэрээдэгин судургу ньыматын билэбин, тутуһабын. Дьону көрүстэһпинэ, эбэрдалэһэбин — Үтүө күнүкэн!, барарбар — Көрсүөххэ дьэри! дьибин, махтанабын: Махтал! Баһыыба! Көрдөһөбүн: буха дьээн..., баһаалыста...; манньык «аптаах» тыллары тоҕоостоох түгэнгэ улгумнук туттабын; уһуйаанга оболор эйбэстик сыһаннаһаллар, ким да атын оҕону ытаппат, бииргэ оонньуулар, ким да кимтэн да оонньууру былдыаабат, уһуйаан оонньуура оҕо барытын кизэнэ дээн өйдүүбүн.

*Мин этим-сииним тутула, сүрүн хамсаньыым, чэгиэн-чэбдик сылдыыым (физическое Я).* Мин этим-сииним судургу тутулун, суолтатын билэбин, хайдах харыстанары билсэбин (бу — атахтарым, атахтарым сүүрэллэр, үөһэттэн ыстаммаппын; бу — харахтарым, харахтарым көрөллөр); бэйэм сааспынан сүрүн хамсаньылары баһылыыбын, айылбам быһыытынан кыанабын, бэйэм кыахпынан сүүрэ-көтө, эрчимнээхтик хамсана сылдыабын; бэйэбин ыраастык туттабын (мунну-бун ыраастыыбын, илибин сууна-сотто сылдыабын уо.д.а.) улахан киһини кытта тыыны, тарбах оонньууларын оноробун, айахпын сөрүүн уунан сайбанабын, анал ылыктарынан атах сы-



гынных сьлдьябын, сылаас-сөрүүн хоско сүүрэкэлибин, улахан киһини кытта күннэтэ сэрээкэлибин, салгынга элбэхтик сьлдьян хамсанабын.

## **Оҕо күннээби олобор, суолга, айылбаба сьлдьярыгар сэрэхтээх буолуута**

### **Ис хоһооно**

*Мин уоттан сэрэниим.* Уот туһатын, сэрэхтээбин туһунан мин өйдүүбүн: испиискэни, гааһы уот розеткатын тыыппаппын; туох умайарын, умайбатын билэбин, уоттан куруутун сэрэхчидэ харыстана сьлдьябын.

*Мин билээх-уһуктаах тэрилтэн сэрэниим.* Биилээби-уһуктаабы (кыптыыйы, быһабы, иннэни, тоһобону уо.д.а.) улахан киһитэ суох тыыппаппын, оонньообоппун. Улахан киһини кытта бииргэ олорон киниттэн үөрэнэн кыптыыйы, быһабы таба туттабын.

*Мин айылбаба сэрэхтээхтик сьлдьяйым.* Мин ойуурга улахан киһилиин эрэ сьлдьябын: үөнү-көйүүрү тыыппаппын; тигээйи тигиз, кымырдабас ытырыа, клещ эппэр быһа кириэ уо.д.а. ойууртан кэллэхпинэ, дьонум мин тангаспын, баттахпын, эппин-сииммин көрөллөрүгэр тулуйан туран биэрэбин; билбэт тэлэйбин, отоммун, оту-маһы амсайбаппын, айахпар уктубаппын; улахан киһи көнгүлэ суох сир аһын сиэбэлпин — сүлүүннээх буолуон сөп.

*Күннээби олохпар сэрэхтээх буолуум.* Айахпар толору аһылык уобан олорон кэпсэллэппин — харыахпын сөп; аһы олорон биилкэнэн далбаатаммаппын — албас киһини таарыйахпын сөп; бытархай эттиктэри муннубар, кулгаахпар симпэлпин — сытыйан ирингэ буолар, кулгаабым, муннум ыалдыа; үктэлинэн түһэрбэр тутуһан түһэбин — тутуспатахпына, охтуом; аһабас түннүгүнэн өнөттөөбөппүн — үөһэттэн сиргэ түһэн хаалыахпын сөп; төрөппүтэ уонна иитээччидэ суох дьибиттэн, уһуйаантан ханна да барбаппын — издээнгэ түбэһиз; тэлгэһэбэ тахсан билбэт ыппын, куоскабын тыыппаппын — ыарылаах, былаһылаах буолуохтарын сөп; хачыалга улахан киһини кытта эрэ сьлдьябын, хачыаллымы олорор оҕолору тумна хаамабын, кинилэргэ чугаһаабаппын — хачыалга оустаран дэһизиниэхпин сөп; кирдээх илиибинэн сирэйбин-харахпын ньухамаппын; айахпар тарбахпын уктан эмпэлпим; таһырдыаттан киирдим да, илиибин суунабын — кирдээх илииттэн микробтар киирэн ыалдыахпын сөп диэн өйдүүбүн.

*Суолга сэрэхтээх буолуум.* Улахан киһилиин сиэттиһэн эрэ баран уулуссаба сьлдьябын; светофор бэлиэлэрин уонна үлэтин өйдүүбүн, билэбин, улахан киһилиин уулуссаны туоруубук; массынаба айанныырбар кэнигэр оҕо кириэһилэтигэр курунан хам кэлгинэн олоробук; массынапатан улахан киһини кытта бииргэ тахсабын.

*Мин билбэт киһибиттэн туора хаамыым.* Билбэт туора киһибин кытта кэпсэллэппин, ыһырдабына, кинини кытта барсыбаппын.

*Мин дэгиттэр сайдаммын куттала суох, уйгулаах олохпун хааччыныым.* Улахан киһи көмөтүнэн, мин тулалыыр эйгэни, айылбаны бил-көрө сатыыбын; мин көрдөрөр-иһитиннэрэр тэрили, суотабайы дьоммун эрэ кытта бииргэ көрөбүн; дьонго, тынар тыннаахха сирдээхтик сыһаннаһабын.

## **Оҕо үлэ араас көрүнгэр үтө сыһыана олохтонуута**

### **Ис хоһооно**

*Мин бэйэбин көрүнүүм-хараныым.* Бэйэм суунабын-тараанабын (илиибин, сирэйбин кичэйэн суунабын, мыыланы, тараабы сөпкө туттабын, сотторунан соттобун); киһи көмөтө суох танна-сыгыннахтана үөрэнэбин; бэйэм тас көрүнгүн көрүнэбин, маанымсыһабын; тангаспын-саппын көннөстө, хомуна, тэбэнэ-сахсына сьлдьябын; аһылыкпын ыспаха-тохлокко бэйэм аһыыбын, аһыыр тэриллэринэн (ньуоска, биилкэ) сөпкө туттабын, салфетканан сатаан туһанабын, аһаан бүтэн баран айахпын сайбанабын; аһаан бүтэн остуолтан турарбар аһаабыт иһиппин биирдүүлээн хомуйан сууйар сиргэ таһабын.

*Улахан дьон чугас эйгэбэр баар үлэтин билсиим.* Малы-салы, араас тэрили, аһы-танаһы барытын киһи үлэлээн онорор диэн өйдүүбүн; улахан киһини кытта бииргэ илии оҕоһугунан

дьярыктанабын, үлэм соруга уонна түмүгэ ситимнээбин өйдүүбүн — «манныгы оноруом» дьэн соруктанан үлэлээтэхпинэ, ону ситиһизхпин сөп дьэн билэбин; дьиз ис-тас үлэтин улахан киһини кытта бииргэ онорсорго холонобун; иһит сууйсабын, быыл сотуһабын, муоста харбаһабын, тэлгэһэ ыраастаһабын, оонньуурбун бэйэм хомуйабын уо.д.а.

*Идэлэри билсиим.* Уһуйаан үлэһиттэрин (иитээччи, иитээччи көмөлөһөөччүтэ, асчыт, музыкальнай салайааччы) билэбин. Атыһыт идэтин билсиим, тэрилин билсэн кэпсиибин, атыһыт үлэтин кэрэхсиибин; суоппар идэтин уратытын билсигэн сэргиибин, туттааччы идэтин билсэбин, дьиз тутуугун араас быһыытын арааран өйдүүбүн — хотон, дьиз, ампаар, күөстэнэр сайынгы дьиз уо.д.а.; тизйэр тырааныспар, кран-массына, эскаватор үлэтин туһунан уонна тизйэр тырааныспар туох тутуллаабын билэбин, кэпсиибин; массына таһаҕас тизйэрин түбэһэн көрөбүн-истэбин, таһаҕас тизйитигэр элбэх киһи үлэлирин өйдүүбүн.

## Оҕо правовой өйө-санаата түстэниитэ

### Ис хоһооно

*Мин бэйэбин дьөһүннээх киһи быһыытынан биллиим.* Мин бэйэбин үчүгэйдик сананыым: элбэи билэбин, сатыыбын, оонньуубун, бэйэм аһыыбын, суунабын-тараанабын, таһнабын; тугу эмэ кыайбат-сатаабат да буоллахпына, эрчиллэммин, улахан киһиттэн үөрэнэммин биитэр улааттахпына сатыабым дьэн өйдүүбүн.

*Мин дьайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолуобун өйдөөһүнүм, дьон-сэргэ ортотугар сизрдээхтик сылдыһым, бэйэбин салайыным.* Мин оҕону кытта иирсээнэ суох оонньоу сатыыбын: оонньоуру былдыастабына, оҕону ыттаахпына, кини баран хаалар, оонньоһор киһитэ суох хаалабын дьэн өйдүүбүн; оҕо оонньуурбун былдыастабына, бэйэбин туттунабын, оҕону ахсуу баппын, оҕолуун зийэ дэмнээхтик оонньоу сатыыбын; мин ырыа-хоһоон билэммин, үнкүүлээмин, көргө-нарга кыттамын ийэбин-аҕабын үөрдэбин, онтон өскөтүн төрөппүтүм баар кэмигэр атаахтааммын хоһоон аахпатахпына, ырыа ыллаабатахпына, мээңэ сүүрэкэлээтэхпинэ, дьонум аныгыскыга кэлбэттэр, ону өйдөөмүм үчүгэйдик сылдыа сатыыбын.

*Айылбаба, дьон-сэргэ ортотугар сылдыһым, оҕолордуун алтыһы — барыта төрүт этиилээх (нуормалаах), хааччахтаах (быраабылалаах), ону тутуһуу булгуччулаабын өйдөөһүнүм.* Улахан киһи этиитинэн күннээби олоххо сизрдээхтик сылдыһыга быраабыла баарын, ону тутуһуохтаахпын өйдүүбүн, ол курдук сэрэхтээхтик сылдыһы быраабылатын кэстэхпинэ, мизэх бэйэбэр куһаҕан буоларын өйдүүбүн; бэйэни көрүнүү-хараныы быраабылатын тутуспатахпына, барыта кир-кох буолар, түн-тан барар дьэн билэбин; оҕолордуун оонньоурбар быраабыланы кэстэхпинэ, оонньоу ыһыллар дьэн өйдүүбүн, холобур куотуом онугар тутта сатыыбын, биитэр тутуом онугар куотабын, оччобуна оонньоу сатаан барбат, ыһыллар дьэн билэбин; айылбаба сылдыһы быраабылатын кэстэхпинэ, холобур сибэккини үргээтэхпинэ, лыабы туттаахпына, хомурдуоһу үктээтэхпинэ, кинилэр суох буолан хаалаллар дьэн өйдүүбүн, онон айылбааны харыстыыр быраабыланы тутуһа сатыыбын; дьон-сэргэ ортотугар сизрдээхтик сылдыһы быраабылатын билэбин, тутуспатахпына — ону ким да сөбүлээбэт, оҕолор оонньооспоттор, дьон сэмэлиир.

*Мин быраап уонна эбээһинэс дьэн баарым билсиһим.* Мин бырааптаахпын, атын киһи эмиз мин курдук тэн бырааптаах дьэн улахан киһи өйдөтүүтүн ылынабын; «быраабым эбээһинэспин кытта дьүүрэллээр» дьэн улахан киһи этиитин истэн эбээһинэспин тутуһа сатыыбын; оонньоур бырааптаахпын — оонньоурбун хомуйар эбээһинэстээхпин; бэйэм оонньоурбун, малбын-салбын бас билэр бырааптаахпын — уһуйаан оонньоурун, малын-салын оҕолордуун үлэстэр эбээһинэстээхпин; мин таптатар бырааптаахпын — атын оҕону атаһастаабат, туораппат эбээһинэстээхпин; мин тус бэйэм ааттаах-суоллаах буолар бырааптаахпын — атын киһи аатын-суолун билэн аатынан ыгырар эбээһинэстээхпин.

*Тэттик сүбэ:* «быраап уонна эбээһинэс» дьэн тизрмин оҕо бэриллибэккэ эрэ **быраабыла** быһыытынан этиллэр: «оонньоотун (оҕо бырааба) — оонньоургун хомуйабын (оҕо эбээһинэһэ).

*Мин бэйэбиттэн ураты дьүүһүннээх, саналаах, майгылаах, туруга хааччахтаах (ОВЗ) оҕо, кырдыаһаска сизрдээхтик сыһыаннаһым (толерантность).* Ураты оҕону кытта алтыһабын, кини туругун өйдүү сатыыбын, үөрүүтүн-хомолотун тэннэ үлэстэбин, кинизэх көмөлөһөбүн; мин биир саастылаахпын, төһө да кини уйулбата, тас көрүнэ, саната, быһыыта, дьайыыта миигиттэн ураты буолбутун иһин, туораппаппын, ылынабын уонна кинилиин эйэлээх, доҕордуу буо-



ларга дьулуһабын, кинини кытта бииргэ оонньуубун; аан дойдуга баар омуктар култуураларын билсэн, кинилэри кэрэхсии, сэргии үөрэнэбин, билсэбин, добордоһуохпун баһарабын (холобура японец, индус, африканец; аһа-танаһа, дьизэ-уота, ырыата-тойуга, үнкүүтэ-битиитэ, остуоруйата, оонньуута, айылбата); мин кырдыаһа ытыктыбын, кини этиитин истэбин, ылынабын, кырдыаһаска көмөлөһөбүн, кини соруудабын, көрдөһүүтүн толоробун.

### Дьону-сэргэни кытта бодоруһан киһи быһыытынан сайдыы

#### Ис хоһооно

*Мин ийэм-аһам, дьиз кэргэним.* Мин ийэм-аһам, эһэм-эбэм, эдьийим-убайым, балтым, сурдьум аатын билэбин, ааттарынан ааттаан ыгырабын; чугас аймахтарбын билэбин; ийэм-аһам ханнык тэрилтэбэ үлэлирин билэбин.

*Мин уһуйааным, түөлбэм, доботтарум-атастарым.* Мин уһуйааным, бөлөбүм аатын билэбин; уһуйаан иитээчилэрин, иитээчи көмөлөһөөччүлэрин, бөлөбүм оҕолорун ааттарын билэбин; мин олорор түөлбэбэр, уулуссабар, чугас ыалларым, түөлбэбэр бииргэ оонньуур оҕолорум ааттарын билэбин.

*Мин нэһилиэгим, улуум.* Мин нэһилиэгим аатын билэбин; нэһилиэгим сүрүн тэрилтэлэрин (маһаһыны, оскуоланы, уһуйааны, балыһаны) билэбин.

*Мин төрөөбүт дойдум — Саха сирэ.* Мин төрөөбүт дойдубун — Саха сирин — кини кини куоратын билэбин. Айылбатын, дьыл кэмнэнэн уларыһытын билэбин. Кыыларын, көтөрдөрүн сирин аһын үөрэтэн билэбин.

*Мин — Россия гражданинабын.* Сыл бүтүүтэ мин Россия диэн дойдуга олоробун диэн өйдүүбүн. Россия киэн нэлэмэн сирдээх-уоттаах, элбэх тыалаах, өрүстээх, хайалардаах сир диэн билэбин; Россия чулуу киһитинэн — Юрий Гагаринианан киэн туттабын, оҕо айымньытын суруйааччыларым Агния Бартопу, Корней Чуковскайы, Самуил Маршагы билэбин, айымньыларын сөбүлээн истэбин.

### 4—5 СААСТААХ ОҕО

#### Оҕо бэйэтин киһи быһыытынан билиниитэ

#### Ис хоһооно

*Мин уйулҕам туруга, бэйэбин салайыным (эмоциональное Я).* Бэйэм уонна атын киһи дьиктиргиирин, астынарын, кыһыраарын, куттанарын, үөрэрин, хомойорун, соһуйарын сирэй-харан уларыһытынан, киһи туттарынан-хаптарынан, санарар санатын дорҕоонунан арааран быһаарабын, көрдөрөбүн; атын оҕо, киһи туругун өйдүүбүн, киһи туругунан сирдэтэн бэйэм дьайыыбын салайынарга кыһаллабын; киһи үөрүүтүн-хомолотун тэнгэ үллэстэбин, аһынабын, бэйэм көмөлөһөбүн; искусство анал оонньуутугар, араас этюдтарыгар уйулҕам туругун, изийибин дьонго тийэр гына көрдөрөбүн, быһаарабын; дьону өйдүүргэ, сирдээхтик алтыһарга үөрэнэбин; киһи уйулҕатын туругуттан кини дьайыыта, оноруута, быһыыта-майгыта тутулуктаабын өйдүүбүн.

*Мин уол-кыыс буолбут уратым, быһыым-майгым (гендерное Я).* Мин — уолбун (кыыспын) улааттахпына, уолан киһи (кыыс куо) буолабын; уол уонна кыыс, эр киһи уонна дьахтар, эмээгин уонна оҕонньор тас көрүгнэригэр уратылаахтарын (эт-сиин быһыыта-таһаата, баттахтара, таһастара, тутталлара-хапталлара уо.д.а.) бэлиэтиибин; мин — уолбун; күүстээхпүн, хорсуммуң, кыраны-кыамматы аһынабын, кыраба да, кырдыаһаска да көмөлөһөбүн, дьону-сэргэни ытыктыбын, кинилэр этиилэрин болҕойон истэбин; мин — кыыспын; нарымын-намчыбын, сэмэйбин, чөкөтүк, чэбдиктик туттабын, кыраны-кыамматы аһынабын, херыстыбын; дьону-сэргэни ытыктыбын, кинилэргэ болҕомтолоохтук сыһыаннаһабын; уол кыыс уратытынан мин дьизэ-уокка көдүүстүүбүн, улахан киһиэхэ илии-атах буолабын; ийэ-аба дьизэ ис-тас үлэтин бииргэ төрөөбүттэрибинин (эдьийибинин, убайбыным, бырааппыным, балтыбыным) дьоммутугар үөрэ-көтө көмөлөһөбүт; ыал аһата, эһэтэ, уола мастыыр, оттуур, муус ылар, дьизэтин кыстыкка бэлэмниир, бултуур-алтыыр, балыктыыр дьарыктаабын билэбин-көрөбүн, улааттахпына, байанайдаах булчут буолар ыра санаалаахпын; ыал ийэтэ астыыр, дьизэни-уоту сууйар-сотор, чөкөтөр, кизгэтэр, оҕону-урууну көрөр-харайар, мин улааттахпына.

ийэм курдук ыраас, сылаас, мааны дьизэлэниэм; дьонум бэйэ-бэйэлэригэр хардарыта көмөлөсү-  
һэллэр, кыттыһан барытын бииргэ онороллор, мин эмиэ оннук гынабын — уол да, кыыс да  
үлэтин дьоммунуун бииргэ толоробун; кыыс оҕо, эдьиний, ийэ, эбэ бэйэлэрин көрүнэллэрин, маа-  
нымсыйалларын, симэнэллэрин, кэрэ дьүһүннээх буолалларын кэрэхсибин; эр киһи, убайым,  
аҕам, эһэм этин-сиинин хатарынар-чэбдигирдэр, эрчиллэр, спордунан дьарыктанар, күүстээх-  
уохтаах, эрчимнээх эр хоһуун буолалларын кэрэхсибин.

*Мин саха омук буоларбын билиним (этническое Я).* Мин сахалыы сангарабын, ийэм-аҕам,  
эһэм-эбэм — сахалар, мин эмиэ сахабын; мин сахалыы ырыаны-тойугу, үнкүүнү-битиини, саха  
оонньуутун, уран оноһуктарын, үгэстэрин кэрэхсибин, билэбин; мин атын омуктары арааран  
билэбин, тас дьүһүннэрин тэннээн көрөн уратыларын бэлиэтиибин; таңастарын-саптарын, ура-  
ты астарын, дьизэлэрин-уоттарын, үгэстэрин, оонньууларын, уус-уран айымньыларын, айылба-  
ларын билсипэбин; атын омуктар тустарынан сиһилии билэбин, киһи барыта биир тэнник, эйэ  
дэмнээхтик олорор дьин өйдүүбүн; мин бэйэбин дьонун омук быһыытынан билинэбин уон-  
на бэйэбиттэн ураты дьүһүннээх, сангалаах, майгылаах, култууралаах дьону эмиэ бэйэм курдук  
дьонун-мааны дьон дьин сизэрдээхтик ылынабын, үчүгэйдик сыһыаннаһабын.

*Мин аҕа-ийэ уонна уһуйаан оҕото буоларбын өйдөөһүнүм, дьоннуун, оҕолордуун сизэрдээх-  
тик алтыһыым.*

*Дьиз кэргэмэр истин, эйэбэс сыһан олохтоһуота.* Мин ийэм-аҕам тапталлаах оҕолоро буо-  
лабын, мин туспар дьонум кыһаналларын билэбин, мин кинилэри эмиэ таптыбын, кыахпынан  
дьиз үлэттигэр туһа киһитэ буолабын; дьиз кэргэн иһинэн олохтоһоммут бэйэ-бэйэбэ таптала,  
үтүө сыһыаны, үгэстэри тутуһабын, улахан киһи уонна оҕо дьиз кэргэн олоһор суолтатын өйдүүбүн;  
дьиз кэргэн дьонун убаастыбын, кизэн туттабын, истин, сылаас сыһантан үөрэбин, дьиз кэр-  
гэн иһигэр баар чугас дьонум ааттарын билэбин; ийэбэ ытыктабыл сыһан мизэх олохсуйар,  
ийэбинэн кизэн туттабын, киниттэн үөрэбин; ийэм биһигини көрөрүн-харайарын өйдүүбүн —  
ийэбэр көмөлөһөбүн, соруудахтарын толоробун; биһиги дьиз кэргэн ил-эйэ олохтоһоммут, бэйэ-  
бэйэбитин таптыбыт, кыһамньылаахтык сыһаннаһабыт дьин билэбин; дьизтээби үөрүүлээх  
түгэннэри оҕолорго, иитээччигэ кэпсиибин, үчүгэй сонуну үөрэ-көтө үллэстэбин; улууһум, куо-  
ратым, дэриэбинэм аатын, олорор уулуссабын, төрөппүттэри толору ааттарын, ханна тугу үлэ-  
лиллэрин билэбин, кэпсиибин; чугас аймактарбын, ыалларбын билэбин, кинилэргэ сылдыабын,  
оҕолордуун доһордоһобун, бииргэ оонньуубун.

*Мин дьону-сэргэни кытта хардарыта сыһаным, алтыһыым (взаимоотношение, взаимо-  
действие).* Атын оҕолуун тапсан оонньуубун; эрдэттэн кэпсэтэн иккилии буолан эбэтэр бөлөбүкүн  
бииргэ оонньуубун, оҕону аатынан ынырабын; мин иитээччилии бииргэ оонньуубун  
сөбүлүүбүн, кини ыйытытыгар хоруйдуубун, иитээччи этиитин, сүбэтин ылынабын, иитээччи-  
лии, оҕолордуун оонньууру, малы-салы бииргэ хомуйабын, сууйууга-сотууга иитээччигэ илии-  
атах буолабын; үлэһиттэргэ, оҕолорго үтүө санаалаах, үтүө сыһаннаах буолабын; бэйэбин үчү-  
гэйдик сананабын, дьизбэр, уһуйаанга эрэллээхтик сылдыабын, кыбыстыбакка, симиттибэккэ  
дьоннуун эйэбэстик алтыһабын; иитээччи уонна иитээччи көмөлөһөөччүтүн үлэлэрин билсипэ-  
бин, кинилэри ааттарынан ынырабын, кинилэрдиин көхтөөхтүк алтыһабын, кэпсэтэбин; быраас,  
сизэстэрэ, атыһыт, суоппар уо.д.а. идэлээх дьону кытта алтыһабын, эйэбэстик сыһаннаһабын.

*Мин майгым-сигилим олохтоһуотун бэрээдэгэ (этикет).* Майгы-сигили олохсуйуутун  
бэрээдэгин судургу ньыматын билэбин, тутуһабын. Дьону көрүстэппинэ, эбэрдэлэһэбин — Үтүө  
күнүнэн!, барарбар — Көрсүөххэ дьэри! диибин, махтанабын. Махтал! Баһыыба. Көрдөһөбүн.  
Бука дьин..., баһаалыста...; манньык «аптаах» тыллара улахан киһи санатыыта суох хамаһатык  
туттабын; уһуйаанга оҕолор эйэбэстик сыһаннаһаллар, ким да атын оҕону ытаппат, бииргэ  
оонньуулар, ким да кимтэн да оонньууру былдыаабат, уһуйаан оонньуура оҕо барытын кизэнэ  
дьин өйдүүбүн. Оҕолордуун алтыһарбар аптаах тыллара эмиэ туттабын; дьон-сэргэ ортотугар  
анньыаласпакка, хаһытаспакка сылдыабын, кыраны-кыамматы, кырдыаһастары, кыргыттары  
инники аһарабын, кинилэри көрө-истэ сылдыахтаахпын билэбин.

*Мин тобуллаһас өйүм-санаам, билиим-көрүүм, үөрүйэбим, сатабылым (интеллектуальное  
Я).* Мин айылба, тулалыыр эйгэ, дьон-сэргэ уонна бэйэм туспанан элбэби билэ-көрө сатыыбын;  
чинчийэн, кэтээн көрөн, тохкоолоһон, холоон көрөн онорон-тутан, сылыктаан тобуллаһас өй-  
бүн-санаабын сайыннарабын; мин билиибин-көрүүбүн күннээби олохпор туһанабын, күннэтэ  
хатылаан эрчиллэбин, иитээччи ыйытытыгар ситэ-хото хоруйдуубун, оҕолорго тугу сатыырбын  
көрдөрөбүн, тугу билэбин үллэстэбин; мин билгэ билиибин ханатабын — өң эгэлэгитин кытта



салгыы билсэбин; өгнөрү арааран билэбин; сыты, амтаны, тыаһы арааран билэбин, эттик ньуурун илиим иминэн быһаарабын.

*Мин этим-сииним тутула, сүрүн хамсаныым, чэгийн-чэбдик сылдыым (физическое Я).* Мин этим-сииним судургу тутулун, суолтатын, хайдах харыстаныаха сөбүн билэбин (бу — атахтарым, атахтарым сүүрэллэр, үрдүктэн ыстаммаппын, атахпын өлөрүөм, сэрэхтээх дин өйдүүбүн; бу — харахтарым, харахтарым көрөллөр, харахпын быылтаң, киртэн харыстыыбын; тэлэбимсэри, суотабайы, көмпүүтэри өр олорон көрбөлпүн, харахпын мөлтөтөр дин өйдүүбүн уо.д.а.); бэйэм сааспынан сүрүн хамсаныларбын баһылыбын, айылҕам быһытынан кынабын, бэйэм кыахпынан сүүрэрбин-көтөрбүн, хамсана-имсэнэ сылдыарбын сөбүлүүбүн; бэйэбин ыраастык туттабын (муннубун ыраастыбын, тииспин, илиибин, сирэйбин сууна-сотто сылдыабын уо.д.а.), улахан киһини кытта тыыны, тарбах оонньууларын, харах эрчиллиитин, бэйэни имэриниини (самомаж), олуктаах ыллыктарынан хаамыны уо.д.а. оноробун, сэрээкэлибин, салгынга элбэхтик сылдьан эрчимнээхтик хамсанабын; элпэр-сииммэр тастан дьайыны (салгын, ас, уу, итии-тымны, куһаҕан дьаллык уо.д.а.) билсэбин, харыстанабын, үтүө-мөкү өрүттэрдээгин өйдүүбүн.

### **Оҕо күннээби олобор, суолга, айылҕабы сылдыарыгар сэрэхтээх буолуута**

#### **Ис хоһооно**

*Мин уоттан сэрэниим.* Умайар-умайбат эттиктэри, уокка сэрэхтээх тэрили, малы-салы билэбин, сэрэхтээхтик туттабын; электрическэй тэриллэри, гаас билиитэтин улахан дьоно суох тыыппаппын; уоттан сэрэхтээх буолууну, туохтан сылтаан уот турарын билэбин, тумна-тэйэ туттабын, уотунан оонньооболпун.

*Мин биллээх-уһуктаах тэрилтэн сэрэниим.* Уһуктаах, биилээх тэриллэри сэрэнэн, сатаан туттар үөрүйэхтэрбин, сатабылларбын сайыннарабын.

*Мин айылҕабы сэрэхтээхтик сылдыым.* Мин айылҕабы сылдьан мээңэ-бэйдиэ барбаппын, оту-маһы алдыаппаппын, үөнү-көйүүрү тыыппаппын дин өйдүүбүн, тутуһабын; тыабы сылдьан улахан киһи өбүгэ сирин-туомун тутуһарын билсэбин, дьонум этиитинэн, сир-дойду барыта иччилээх дин билэбин (Байанай, Аан Алахчын, Хатан Тэмизрийэ уо.д.а.), сиргэ сэрэхтээхтик сылдыарга киһини харыстыыр туспа сир-туом баар дин өйдүүбүн, тутуһабын; билбэт отоммун, олпун сиэбэлпим, маска ыттыбаппын, мээңэ ыраах барбаппын.

*Күннээби олохпор сэрэхтээх буолуум.* Аһыырбар быһабынан өйдөөн туттабын, аһы олорон биилкэнэн далбаатаммаппын; үктэлинэн түһэрбэр булгуччу тутуһан түһэбин, утары тахсыбаппын, киһи түһэрин кэтэһэбин, ыксаабакка түһэбин-тахсабын, үктэлтэн ойуоккалаабаппын; аһаҕас балконтан, түннүктэн үөһэттэн өгөннөөбөлпүн; төрөппүтэ уонна иитээччитэ суох дьэбиттэн, уһууаантан хаһан да, ханна да барбаппын; тэлгэһэ тахсан билбэт ылпым, куоскабын тыыппаппын, уулуссабы бэйдиэ сылдыар кыылга-сүөһүгэ чугаһабаппын; муннубун-кулгаахпын хаһан да хастыбаппын, таһырдыаттан киирдим да илиибин суунабын.

*Суолга сэрэхтээх буолуум.* Суолга сылдыы улахан сэрэхтээгин дьоммуттан билэбин, суолга сылдыы быраабылатын булгуччу тутуһабын; массына айанныыр сиригэр хаһан да сүүрэ да, хаама да сылдыбаппын; турар тырааныспар кэнииттэн суолга ойон тахсыбаппын; светофору кэтиибин, от күөх уот умайдабына эрэ суолу «зебранан» туоруубун; балиспиздинэн, самокаатынан хаһан да массына сылдыар суолугар хатааһылыа суохтаахпын дин билэбин.

*Мин билбэт киһибиттэн туора хаамыым.* Билбэт туора дьоммор сэрэхтээхтик сыһаннаһабын, тэйэ туттабын, ханна да барсыбаппын, кинилэртэн тугу да ылбаппын.

*Мин дэситтэр сайдаммын куттала суох, уйгулаах олохпун хааччыным.* Мин бэйэм, дьон-сэргэ, айылҕа, аан дойду туһунан барыны-барытын билэ-көрө сатыыбын, дьоммуттан тоқкоолоһобун, тэлэбимсэр көрөбүн, оҕо кинигэлэрин дьоммор аахтаран көрөбүн-истэбин; интэриниэт мин өйбөр-санаабар кутталынан суоһуон сөптөөсүн туһунан улахан киһи этиитин ылынабын, көмпүүтэри, суотабайы дьонум көрүүтүнэн-истиитинэн кылгас кэмнэ туһанабын; улахан киһини кытта сылыктаан көрөн, ону-маны тутан-онорон, тойонноон-куолулаан, ырытан тобуллаҕас өйбүн-санаабын сайыннарабын; дьон-сэргэ ортотугар сылдыы быраабылатын, этикети билиибин

хангатабын, чингик ылынабын, дьоннуун алтыһарбар күннэтэ тутуһабын; быһыы-майгы үтүө өрүттэрин кэрэхсээн билсэбин, дьонго, тыынар-тыыннаахха сизрдээхтик сыһыаннаһабын, хамсыыр харамайы аһынабын, харыстыыбын.

## Оҕо үлэ араас көрүнгэр үтүө сыһыана олохтонуута

### Ис хоһооно

*Мин бэйэбин көрүнүүм-хараныым.* Бэйэм суунабын-тараанабын (илиибин, сирэйбин, тииспин кичэйэн суунабын, мыыланы, тараабы сөпкө туттабын, сотторунан кураанах гына сатаан соттобун); киһи көмөтө суох сатаан таһна-сыгыныахтана үөрэнэбин, сатаабат оҕолорго көмөлөһөбүн; бэйэм тас көрүнүмүн көрүнэбин; танаспын-саппын сахсына-тэбэнэ, көннөстө, хомуна сылдыһабын; аһылыкпын ыспака-тохпокко бэйэм аһыыбын, аһыыр тэриллэринэн (һьюоска, биилкэ) сөпкө туттабын, салфетканан сөпкө сатаан туһанабын; оонньоон бүтэн баран оонһуурбун бэйэм хомуйабын, барытын чөкөтөбүн; таһырдыаттан кириигэ танаспын-саппын тэбэнэбин, атабым танаһын соттобун, танаспын куурда уурабын.

*Мин ийэбэр-аҕабар илии-атах буалуум, сорудабы толоруум.* Малы-салы, араас тэрили барытын киһи үлэлээн онорор диэн өйдүүбүн, харыстаан туһанабын; улахан киһини кытта бииргэ илии оноһугунан дьарыктанабын; ханнык баҕарар үлэ соруга уонна түмүгэ ситимнээбин өйдүүбүн (манныгы оноруом диэн соруктанан үлэлээтэхпинэ, ону ситиһиэхпин сөп диэн); дьэ ис-тас үлэтин улахан киһини кытта бииргэ онорсорго холонобун: иһит сууйсабын, быыл сотуһабын, муоста харбаһабын, тэлгэһэ ыраастаһабын, аһыах иннигэр остуолу тардабын; тэриэлкэни, чааскыны, һьюосканы, биилкэни остуолга хас киһи олорорунан сөпкө уурабын; бэйэбиттэн кыралары (сурдубун, балтыбын) улахан киһи этиитинэн көрсөбүн-харайсабын; дьэ сүөһүтүн, кыылларын улахан киһи этиитинэн, көрдөрүүтүнэн харайсабын (куоскаба үүт биэрэбин, куруолугу, кууруссаны аһатабын, һыэрэйгэ эдьийбинийин, улахан киһилиин үүт эмтэрэбин).

*Улахан дьон үлэтин, үлэ тэрилин, тизхиньикэни билсүүм.* Атыһыт уонна быраас идэтин тэһиээн көрөн уратытын билсиим, атыһыт, быраас үлэтигэр үчүгэйдик сыһыаннаһабын, киһи танаһын-сабын, үлэлиир тэрилин ойуулаан кэпсиибин, маһаһыһынаах, балыһаһаах буолан оонһуубун; суоппар, ГАИ үлэһитин идэтин билсүүм сэргиибин, массыына чаастарын (кузов, көлөһө, кэбиинэ, уруул, бампер уо.д.а.) билэбин, ГАИ үлэһиттэн суолга этэнгэ сылдыһы тутулуктаабын өйдүүбүн, ГАИ-лаах буола оонһуубун; тырааныспары көрүгүрүнэн араарабын (сининэ сүүрэр, уунан устар, салгынынан көтөр). ГАИ тохтоппот массыыналарын (суһал көмө, полиция, пожарнай) билэбин; туттааччы идэтин билсэбин, дьэ тутуутун араас быһыытын арааран өйдүүбүн: хотон, дьэ, ампаар, күөстэнэр сайынны дьэ. Дьэни туох матырыйаалтан оноруоха сөбүн этэбин (кирпииччэ, таас, мас, бетон), илиинэн оноһука бырабыллар эттиктэртэн дьэ-лэри оноробун; тизйэр тырааныспар, кран-массыына, эскаватор үлэтин туһунан уонна тизйэр тырааныспар тутулун билэбин; саҥа дьэ тутуутугар, улахан таһаҕастары тизийигэ-сүөккээһингэ анал тизхиньикэ тизйэрин-сүөккүүрүн түбэһэн көрөбүн-истэбин, таһаҕас тизийиитигэр элбэх тизхиньикэ үлэлиирин өйдүүбүн.

*Улахан дьон үлэтэ, дьон үлэтин түмүгэ.* Уһуһаанга мин улахан киһи үлэтин кэтээн көрөбүн, кытыһабын, холобур: аһылык тардарга көмөлөһүү, иһит хомуйсуута; бөлөх иһин чэнчистик, чэбэрдик тутуу; оонһууру сууйуу уо.д.а.; чугас аймахтарым уонна билэр дьонум идэлэрин; атыһыт, бэтэринээр, суоппар, быраас уо.д.а. билсэбин; үлэ хаамытын, тутулун билэбин уонна үлэҕэ туттар сөптөөх эттиктэри, тэриллэри талан ылан, сатаан туһанабын; кумааһыттан, хордуонкаттан, айылба эттиктэриттэн, туһаттан тахсыбыт маллартан араас оноһуктары оноро үөрэнэбин; туойунан, быластылыһынынан элээн онорорго холонобун; үлэ хаамыта түмүгүн кытта ситимнээбин өйдүүбүн; холобур: асчыт аһылык минһиһгэ, тотоойу буоларыгар тугу хайдах астыырын, танас сууйааччы танас ыраас буоларын хайдах ситиһэрин билэбин уо.д.а.; дьон онорбут дьэҕэ уонна уһуһаанга туттуллар тэриллэрин кэрэхсиибин, улахан киһи көрүүтүнэн, этиитинэн тутта үөрэнэбин; бэйэм, улахан дьон, оҕолор үлэлээн онорбуттарын харыстыыбын, кичэллээхтик, сэ-рэнэн туттабын.

*Мин өбүгэм уус дьонун, хомоҕой тыллаах сэлэнһыттэрин билсиим, киһилэринэн киэн туттуум.* Эбэм тиклит туос иһитин, эһэм чочуйбут чорооннорун ойуутун көрүү-истиһи, эһэм таптайбыт сахалыы быһахтарын, онорбут талах оноһуктарын (талах олоппос, оонһуур ынах,



обус) кытта билснһэбин, туһанабын; балыһа суобуна мин хос эбэм-эһэм кыра оҕо эрдэхтэринэ былыр эмтээх отунан эмтиир дьону, аныгы быраастар эмиз эмтээх оту туһаналларын дьонум кэпсээнинэн билэбин; эмтээх оттор тустарынан дьоммуттан истэбин-билэбин, ийэм миигин отунан эмтиирин туһанабын; олонхолору айбыт улуу олонхоһуттары, уус-уран айымньыны айбыт суруйааччылары (С. Данилов, П. Тобуруокап уо.д.а.) билсэбин, сэргээн-кэрэхсээн олонхону уонна уус-уран айымньылары истэбин; өбүгэм уус дьонунан, эмчиттэринэн, хомойой тыллаах сэгэн-ныттэринэн киэн туттабын.

## Оҕо правовой өйө-санаата түстэниитэ

### Ис хоһооно

*Мин бэйэбин дьоһуннаах киһи быһыытынан билиниим.* Мин бэйэбин үчүгэйдик санаанабын, эр санаалаах сылдыабын; мин улааттым — элбэти билэбин, сатыыбын, оонньуубун, бэйэм аһыбын, суунабын-тараанабын, тэннабын, атын оҕоҕо көмөлөһөбүн; тугу эмит кыайбат-сатаабат буоллахпына, улахан киһиттэн үөрэнэммин, бэйэм эрчиллэммин биитэр улааттахпына син биир сатыабым диин эрэх-турах санаанабын; атын оҕону, киһини эмиз мин курдук дьоһуннаах үчүгэй дьон диин ылынабын, кинилэри кытта сизрдээх сыһыаны олохтуубун.

*Мин дьайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолуобун өйдөөһүнүм, дьон-сэргэ ортотугар сизрдээхтик сылдыабым, бэйэбин салайыным.* Мин оҕолордуун тапсан оонньуубун, оҕону туораттахпына, хомойуо диин өйдүүбүн; оонньууга оҕолуун кыайан быһаарсыбат түгэммэр, иитээччиттэн ыйытабын, сүбэлэттэрэбин, оҕону охсубалпын, бэйэбин туттунабын; мин дьонум утренника кэллэхтэринэ, үөрэбин, кыһаллан туран ылыыбын, хоһоон ааҕабын, үнүкүлүүбүн; атаахтааммын тугу да гыммакка олордохпуна, дьонум хомойоллор, кыбысталаар диин мин өйдүүбүн; мин дьайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолар диин улахан киһи этиитин ылынабын, бэйэм майгыбын үтүө өттүгэр салайына сатыыбын.

*Мин бырааптаахтын уонна эбээһинэстээхпин диин билиниим.* Улахан киһи өйдөтүүтүнэн быраап уонна эбээһинэс баар диин билэбин; мин бырааптаахпын, атын киһи эмиз бырааптаах, биһиги тэн бырааптаахпыт, онон мөккүөрдээх түгэннэргэ кэпсэтэн, тыл тылга киирсэн, эйэ дэмнээхтик быһаарсыахтаахпыт диин улахан киһи өйдөтүүтүн ылынабын; улахан киһи көмөтүнэн бырааппын уонна эбээһинэспин билсэбин; эбээһинэспин толорботохпуна, бэйэбэр да, атын да дьонно куһаҕаны оноробун диин өйдүүбүн; сизрдээх быһыым-майгым төрүтэ быраабы уонна эбээһинэһи тэннэ тутан толоруу буоларын улахан киһиттэн истэ үөрэнэбин.

*Айылбаҕа, дьон-сэргэ ортотугар сылдыабы, оҕолордуун алтыһы — барыта төрүт нуор-малаах, быраабылалаах, ону тутуһуу булгуччулаабын мин өйдөөһүнүм.* Дьон-сэргэ олохтообут быраабылатын тутуһуу булгуччулаабын мин өйдүүбүн; сэрэхтээхтик сылдыабы быраабылатын кэстэхпинэ, мин алдьархайга түбэһиэхпин сөп диин өйдөөн, булгуччу тутуһабын; оҕолордуун оонньуурбар быраабыланы кэстэхпинэ, оонньуу ыһыллар диин өйдүүбүн, онон хаһан да оонньуу быраабылатын кэспэппин; айылбаҕа сылдыабы быраабылатын кэстэхпинэ, айылба кэхтэр, хомойор диин өйдүүбүн, онон быраабыланы тутуһабын; дьон-сэргэ ортотугар сизрдээхтик сылдыабы быраабылатын билэбин, ким да сэмэлээбэттин, кимизэх да мэнһэйдээбэт курдук дьон-сэргэ ортотугар үчүгэйдик сылдыабын.

*Мин бэйэбиттэн ураты дьүүһүннээх, саналаах, майгылаах, туруга хааччахтаах (ОВЗ) оҕоҕо сизрдээхтик сыһыаннаһыым.* Ураты оҕону туораппалпын, кинини кытта оонньуубун, оҕолуун хардарыта дьайсан бииргэ ону-маны айан оноробут; оҕону өйдүү сатыыбын, иирсээнэ суох эйэ дэмнээхтик кэпсэтэн биир санааҕа киирэ сатыыбын, олох өйдөспөт түгэнгэ улахан киһиэхэ быһаартарабын; Аан дойдуга баар омуктар (холобур, англичанин, японец, африканец) культуураларын билсэн, кинилэри кэрэхсии, сэргии үөрэнэбин, кинилэргэ ыалдьыттаахпын, кинилэрдиин добордоһуохпун бабарабын; мин кырдыаҕас киһи миигиннээбэр бытаан, туттара-хаптара мелтөх, кыайан истибэт-көрбөт диин өйдүүбүн, аһынабын, кырдыаҕаска көмөлөһөбүн, кини соруудабын, көрдөһүүтүн толоробун, кырдыаҕаһы ытыктыыбын, кини мындыр этиитин истэбин, ылынабын.

## Дьону-сэргэни кытта бодоруһан киһи быһыытынан сайдыы

### Ис хоһооно

*Мин ийэм-аҕам, дьиз кэргэним, аймахтарым.* Мин ийэм, аҕам толору ааттарын билэбин, ааттыбын, үлэлиир тэрилтэлэрин, тэрилтэбэ киминэн үлэлииллэрин билэбин, эһэм, эбэм ааттарын билэбин, ааттыбын, төрөппүттэrim ийэтэ-аҕата буолалларын билэбин. Бииргэ төрөбүттэrim ааттарын билэбин, эдьиий, убай, балыс, быраат дьэн араарабын, ким тугунан дьарыктанарын билэбин (оскуолаҕа үөрэнэр, уһуйаанна сылдьар...).

*Мин уһуйааным, түөлбэм, нэһилиэгим.* Мин уһуйааным аатын билэбин, сылдьар бөлөхпүн ааттыбын, уһуйааным үлэһиттэrim, иитээччилэrim, иитээччи көмөлөһөөччүлэrim, дьарыктыыр уһуйаан атын үлэһиттэrim, бииргэ бөлөххө сылдьар оҕолорум ааттарын билэбин, ааттарынан ынырабын, ордук тапсан оонньуур оҕолорбун доһорум, табаарыһым дьэн арааран ааттыбын.

Олорор нэһилиэгим, улууһум аатын билэбин, ааттыбын, нэһилиэгим тэрилтэлэrim ааттарын билэбин (кулууп, балыһа, оскуола, уһуйаан, маҕаһыын, аптека, бибилэтиэкэ); олорор нэһилиэгим баһылыгын аатын билэбин, ааттыбын.

*Мин төрөбүт дайдум — Саха сирэ.* Саха сирин былаабын билэбин, атын былаахтартан араарабын. Саха сирин киин куоратын аатын билэбин, ааттыбын, бэлиэ сирдэrim билэбин (булуоссаттар, парка...). Саха сирин тыатын кыылларын, көтөрдөрүн билэбин, ааттыбын.

*Мин — Россия гражданинабын.* Россия киин куората Москва дьэн билэбин, Бэрэсидьиэнин аатын билэбин, ааттыбын, былаабын араарабын, Россияҕа араас омук дьоно олороллор (нуучча, саха, эбээн) дьэн үөрэтэн билэбин, нуучча норуотун культууратын: ырыатын, үгкүүтүн, остуоруйатын билэбин.

*Мин Сир (планета) олохтообубун.* Сир планетаҕа олорор дьон бары биир халлааннаахпыт, биир күннээхпит-ыйдаахпыт дьэн өйдөбүлү ылынабын. Күн, ый халлаан эттиктэрэ буолаллар дьэн быһаарабын. Киһи олохсуйарыгар саамай табыгастаах Сир планета буоларын билэбин; Сиргэ араас омуктар олороллор дьэн билэбин. Аҕыйах омук культууратын, танаһын-сабын үөрэтэбин.

## 5—6 СААСТААХ ОҕО

### Оҕо бэйэтин киһи быһыытынан билиниитэ

### Ис хоһооно

*Мин уйулҕам туруга, бэйэбин салайыным (эмоциональное Я).* Сирэйэби-харабы, куолаһы уларытан, хамсанан-имсэнэн уйулҕа араас туругун быһаарабын, көрдөрөбүн (дыктиргээһин, соһуйуу, үөрүү, көрдөөх буолуу, хомойуу, соһуйуу, амарах-аһыныгас санааланыы, нарын-намчы буолуу, сүөм түһүү, сөбүү-махтайыы уо.д.а.); оҕолордуун, улахан киһилиин, кырдыбаастыын, доруобуйа өттүнэн хааччахтаах оҕолуун сирдээхтик алтыһабын; атабаастаммыкка, мөлтөххө көмөлөһөбүн, ээл-дээл сыһыан сатамматын өйдүүбүн; бэйэм уонна атын киһи үөрэrim, хомойоруң, кыһыһарың, куттанарың, астынарың арааран билэбин; киһи уйулҕатын туругун кытта кини дьайыыта, оноруута ситимнээбин өйдүүбүн; атын оҕо, улахан киһи үөрүүтүн-хомолтотун тэнгэ үллэстэбин, аһынабын, бэйэм кыахпынан көмөлөһө сатыбын, искусство оонньуутугар, уйулҕа этюдтарыгар киһи уйулҕатын туругун көрдөрөбүн, быһаарабын.

*Мин уол-кыыс буолбут уратым, быһыым-майгым (гендерное Я).* Мин — уолбун (кыыспын), улааттаһына, уолан киһи, онтон эр киһи, кырыйдахпына, оҕонньор (кыыс куо, онтон дьахтар, эмээхсин) буолабын; эр киһи уонна дьахтар уратылаахтарын (эт-сиин быһыыта-таһаата, баттахтара, таһастара уо.д.а.) бэлиэтиибин; мин — уолбун: күүстээхпин, хорсуммун, кыраны-кыамматы атабаастаабаппын, аһынабын, кыраҕа, кырдыбааска көмөлөһөбүн, кыһы, дьахтары, эмээхсини ытыктыбын, кинилэр этиилэrim болҕойон истэбин; мин — кыыспын: нарыммын-намчыбын, сэмэйбин, чөкөтүк, чэбдиктик туттабын, кыраны-кыамматы аһынабын, харыстыбын; уолу, эр киһини, оҕонньору ытыктыбын, кинилэргэ болҕомтолоохтук сыһыаннаһабын; уол, кыыс уратытынан мин дьизэ-уокка көдүүстүүбүн, улахан киһиэхэ илии-атах буолабын; ыал аҕата, эһэтэ, уола мастыыр, оттуур, муус ылар, дьизэтин кыстыкка бэлэмниир, бултуур-алтыыр, балыктыыр дьарыктаабын билэбин-көрөбүн, улааттаһына, байанайдаах булчут буолар ыра санаалаахпын;



ыал ийэтэ ас астыыр, дьизни-уоту сууйар-сотор, чөкөтөр, кизргэтэр, оёону-урууну көрөр-харайар, мин улааттахпына, ийэм курдук ыраас, сылаас, мааны дьизлэниэм; ханнык бабарар үлэ да, дьарык да уол эрэ, кыыс эрэ кизнэ дьизн хааччаба суобун өйдүүбүн, мин дьонум ким тугу сатырынан, кыайарынан хардарыта көмөлөсүһэллэр, кыттыһан барытын бииргэ онороллор, мин эмиз оннук гынабын — уол да, кыыс да үлэтин дьоммунуун бииргэ толоробун; кыыс оёо, эдьий, ийэ, эбэ бэйэлэрин көрүнэллэрин, маанымсыйалларын, симэнэллэрин, кэрэ дьүһүннээх буолалларын кэрэхсибин; аҕам, убайым, эһэм сууна-тараана, ыраас, мааны таҕастаах-саптаах сылдыалларыттан үөрэбин; эр киһи, убайым, аҕам, абаҕам, таайым, эһэм этин-сиинин хатарынар-чэбдигирдэр, эрчиллэр, сөбүлүүр успурдун көрүгүнэн дьарыктанар, күүстээх-уохтаах, эрчимнээх эр хоһуун буолалларын кэрэхсибин; кыыс оёо, эдьий, ийэ, эбэ успурдунан дьарыктаналларын сэргиибин.

*Мин саха омок буоларбын билиниим (этническое Я).* Мин — сахабын, ийэм-аҕам сахалар, олорор сирим, төрөөбүт дойдум — Саха сирэ, мин сахалыы сангарабын дьизн билэбин; саха олохтоон, үгэһин, олоҕу көрүүтүн, сизрин-туомун билэбин, сэргиибин-кэрэхсибин, ылынабын, күннээби олохпор тутуһабын; саха киһитин сизринэн кизн көбүстээхпин, холкубун, эйэбэспин, саха дьонунан кизн туттабын; күннэтэ алтыһар нуучча, эбээн омугун култууратын билсэбин; Россияба олорор татаар омок култууратын кэрэхсибин; тас дойдуну кытта билсэбин (Япония, Англия, Индия, Хотугу Америка, Африка); атын омуктар саха омугун курдук эмиз дьөһүн-мааны дьонноохтор дьизн билэбин, кинилэргэ убаастабыллаахтык сыһаннаһабын.

*Мин аҕа-ийэ уонна уһуйаан оҕото буоларбын мин өйдөөһүнүм, дьоннуун, оҕолордуун сизрээхтик алтыһыым (социальное Я).*

*Дьиз кэргэмэр истин, эйэбэс сыһан алохтонуута.* Дьиз кэргэн иһинэн олохтоммут бэйэ-бэйэбэ таптала, үтүө сыһаны тутуһабын, улахан киһи уонна оёо дьиз кэргэн олоҕор суолтатын өйдүүбүн; истин, сылаас сыһантан үөрэбин, аймахтарым, чугас дьоннорум толору ааттарын билэбин; дьоммун кытта эйэбэстик сыһаннаһабын, кырдыаҕаһы ытыктыыбын; дьиз кэргэн төрдө-ууһа: хос эбэ, хос эһэ, эбэ, эһэ, ийэ, аҕа, бииргэ төрөөбүттэр: балыс, аҕас, эдьий, сурус иниби, дьизн өйдөбүллэри билэбин; уруу-аймах — таай, сөгас, эдьий, күтүөт, бу мин аймахтарым, урууларым дьизн билэбин, ыңырабар, кэпсэтэрбэр ити тыллары туттабын; аймахтаһы сизрэ: ыалдытымсах, кэһимсэх буолуу, хардарыта көмөлөсүһүү үчүгэй быһыы дьизн өйдүүбүн, билэбин; чугас дьонум ханна үөрэнэллэрин, үлэлиллэрин билэбин, дьиз кэргэн дьонунан кизн туттабын, биһиги аймах дьонно ил-эйэ олохтоохтор, бэйэ-бэйэлэрин таптыыллар, кыһамнылаахтык сыһаннаһаллар дьизн билэбин; үөрүүлээх түгэннэри табаарыстарбар, билэр дьоммор кэпсибин, үчүгэй сонуну үөрэ-көтө үлэстэбин; дьонум-сэргэм туһунан ыйгытыларга хоруйдуубун.

*Мин дьону-сэргэни кытта хардарыта сыһаным, алтыһыым (взаимоотношение, взаимодействие).* Уһуйаанга оҕолордуун тапсан дуоһууа оонньуубун; эрдэттэн кэпсэтэн, оонньууру үлэстэн, оонньуу хаамытын быһаарсан бөлөһүнэн бииргэ оонньуубут, оёону барытын аатынан эйэбэстик ыңырабын; мин иитээччилин көхтөөхтүк алтыһабын — кини биһигини кытта бииргэ оонньурун сөбүлүүбүн, кини ыйытытыгар хоруйдуубун, иитээччи этитин, сүбэтин ылынабын, иитээччилин, оҕолордуун оонньууру, малы-салы бииргэ хомуйабын, сууйууга-сотууга иитээччигэ илиятах буолабын; мин дьоннуун хардарыта алтыһарбар кинилэри өйдүү сатыыбын, кыһымырсыбат, иирсибэт курдук бэйэбин салайынабын; кыбыстыбакка, симиттибэккэ дьоннуун эйэбэстик кэпсэтэбин; араас идэлэри билсэбин, уһуйаан электригин, дворнигин үлэтин-хамнаһын билсэбин; электрик, дворник үлэтин кэрэхсибин, электриккэ, дворникка үтүөтүк сыһаннаһабын, кинилэр оҕолорго кыһаллан үлэлиллэрин өйдүүбүн, электрик, дворник буолан оонньуубун; «скорай помощь» буолан оонньуубун, онно «соопар» да, «санитар» да, «быраас» да, «ыарыһах» уо.д.а. ороолларын үлэстэн, оонньуу хаамытынан оҕолордуун сыһан олохтуубун.

*Мин майгым-сигилим алохтонуутун бэрээдэзэ (этикет).* Киһи майгыта-сигилитэ араас буолар дьизн өйдүүбүн: элэккэй-эйэбэс, сытыары-сымнаһас уо.д.а. оёо баар буолар дьизн араарабын. Оёо майгытыттан тутулууга суох эйэбэстик сыһаннаһабын; майгы-сигили алохтонуутун бэрээдэгин ирдэбилин билэбин, тутуһабын: кэпсэтэ турар дьону быһа түспэппин, оҕолору саба сангаран кэбиспэппин; «аптаах» тыллары улахан киһи санатыһа суох бэйэм хамабатык туттабын; уһуйаанга оҕолор бэйэ-бэйэлэригэр эйэбэстик сыһаннаһаллар, ким да атын оёону ытаппат, бииргэ оонньуулар, ким да кимтэн да оонньууру былдыаабат, уһуйаан оонньуура оёо барытын кизнэ дьизн өйдүүбүн, кими да кытта этиспэппин-охсуспаппын, иирсээннээх сыһан киһиэхэ барытыгар куһаҕан дьизн өйдүүбүн; оҕолордуун алтыһарбар «аптаах» тыллары туттабын; оҕолордуун бииргэ



дьярыктанарбар хардарыта өйдөһөр, көмөлөсүһэр ордугун өйдүүбүн, ошон оёсоо тийэр гына быһаарсабын, кини этэрин үчүгэйдик өйдүү сатыыбын; дьон-сэргэ ортотугар анныаласпакка, хаһытаспакка сылдыабын, кыраны-кыамматы, кырдыбаастары, кыргыттары инники аһарабын, кинилэри көрө-истэ, көмөлөһө сылдыахтаахпын билэбин.

*Мин тобуллабас өйүм-санаам, билиим-көрүүм, үөрүүбүм, сатабылым (интеллектуальное Я).* Улахан киһи көмөтүнэн айылба, тулалыыр зйгэ уонна дьон-сэргэ бэйэ-бэйэлэрин кытта ситимнээхтэрин өйдүүбүн, киһи айылбаба дьайыпта күүстээх дьон билэбин; мин улахан киһилиин бииргэ чинчийэн, кэтээн көрөн, токтоолоһон, холоон көрөн онгортон-тутан, сылыктаан айылба уонна киһи хардарыта дьайсалларын өйдүүбүн, бэйэ-бэйэлэриттэн тутулуктаахтарын быһаарабын; мин билибин-көрүүбүн күннээби олохпор туһанабын, иитээччи ыйытытыгар ситэ-хото хоруйдуубун, оёолорго тугу сатыырбын көрдөрөбүн, тугу билэрбин үллэстэбин; мин билгэ билибин ханатабын — өг эгэлгэтин кытта салгы билэбин; сырдык-харана, сылаас-тымны өгнөрү арааран билэбин; сыты, амтаны, тыаһы арааран билэбин, эттик ньуурун илиим иминэн быһаарабын: ньалбархай, хатыылаах, тымны-сылаас уо.д.а. тулалыыр зйгэ туһунан билибин күннэтэ ханатабын.

*Мин этим-сииним тутула, сүрүн хамсаныым, чэгиэн-чэбдик сылдыым (физическое Я).* Мин киһи быһыытынан этим-сииним тутулу билэбин, суолтатын өйдүүбүн — мэйиибинэн толкуйдуубун, кулгаахпынан истэбин, харахпынан көрөбүн, муннубунан сыты билэбин, илибинэн тутатын-хабабын, атахпынан сүүрэбин, тылбынан санарабын, ас амтанын билэбин, тииспинэн ыстыыбын уо.д.а. быһаарабын; ас киһизхэ туһатын билэбин, күүс киллэрэр, улаатарга көмөлөһөр дьон өйдүүбүн, ыксаабакка үчүгэйдик ыстаан аһыыбын; чэнчистик туттабын, бэйэбин көрүнө-бин-харанабын, танаспын-саппын хомунабын, баттахпын тараанабын, атабым таһаһын ыраастанабын, тыңыраахпын кырынабын, тииспин суунабын, айахпын сайыанабын, сирэйбин, илибин мыылалаан суунабын; сайын элбэхтик сөтүөлүүбүн, күн уотугар сыламныыбын, кыһыннары-сайыннары таһырдыа, ыраас салгынга сылдыабын, үлэ туһатын өйдүүбүн; эрсиими тутуһабын (кэмигэр утуйуу, аһаһын, дьаарбайы), сарсыардаангы хамсаныылаах эрчилли, эти-сиини чэбдигирди, битэмииннээх аһылык, сибизһэй обуруот аһа, буруукта, сир аһа, эмтээх оттор киһи доруобуйатын бөсөгөтөллөр дьон билэбин; куһаған дьаллык киһи этим-сиинин сүһүрдэр, өйүн-санаатын кэбиннэрэр дьон билэбин, бэйэбин харыстанабын; чэгиэн-чэбдик буоллахпына, доруобай буолуом, ыалдыам суоҕа дьон өйдүүбүн; доруобай киһи элбэхтик оонньоур, үчүгэйдик үөрэнэр, үлэни кыайар, ыарахантан чабыйбат дьон билэбин.

### Оёо күннээби олобор, суолга, айылбаба сылдыарыгар сэрэхтээх буолуута

#### Ис хоһооно

*Мин уоттан сэрэниим.* Уот сэрэхтээгин туһунан мин өйдүүбүн: испиискэни, гааһы, уот розеткатын тыппаппын; туох умайарын, умайбатын билэбин, уоттан куруутун сэрэхчииэ, харыстана сылдыабын; уот турар түгэнигэр саспакка куотуохтаахпын, улахан дьонно биллэриэхтээхпин дьон өйдүүбүн.

*Мин биллээх-уһуктаах тэрилтэн сэрэниим.* Биллээби-уһуктаабы (кыптыыйы, быһабы, иннэни, тоһобону уо.д.а.) улахан киһитэ суох ылбаппын, туттубаппын, оонньооболлун; улахан киһини кытта бииргэ олорон киниттэн үөрэнэн кыптыыйы, быһабы таба туттабын.

*Мин айылбаба сэрэхтээхтик сылдыым.* Мин ойуурга улахан киһилиин эрэ сылдыабын; үөнү-көйүүрү тыппаппын: билбэт тэллэйбин, отоммун, оту-маһы амсайбаппын, айахпар уктубаппын; улахан киһи көңүлэ суох сир аһын сизбэппин — сүлүһүннээх буолуон сөг; дьоммун сүтэрдэхпинэ, биир сиргэ турабын (олоробун), улаханлык хаһытаан дьоммун ынырабын; ханна да куоппаппын, дьоммун кытта бииргэ сылдыабын; дьыэбэр олордохпуна, этиннээх ардах түстэбинэ, ааммын, түнүкпүн барытын сабабын; ууга улахан киһини кытта эрэ киирэбин, кини көрөр, тийэр сиригэр сылдыабын; биилбинэн ууга сылдыабын, диригнэ киирбэппин; өрүскэ, күөлгэ улахан киһитэ суох киирбэппин, уулаах сир үрдүк сыырын кытытыгар турбаппын, тоҕбадарааны, тымны чалбабы тэпсибэппин, этиннээх ардахха мас анныгар саспаппын; уу тогууга мууска киирбэппин.

*Күннээби олохтор сэрэхтээх буолуум.* Аһыырбар быһабынан өйдөөн туттабын, аһы олорон



биилкэнэн далбаатампаппын; үктэлинэн түһэрбэр булгуччу тутуһан түһэбин, утары тахсыбаппын, киһи түһэрин кэтэхэбин, ыксаабакка түһэбин-тахсабын, үктэлтэн ойуоккалаабаппын; аһаҕас балконтан, түннүктэн үөһэттэн өгөнгөөбөппүн; төрөппүтэ уонна иитээччигэ суох дьыэбиттэн, уһуйаантан хаһан да, ханна да барбаппын; тэлгэхэсэ тахсан билбэт ыппын, куоскабын тыыппаппын, уулуссага бэйдэ сылдыар кыылга, сүөһүгэ чугаһабаппын; муннубун, кулгаахпын хаһан да хастыбаппын, таһырдыаттан киридим да илиибин суунабын.

*Суолга сэрэхтээх буолуум.* Суолга сылдыы улахан сэрэхтээбин дьоммуттан билэбин, суолга сылдыы быраабылатын булгуччу тутуһабын; массыына айанныыр сиригэр хаһан да сүүрэ да, хаама да сылдыбаппын; турар тырааныспар кэнниттэн суолга ойон тахсыбаппын; светофору кэтиибин, от күөх уот умайдабына эрэ суолу «зебранан» туоруубун; бэлсипиздинэн, самокаадынан хаһан да массыына сылдыар суолугар хатааһылыа суохтаахпын дьэн билэбин, быраабылалары булгуччу тутуһабын.

*Мин билбэт киһибиттэн туора хаамыым.* Билбэт туора киһибин кытта кэпсэппэппин, туора киһиттэн тугу да ылбаппын, ынырдабына, кинини кытта барсыбаппын; билбэт киһим тонсуйдабына, дьыэм аанын аспаппын, кинини кытта кэпсэппэппин, ааспат-арахпат, кириэ сатыыр түгэнигэр ыалбын, дьоммун ынырабын.

*Мин дэҕиттэр сайдаммын куттала суох, уйгулаах олохпун хааччыным.* Мин бэйэм, дьонсэргэ, айылҕа, аан дойду туһунан барыны-барытын билэ-көрө сатыыбын, дьоммуттан тохкоолоһобун, тэлэбиисэр көрөбүн, оҕо кинигэлэрин дьоммор аахтаран көрөбүн-истэбин; интэриниэт мин өйбөр-санаабар кутталынан суоһуон сөптөөсүн туһунан улахан киһи этиитин ылынабын, көмпүүтэри, суотабайы дьонум көрүүтүнэн-истиитинэн кылгас кэмнэ туһанабын; улахан киһини кытта сылыктаан көрөн, ону-маны тутан-онорон, тойонноон-куолулаан, ырытан тобуллаҕас өйбүн-санаабын сайыннарабын; дьонсэргэ ортотугар сылдыы быраабылатын, этикети билиибин ханатабын, чинник ылынабын, дьоннуун алтыһарбар күннэтэ тутуһабын; быһыы-майгы үтүө ерүттэрин кэрэхсээн билсэбин, дьонго, тыһнар-тыһынаахха сирдээхтик сыһыаннаһабын, хамсыыр харамайы аһынабын, харыстыбын.

## Оҕо үлэ араас көрүнэр үтүө сыһыана олохтонуута

### Ис хоһооно

*Мин бэйэбин көрүнүүм, хараныым.* Мин ыспакка-тохлокко суунабын-тараанабын (илиибин, сирэйбин, тииспин кичэйэн суунабын, мышланы, тараабы сөпкө туттабын, сотторунан кураанах гына сатаан соттобун), кыра балтыбар, суруспар көрдөрөн үөрэтэбин, көмөлөһөбүн, суунан-тараанан бүтэн бараң, бэйэм кэннибиттэн барытын хомуйабын; сатаан бэйэм таннабын-сыгыһахтаһабын, сатаабат кыра оҕолорго көмөлөһөбүн, үөрэтэбин; бэйэм тас көрүнмүн көрүнэбин; танаспын-саппын сахсына-тэбэнэ, көннөстө, хомуна сылдыабын, таһырдыаттан кириигэ танаспын-саппын тэбэнэбин, атабым танаһын соттобун, танаспын куурда уурабын, оҕолортон эмиз оннук гыналларын ирдиибин; дьыэтээби үлэбин ханатабын (орон хомуйуута, быыл сотуута, чааскылары сууйуу, муостаны харбааһын); бэйэм кыабым иһинэн үлэни хара маннайгыттан кыһаллан үлэлииргэ дьулуһабын; үлэһит киһи этэ-сиинэ чэбдик, бэйэтин кыанар, тулуурдаах, толкуйдаах буолар дьэн өйдүүбүн; уол да, кыыс да буолан уһанабын; оскуоманы өтүгүнэн саайабын, хаптаһыны эрбиибин; иистэнэбин: боростуой сиктэри тигэбин, тимэх тигэбин, оҕуруо тигэбин, туоһунан тигэргэ холонобун, сизли тыытабын, хатарга холонобун, оноһук оноробун, ас астырҕа кыттабын — бу барыта мин бэйэм олохпор туһалаах дьэн өйдүүбүн.

*Үлэ, дьон үлэтин түмүгэ.* Үлэ хаамыһын, тутулу билэбин уонна үлэсэ туттар сөптөөх этиктэри, тэриллэри талан ылан, сатаан туһанабын; улахан киһи үлэтигэр кыттыһабын, холобур: ийэбэр остуолга аһылык тардарга, иһит хомуйсарга; оонньоуру сууйууга, тэлгэхэни хомуйууга уо.д.а.; кумаахыттан, хордуонкаттан, айылҕа этиктэриттэн, туһаттан тахсыбыт маллартан араас оноһуктары оноро үөрэнэбин, дьарыкка туттулар тэриллэри, оонньоууга туттулар атрибуттары, бэлэхтэри, сувенирдары, кизргэллэри оноробун, оноһуктарбын оонньоурбар туһанабын; үлэ хаамыһыта түмүгүн кытта ситимнээбин өйдүүбүн; тупсаһай көрүннээх оноһугу онорууга киһи эрдэттэн сорук туруорунан, үлэтин торумнанан бэлэмнэниэхтээх, барытын кичэйэн туттуохтаах, кыһаллан туран сүрээлдьээбэккэ, ортотуттан бырахпакка оноруохтаах дьэн улахан киһи этиитин ылынабын; дьон онорбут дьыһа уонна уһуйаанга туттулар тэриллэрин кэрэхсибин, тутта

үөрэнэбин, харыстыбын; киһи дьарыга элбэх дьон өйдүүбүн; тыа хаһаайыстыбатын үлэтэ (сүөһү, сылгы, таба көрүүтэ, обуруот аһын үүннэрий), булт, бырамыысыланнас, тырааныспар, тутуу үлэтэ уо.д.а. араас идэлэр, дьарыктар бааллар дьон билэбин, улааттахпына, ханнык идэни баһылыыр-бын, киминэн үлэлиирбин толкуйдуубун; улахан дьон үлэлээн-хамсаан аһы, таһаһы онороллор дьон өйдүүбүн; дьон үлэлээн онорбутун харыстыбын, күндүргэтэбин.

*Улахан дьон үлэтин, үлэ тэрилин, тизхиньикэни билсимиим.* Тыйаатыр үлэһитэ — артыыс идэтин, кини үлэлиир тэрилин: көстүүм, грим, араас атрибуттар, реквизиттэр дьон билсэбин; тыйаатыр, киинэ, эстрада ханнык бабарар оруолун оонньуур дьон дьобурдаах артыыс буолаллар дьон өйдүүбүн; артыыс идэтэ ханнык бабарар идэ курдук дьонго-сэргэбэ туһалаабын, дьону сынньатарга, үөрдэргэ, сэргэжитэргэ аналлаабын билэбин; араас аныгы тизхиньикэ үлэтин мин салгы билсэбин: ханнык деталлаабын, хайдах үлэлиирин — хаамар экскаватордар, подъемнай краннар, комбайынар, тыраахтардар, сөмөлүөттэр, бөртөлүөттэр, космоска көтөр аракыаталар, спутниктар уо.д.а. (сорох көрбөт тизхиньикэбин оҕо оонньуунан билсэбин); дьэ иһинээби төлөпүөн, араадыһа, тэлэбиисэр, көмгүүтэр, чаһылар, видеокамера уо.д.а. аныгы тэрили, аҕам уһанар тэрили, ийэм дьэ иһигэр туттар араас тизхиньикэтин билсэбин, сэргэстэхтик туттарга үөрэнэбин, улахан киһи баарыгар, көрөн турдабына туттабын.

*Мин өбүгэм уус дьонун, эмчиттэрин, хомоҕой тыллаах сэхэнииттэрин билсиим, кинилэринэн кизн туттабын.* Эбэм иһин, кини тиклит чаппараабын, билэтин, үтүлүгүн уо.д.а. сахалыы таһаһын, эһэм таптайбыт хотуурун, сахалыы быһахтарын, онорбут талах оноһуктарын кытта билсэһэбин, туһанабын, эбэбинэн-эһэбинэн кизн туттабын; хос эбэм-эһэм былыр эмтээх отунан туһаналларын билэбин; эмтээх оттор тустарынан дьоммуттан истэбин; олонхолору айбыт улуу олонхолуттары, уус-уран айымньыны айбыт суруйааччылары билсэбин, сэргээн-кэрэхсээн олонхону уонна уус-уран айымньылары истэбин, ис хоһооннорунан кэпсэтэбин; саха уус дьонун, эмчиттэрин, хомоҕой тыллаах сэхэнииттэрин билэбин, кизн туттабын.

## Оҕо правовой өйө-санаата түстэниитэ

### Ис хоһооно

*Мин бэйэбин дьонуннаах киһи быһыытынан билиниим.* Мин бэйэм кыахпын билиэн хайдах киһи буоларбын толкуйдуубун (адекватная самооценка); мин улааттым — элбэби билэбин, сатыыбын, оонньуубун, атын оҕоҕо көмөлөһөбүн дии саныыбын; оонньууга оҕолуун кыайан быһаарсыбат түгэммэр иитээччттэн ыйытабын, сүбэлэттэрэбин, оҕону охсубаппын, бэйэбин туттунабын; тугу эмит кыайбат-сатаабат буоллаһына, улахан киһиттэн үөрэнэбин биитэр улааттахпына, син биир сатыабым дьон эрэх-турах санаанабын; атын оҕону, киһини эмиэ мин курдук дьонуннаах үчүгэй дьон дьон ылынабын, кинилэри кытта сирдээх сыһыаны олохтуубун.

*Мин дьайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолуобун өйдөөһүнүм, дьон-сэргэ ортотугар сирдээхтик сылдыһым, бэйэбин салайыныым.* Мин дьайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолар дьон билэбин, бэйэм майгыбын үтүө өтүгэр салайына сатыыбын; оҕо туругун өйдөөммүн сыһаннаһабын, этибин ылыммат, сатаан оонньообот буоллаһына, бэйэбин туттунабын, оҕону охсубаппын, оҕолуун эйэ дэмнээхтик быһаарсабын; оҕолуун тапсан оонньууга дьулуһабын, кини кыайбат, сатаабат түгэнигэр киниэхэ көмөлөһөбүн, сүбэлибин, көннөрөбүн.

*Мин бырааптаахпын уонна эбээһинэстээхпин дьон билиниим.* Оҕо быраабын туһунан декларация баар дьон өйдүүбүн, оҕо быраабын көмүскүүр уорганнар баалларын билэбин, киһи бырааба күөмчүлэниэ суохтаах дьон өйдүүбүн; мин бырааптаахпын, атын киһи эмиэ бырааптаах, бийиги тэҥ бырааптаахпыт, оһон олуктаах түгэннэргэ эйэ дэмнээхтик быһаарсыахтаахпыт дьон этиини ылынабын; бырааппын уонна эбээһинэспин дьүөрэлээн туттабын, эбээһинэспин толорботохпуна, бэйэбэр да, атын да дьонго куһаҕаны оноробун дьон өйдүүбүн; сирдээх быһыым-майгым төрүтэ быраабы уонна эбээһинэһи тэннэ тутан толоруу буоларын өйдүүбүн; мин тус бэйэм дьобурбун сайыннарар, улахан кыһалҕаны, атабастабылы билбэккэ улаатар бырааптаахпын; мин омуктуттан, тириим өңүттэн, уолбуттан, кыыспыттан тутулууга суох атын дьону кытта тэн бырааптаахпын; итиллэргэ; сайдарга; көмүскэллээх буоларга; уопастыба олобор көхтөөхтүк кыттарга; мин тус бэйэм ааттаах-суоллаах буолар бырааптаахпын, атын киһи аатын-суолун билэн ааттыр эбээһинэстээхпин.



*Айылбаа, дьон-сэргэ ортотугар сылдыы, оболордуун алтыһы — барыта төрүт нуор-малаах, быраабылалаах, ону тутуһуу булгуччулаабын мин өйдөөһүнүм.* Быраабыла дин тутун өйдүүбүн, бөлөх иһигэр, дьон-сэргэ, айылба ортотугар сылдыыга, оонньуурга быраабылалары билсирбим; ким бары быраабыланы кэспэккэ сөпкө тутуһуохтаах дин билэбин, кэстэбинэ тус да сатаммат, барыта ыһыллан хаалар дин өйдүүбүн, атын оо быраабыланы тутуһарын ирдийбин; сахалы сирри-туому дьоммун кытта бииргэ тутуһан айылбаа сылдыабын (сиргэ-уокка ас хааллары, оту-маһы тыппакка, тыаа айдаарбакка, охсуспакка-этиспэккэ, көтөр уйатын алдыппакка, уоттан сэрэхтээхтик туттан, умуруоран, бөбү-сыһы ыспакка сылдыы уо.д.а.); дьон-сэргэ, айылба ортотугар сылдыыга, бөлөх иһигэр, дьибэр этиллибит хааччахтары (быраабылалары) тутуһар булгуччулаабын ылынабын, быраабыла үтө өрүттээбин, киһи туһугар үлэлирин өйдүүбүн.

*Мин бэйэбиттэн ураты дьүһүннээх, саналаах, майгылаах, туруга хааччахтаах (ОВЗ) оҕоҕо сирдээхтик сыһыаннаһыым.* Ураты оҕону кытта алтыһабын, кини туругун өйдүү сатыыбын, үөрүүтүн-хомолотун тэнэ үлэстэбин, киниэхэ көмөлөһөбүн, оҕону өйдөөн, иирсэнэ суох эйэ дэмнээхтик кэпсэтэн, биир санааба киирэ сатыыбын, олох өйдөспөт түгэни улахан киһиэхэ быһаартарабын; атын оҕо, уйулбата, хамсаныта, тас көрүнэ, саната, быһыта, дьайыта миигиттэн ураты буолбутун иһин, туораппалпын, ылынабын уонна кинилиин эйэлээх, добордуу буоларга дьулуһабын, кинини кытта оонньуубун; омук культууратын билсэн, кинилэри кэрэхсии, сэргии үөрэнэбин, добордохуохпун, ыалдыттыахпын, хардарыта сылдыһаахпын бабарарбын; кырдыаас киһи кыаммат дин өйдүүбүн, аһынабын; кырдыааска көмөлөһөбүн, кини сорудабын, көрдөһүүтүн толоробун, кырдыааһы ытыктыбын, кини мындыр этиитин истэбин, ылынабын; доруобуя өттүнэн хааччахтаах дьонго сирдээхтик сыһыаннаһабын, общественной тырааныспарга, тэрилтэлэргэ, дьибэ-уокка кинилэргэ ураты симнаас, сайаас сыһан баарын өйдүүбүн, ону тутуһабын.

## Дьон-сэргэни кытта бодоруһан киһи быһыытынан сайды

24

### Ис хоһооно

*Мин ийэм-аҕам, дьибэ кэргэним.* Мин дьибэ кэргэним төрдө-ууһа: хос эбэ, хос эһэ, эбэ, эһэ, ийэ, аҕа; бииргэ төрөөбүттэр: балыс, аҕас, эдьий, ини-бии, сурус, убай дин өйдөбүллэри билэбин; мин аймахтарым, урууларым дин билэбин, кэпсэтэрбэр ити тыллары туттабын; олорор дьибэ аадырыһын, төрөппүттэrim толору ааттарын, үлэлэрин билэбин, кинилэр үлэлэрэ дьонго-сэргэбэ туһалаабын быһаарабын; бииргэ төрөөбүттэrim ааттарын билэбин, эдьий, убай, балыс, быраат дин араарабын, ким тугунан дьарыктанарын билэбин (оскуолаба үөрэнэр, уһууһаанна сылдыар...); эбэм-эһэм төрөппүттэrim ийэтэ-аҕата буолалларын билэбин.

*Мин уһууһааным, түөлбэм, доботторум-атастарым.* Мин уһууһааным аатын билэбин, сылдыар бөлөхпүн ааттыбын, уһууһааным үлэһиттэrim, салайааччытын, иитэччилэrim, иитэччи көмөлөһөөччүлэrim, миигин дьарыктыыр уһууһаан атын үлэһиттэrim, бииргэ бөлөххө сылдыар оболорум ааттарын билэбин, ааттарынан ынырабын, ордук тапсан оонньуур оболорбун доборум, табаарыһым дин арааран ааттыбын; уһууһааным үлэһиттэрэ тугу, ханна үлэлиллэrim билэбин (куукунаба асчытар, тэнэс сууһааччылар, харабыллар...).

*Мин нэһилиэгим, улууһум.* Олорор нэһилиэгим, улууһум аатын билэбин, нэһилиэгим, улууһум баһылыктарын аатын билэбин, ааттыбын. Улууһум былаабын, гизрбэтин билэбин, ойуутун суолтатын быһаарабын, ааттыбын, нэһилиэгим тэрилтэлэrim ааттарын билэбин (кулуу, балыһа, оскуола, уһууһаан, маһаһын, аптека, бибилиэтиэкэ), нэһилиэгим кинигэр баар улууссалары ааттыбын. Бэйэм олорор дьибэ улууссатын, нүөмэrim, кыбартыратын билэбин.

Нэһилиэккэ, улууска баар тыа хаһаайыстыбатын идэлэrim билэбин (огоронуом, фермер, сылгыһыт, бэтэrimнээр, ыанньыксыт, бостуук), үлэһит дьонго ытыктабылаахтык сыһыаннаһабын. Нэһилиэгим чулуу дьонун — сэрии дьоруойдарын, үлэ баһыттарынын, суруйааччыларын, спортсменнарын, артыстарын уо.д.а. билэбин.

*Мин төрөөбүт дойдум — Саха сирэ.* Саха сирин Ил Дарханын аатын билэбин, ааттыбын, былаабын, гизрбэтин билэбин, ойуутун суолтатын быһаарабын. Кини куоратын аатын билэбин, ааттыбын, бэлиэ сирдэrim билэбин. Саха сирин сиртэн хостонор бааһын, күндү түүлэrim, тыатын кыылларын, көтөрдөрүн, балыктарын билэбин, ааттыбын. Сүрүн улахан өрүстэrim аатта-

рын билэбин (Бүлүү, Өлүөнэ, Амма, Алдан, ...). Саха норуотун сүрүн бырааһынньыгын — Ыһыах туһунан өйдөбүлү ылабын, суолтатын өйдүүбүн. Ыһыах сиэрин-туомун билсэбин, туһабын.

*Мин — Россия гражданинабын.* Россия киин куората Москва диэн билэбин, Бэрсидьээннин аатын билэбин, ааттыбын былаабын, гизрбэтин араарабын, суолтатын быһаарабын. Россия-ба араас омук дьоно олоролор (муучча, саха, эбээн...) диэн билэбин, араас омук культууратын: ырыатын, үнкүүтүн, остуоруйатын билсэбин.

Судаарыстыбаннай бырааһынньыктарын билэбин, Россия армиятын туһунан өйдөбүлү ылабын, Сэбиллэниилээх күүстэр көрүннэрин (танкист, моряк, лүөччүк, пехотинец) билсэбин, Аҕа дойду сэриитин дьоруойдарын кытта билсэбин, сэриигэ дойдубут кыайыытын туһунан билибин ханатабын.

*Мин Сир (планета) олохтообубун.* Халлаан куйаарыгар киһи олохсуйарыгар саамай табыгастаах планетанан Сир буоларын билэбин; Сир планетаба олоор дьон бары биир халлааннаахпыт, биир күннээхпит-ыйдаахпыт диэн өйдөбүлү ылынабын. Сиргэ араас омуктар олоролор диэн билсэбин.

Сиргэ олоор араас омуктар культуураларын, танастарын-саптарын, астарын-үөллэрин, дьэ-лэрин-уоттарын, үгэстэрин, оонньууларын билсэбин.

## 6—7 СААСТААХ ОҕО

### Оҕо бэйэтин киһи быһыытынан билиниитэ

#### Ис хоһооно

*Мин уйулҕам туруга, бэйэбин салайыным (эмоциональное Я).* Бэйэм уонна дьон уйулҕатын туругун арааран быһаарабын: үөрүү, долгуйуу, хомойуу, санаарбааһын, дыктиргээһин, куттаный, сөбүү-махтайыы, кыһырыы, уордайыы уо.д.а.; киһи ис айылгыта (эмоциональный внутренний мир) дириг, баай изьиилээх буоларын билэбин, киһи ис айылгыта кини уйулҕатын туругунан, изьиитинэн көстөрүн өйдүүбүн, уйулҕа туруга, изьиини киһи хамсанытыгар, сирэйэ-хараба уларытарыгар, санатын дорбоонугар (өрө күүрүүлээх, санаарбабыллаах, намьын, уордаах, изьиилээх уо.д.а.), киһини кытта кырдыгынан быһаарсабын; киһи туругунан сирдэтэн кинилиин алтыһабын: тэнгэ үөрэбин-хомойобун, бэйэм туруктун салайынабын, өйдөспөт түгэнгэ кыһырыарбын туттунабын уо.д.а.; киһи уйулҕатын туруга уонна изьиитэ айылҕа туругун, музыка, поэзия айымньытын кытта дьүөрэллэр түгэннээгин өйдүүбүн, ону бэйэбэр туһанабын: айылҕаны кэ-тээн көрөбүн, музыканы истэбин, хартыынаны көрөбүн, хоһоону ааҕалларын истэбин — итингэн барытыттан дуоһуйабын, астынабын; мин бэйэм уонна оҕо бэйэтин изьиитин, уйулҕатын туругун, изьээнин ырыаба, хоһоонно, уруһуйга, элээһингэ, искусство оонньуугар көрдөрөр кыахтаабын өйдүүбүн, итинник дьайымалга көхтөөхтүк кыттабын, бэйэм эмиз тэрийсэбин, изьиинин, уйулҕам туругун көрдөрөн дьонго тиздэбин.

*Мин уол-кыыс буолбут уратым, быһыым-майгым (гендерное Я).* Кыра оҕо (кыыс оҕо, уол оҕо) улаатан эдэр киһи (кыыс, уол) буолан үөрэнэр, улахан киһи (дыахтар, эр киһи) буолан үлэлиир, онтон кырдыаҕас киһи (эмээхсин, оҕонньор) буолан сынныаланга олоор диэн билэбин; уол-кыыс тас көрүннэригэр, тутта-хапта сылдьалларыгар уратылаахтарын, дьэ-ис-тас үлэтин үлэстэллэрин билэбин; мин аҕам-ийэм, убайым-эдьийим бэйэ-бэйэлэригэр куруук көмөлөһө сылдьаллар, ийэм аҕабынны кустуу барар, эдьийим уонна ийэм саас мас мастаһаллар, сайын оттуулар уо.д.а. истэ-көрө сылдьабын; мин уол эрэ дуу, кыыс эрэ дуу үлэтэ-дьарыга диэн хааччах суобун өйдүүбүн, дьонум ким тугу сатырынан, кыайарынан хардарыта көмөлөсүһэллэр, кытыһан барытын бииргэ оңоролор, мин эмиз оннук ғынабын — уол да, кыыс да үлэтин толоробун; кыыс оҕо, эдьий, ийэ, эбэ бэйэлэрин көрүнэллэрин, маанымсыйалларын, симэнэллэрин, кэрэ дьүһүннээх буолалларын кэрэхсибин; аҕам, убайым, эһэм сууна-тараана, бытыктарын хоруна, ыраас, мааны, аныгылыы, муодунай танаастаах-саптаах сылдьалларыттан үөрэбин; эр киһи, убайым, аҕам, абаҕам, таайым, эһэм этин-сиинин хатарынар-чэбдигирдинэр, эрчиллэр, тустуунан, буюксанан, пугбуолунан уо.д.а. успуордунан дьарыктанар, күүстээх-уохтаах, эрчимнээх эр хоһуун буолалларын кэрэхсибин; кыыс оҕо, эдьий, ийэ, эбэ хаамалларын, сүүрэллэрин уо.д.а. успуордунан дьарыктаналларын сэргиибин, кинилэри кытта бииргэ дьарыктанабын.

*Мин саха омук буоларбын билиниим, кизн туттунуум (этническое Я).* Мин — сахабын, сахалыы санарабын, олоор сирим, төрөөбүт дойдум — Саха сирэ, мин өйүм-санаам саха-



лы тыннаах дээн билэбин; саха итээлэин, үгэһин, олобу көрүүтүн, сизрин-туомун билэбин, сэргиибин-кэрэхсибин, ылынабын, күннээби олохпор тутуһабын; саха киһитин сизринэн кизэн көбүстээхпин, көнө, холку майгылаахпын, эйбэспин; ыаллыы олорор омуктарбын билсэбин; аан дойду (Хотугу Америка индеецтэрин, Япония, Англия, Индия, Африка уо.д.а.) араас олохтоохторун кытта салгыы билсэбин, бу дойдулар сирдэрин-уоттарың, айылбаларын уратытын, сүрүн үлэлэрин, үгэстэрин, култуураларын, чулуу дьонун билсэбин; атын омуктар саха омугу кытта биир тэннэрин өйдүүбүн, кинилэргэ сирдээхтик сыһаннаһабын; Сир планетаба олорор дьон саха, нуучча, африканец уо.д.а. бука бары биир халлааннаахпыт, биир күннээхпит-ыйдаахпыт дээн өйдүүбүн; киһи аймах Сиргэ биир сомоҕо буолан или-эйэни тутуһан олороро үчүгэй дии саныыбын.

*Мин уопсастыба киһитэ буоларбын өйдөөһүнүм, дьоннуун сирдээхтик алтыһыым (социальное я).*

*Дьэз кэргэммэр истин, эйбэс сыһан олохтоһуота.* Төрөппүттэрбин, чугас аймахтарбын билэ-көрө сатыыбын, кинилэр олохторун, кыра оҕо буола сылдыбыттарың туһунан истэбин, ийэ-аба ууһун историятын кэрэхсибин; төрүччүбүн онорсубун — хос эбэ, хос эһэ, эбэ, эһэ, ийэ, аба, таай, абаба, сангас, кийиит, бииргэ төрөөбүттэр: балыс, аҕас, эдьий, ини-бии, сурус дээн билэбин, кинилэри ыңыраарбар туттабын; аймахтарым туһунан төрүччүбүн сирдэтэн кэпсибин, үтүө-мааны үлэһит дьонунан кизэн туттабын; дьэз кэргэн аралдьыйытың, сынньаланьың, үгэстэрин, үп-харчы туттуутун, бэлиэ күннэрин билэбин, чугас дьоммор тапталбын, кыһамныбын көрдөрөбүн, кинилэргэ көмөлөһөөччү буолабын; аймахтаһы сизрин: ыалдьытымысах, кэһиимсэх буолууну, хардарыта көмөлөсүһүүнү үчүгэй быһыы дээн өйдүүбүн, тутуһабын; аймахтарым, чугас ыалларым, дьоннорум толору ааттарың билэбин, толору ааттарыңан ыңырабын; дьоммун кытта эйбэстик сыһаннаһабын, кырдыаһаы ытыктыбын; дьэз кэргэммэр буолбут үөрүүлээх түгэннэри оҕолорго, иитээччигэ кэпсибин, үчүгэй сонуну үөрэ-көтө үллэстэбин.

*Мин дьону-сэргэни кытта хардарыта сыһаньым, алтыһыым.* Уопсастыбаба баар дьон майгыта-сигилитэ араас буолар (сымнаҕас-уордаах, эппизтинэстээх, ээл-дээл сыһаннаах, кырдыксыт-сымыйаччы, сэмэй-киһиргэс уо.д.а.) дээн өйдүүбүн; хас биирдии киһи бэйэтин сизринэн-майгытынан сыһаны олохтуур дээн өйдүүбүн; бэйэм үтүө майгылаах киһини холобур оностон батыһабын (элэккэй-эйбэс киһи, сытыары-сымнаҕас, килбик, үтүө санаалаах, киннээх, көнөс, хобуоччу, тойомсук, ордуос майгылаах киһи дээн араарабын); биһиги бөлөх оҕолоро уһууаанна улахааттарбыт дээн өйдүүбүн, кырларга үтүө быһыыга-майгыга холобур буолабын, кырлары аһынабын, көмүскүүбүн, кинилэргэ көмөлөһөбүн; аба саастаахтары, кырдыаҕастары ытыктыбын, кыраба-кыаммакка кыһамнылаах буолабын; бөлөх иһигэр, оонньуу кэмигэр, дьон-сэргэ ортотугар сылдыы быраабылатың кэспэккэ тутуһабын, сирдээхтик тутта-хапта сылдыабын; дьонно үтүө сыһан, тупсабай дьүһүн кэрэхсэнэрин өйдөөн, эйбэс-сайаҕас буолабын, маанымсыйабын; уопсастыба дьонун кытта симиттибэккэ кэпсэтэбин, бэйэм санаабын холкутук үллэстэбин; үтүө санаалаах, сирдээх буолуу — киһи киһиэхэ сыһаның сүрүн өрүтэ буоларын өйдүүбүн; бэйэм дьайыым үтүө сыһан быраабылатыгар сөл түбэһэрин ырытан быһаарабын; дьайыы үтүө да, мөкү да өрүттээбин өйдөөн үтүөнү онорууга дьулуһабын, дьонно үтүө сыһаньым бэйэбэр эргийэрин, туһалаабын өйдүүбүн.

*Мин майгым-сигилим олохтоһуутун бэрээдэгэ (этикет).* Дьону, оҕолору кытта алтыһарбар үтүө сыһан быраабылатың тутуһабын (оонньуургун уларыс, эйэлээхтик кэпсэт, чуңкуйбут оҕону кытта кэпсэт, оонньос уо.д.а.); улахан киһини аатынан, абатың аатынан ыңырабын, дьоннуун, оҕолордуун эйбэстик дорооболоһобун, быраһаайдаһабын, көрдөһөбүн, махтаһабын, «аптаах» тыллари тоҕоостоох түгэннэ холкутук туттабын; атын киһи санара турдаһына, быһа түспэппин, киһини кытта сэмэйдик туттан эйбэстик кэпсэтэбин; сөбүлэспэт түгэммэр киһи ылынарын курдук толкуйдаан сыһаннаһабын.

*Мин тобуллаҕас өйүм-санаам, билиим-көрүүм, үөрүйэҕим, сатабылым (интеллектуальное Я).* Мин айылба, тулалыыр эйгэ, дьон-сэргэ уонна бэйэм туспунан элбэби билэбин; мин бэйэм чинчийэн, уопут, эксперимент онорон, кэтээн көрөн, сылыктаан тобуллаҕас өйбүн-санаабын сайыннарабын; мин билиибин-көрүүбүн күннээби олохпор туһанабын, күннэтэ хатылаан эрчиллэбин, улахан киһи ыйытыытыгар ситэ-хото хоруйдуубун, оҕолорго тугу сатыырбын көрдөрөбүн, тугу билэрбинэн үллэстэбин; билиибин сайыннарабын — өң эгэлгэтин арааран билэбин; сыты, амтаны, тыаһы сыһаһа быһаарабын, эттик нуурун илиим иминэн билэбин; билиигэ-көрүүгэ, оскуолаба, кинигэ тардыһабын; үөрэх туһатың, оскуолаба ким туохха уһууарын, үөрэнэр, туттар тэриллэри билэбин, учуутал идэтин кытта билсиппин, «учууталлаах» буолан оонньуубун.

*Мин этим-сииним тутула, сүрүн хамсаныым, чэгийн-чэбдик сылдыым (физическое Я).* Мин этим-сииним тутулу билэбин, туох суолталаахтарын, хайдах харыстанарбын, сайыннарарбын өйдүүбүн; чэнчистик туттабын; танаспын-саппын хомунабын, баттахпын тараанабын, атагым тагаһын ыраастанабын; бэйэбин көрүнэбин; тииспин суунабын, айахпын сайғанабын, сирэйбин, илиибин мыылалаан суунабын, ыраас-чэбдик буоллахпына, доруобай буолуом диин өйдүүбүн; режими тутуһабын (кэмигэр утуйуу, аһааһын, дьаарбайыы), сарсыардаангы хамсаныылаах эрчилли, эти-сиини чэбдигирдии, битэмииннээх аһылык, сибизһэй салгын, обуруот аһа, буруукта, сир аһа, эмтээх оттор киһи доруобуйатын бөбөргөтөллөр диин билэбин; сайын дьоммунуун элбэхтик сөтүөлүүбүн, күн уотугар сыламныыбын, дьыл ханнык баҕарар кэмигэр сибизһэй салгынга сылдыабын, туһатын өйдүүбүн; куһаҕан дьаллык киһи этин-сиинин сүһүрдэр, өйүн-санаатын кэбиннэрэр, быһытын-майгытын эмсэбэлэтэр диин бигэтик билэбин, бэйэбин харыстанабын; чэбдик, доруобай буоларга дьулуһабын, доруобай киһи үчүгэйдик үөрэнэр, үлэни кыайар, ыарахантан чаҕыйбат диин билэбин.

### **Оҕо күннээби олобор, суолга, айылҕаҕа сылдыарыгар сэрэхтээх буолуута**

#### **Ис хоһооно**

*Мин уоттан сэрэниим.* Уот туһатын, сэрэхтээбин билэбин; испиискэни, гааһы, уот розетка-тын тыыппаппын, бобуулаабын кытаанахтык өйдүүбүн; умайар-умайбат эттиктэри билэбин, уоттан сэрэхтээхтик туттабын; туохтан сылтаан уот турарын өйдүүбүн, оннук түгэнтэн тумна-тэйэ туттабын, уотунан оонньооболлун; уот турар, баһаар буолар түгэнигэр, умуруора сатаабакка, бастатан туран, куотан бизрэбин, хойуу буруолаахха инчэбэй тагаһынан тынарбын, муостанан, алларанан сымыллан барарбын, дьону көмөҕө ынырарбын билэбин.

*Мин биллээх-уһуктаах тэрилтэн сэрэниим.* Биилээби-уһуктаабы, сэрэхтээх буолуу быраабылатын тутуһан, таба сатаан туттабын; кыра хайа тардыыга, кумаар ытырдабына, мурун хаана кэллэбинэ, куйаас күнгэ итииргээтэхпинэ, бастагы көмө онгоһуларын билэбин, суолтатын өйдүүбүн, дэн-оһол табыстабына, улахан киһини ынырабын, көмө көрдүүбүн.

*Мин айылҕаҕа сэрэхтээхтик сылдыым.* Айылҕаҕа сылдыы быраабылатын билэбин, ким да этинтэ суох бэйэм тутуһабын; чуумпутук сылдыабын, айдаарбаппын, билбэт отоммун, олпун сизбэппин, маска ыттыбаппын, мэээнэ ыраах барбаппын; тугу да алдыаппаппын, ыраастык туттабын, айылҕаны киртиппэппин; кыһынгы тымныыга чыычаахтары аһатабын уо.д.а.; тыаҕа сылдьан өбүгэ сизрин-туомун улахан киһи тутуһарын билсэбин.

*Күннээби олохтор сэрэхтээх буолуум.* Аһыырбар быһабынан сатаан туттабын; үктэлинэн түһэрбэр булгуччу тутуһан түһэбин, түһэр дьонно утары тахсыбаппын, киһи түһэрин кэтэһэбин, ыксаабакка түһэбин-тахсабын, үктэлтэн ойуоккалаабаппын; үөһэттэн аһаҕас балконтан, түннүктэн өнгөнөөбөлпүн, төбөм оройунан баран хаалыахпын сөбүн өйдүүбүн, кырлары киһи суобуна балконтанга, түннүккэ чугаһаппаппын; төрөппүтэ уонна иитээччитэ суох дьибиттэн, уһууаантан хаһан да, ханна да барбаппын, атын оҕо барарын бопсобун, бардабына улахан киһини ынырабын; уулуссаҕа тахсан билбэт ыппын, куоскабын тыыппаппын, бэйдиз сылдыар кыылга-сүөһүгэ чугаһаабаппын; хачыалга сылдыарбар хачыаллы олорор оҕолорго чугаһаабаппын, тумна хаамабын, атын оҕо кириэн бизрээри гыннабына, сэрэтэбин, туоратабын; таһырдыаттан киридим да илиибин суунабын, оҕолорго ити туһунан этэбин, сэрэтэбин; киһи хайдах чөл туруктаах, чэгийн-чэбдик сылдыан сөбүн билэбин; микроб уонна вирус туһунан, киһизэх хайдах дьайалларын өйдүүбүн, ыарыыны сэрэтии диин эти-сиини ыраастык тутуу, эрчийии, хатарыы, эрсиими тутуһуу, инэмтэлээх аһылыгы аһааһын буоларын билэбин, тутуһабын.

*Суолга сэрэхтээх буолуум.* Суолга сылдыы улахан сэрэхтээбин билэбин, суолга сылдыы быраабылатын булгуччу тутуһабын, атын оҕоттон эмиз тутуһарын ирдибиин; массыына айанныыр сиригэр тахсан сүүрэ да, хаама да сылдыбаппын; турар тырааныспар кэнниттэн суолга ойон тахсыбаппын, кыра оҕону харытыттан кытаанахтык туттабын, тырааныспар барбытын эрэ кэннэ светофору кэтээн туран «зебранан» күөх уокка суолу туоруубун; бэлисипиэдинэн, самокаадынан хаһан да массыына сылдыар суолугар хатааһылаабаппын, тутуһабын, атын оҕолор хатааһылыларын болсобун.



*Мин билбэт киһибиттэн туора хаамым.* Билбэт туора киһибин кытта кэпсэппэппин, ынгырдабына, манньалаабытын да иһин, кинини кытта барсыбаппын; кыра оҕолорго өйдөтөбүн, кинилэри бобобун, туора киһи кыра оҕону илдэ бардабына, дьонго тыллыбын; туора киһи көмөсө да ынгырдабына, итэҕэйбэппин, дьонум этиитин «оҕо көмөтө да суох улахан киһи кыһалбатын быһаарынар кыахтаах» диэни өйдүүбүн, оһон билбэт киһим көмөсө ынгырдабына, батан кэбиһэбин; соботобун олодохпуна, билбэт киһим тонгсуйдабына, дьизм аанын аспаппын, кинини кытта кэпсэппэппин, аспап-арахпат буоллабына, ыалларбар, полицияҕа (102) эрийэбин, дьоммун ынырабын.

*Мин дэгиттэр сайдаммын куттала суох, үйгулаах олохпун хааччыным.* Мин бэйэм, дьон-сэргэ, айылҕа, аан дойду туһунан барыны-барытын билэ-көрө сатыбын, дьоммуттан тохкоолоһобун, тэлэбиисэр көрөбүн, оҕо кинигэлэрин дьоммор аахтаран көрөбүн-истэбин; интэриниэттэн элбэҕи билэбин, ол гынан баран интэриниэт мин өйбөр-санаабар кутталынан суоһуон сөптөөбүн туһунан улахан киһи этиитин ылынабын, көмпүүтэри, суотабайы дьонум көрүүтүнэн-истиитинэн кылгас кэмнэ туттабын, куһаҕаны-кутталааҕы көрбөппүн; сылыктаан көрөң, ону-маны тутан-онорон, тойонноон-куолулаан, ырытан (уопут, эксперимент) тобуллаҕас өйбүн-санаабын сайыннарабын; уһуяанна, дьиз кэргэнгэ ылыммыт өй-санаа, эт-сиин, быһыы-майгы өрүттэрин сайыннарар үөрүйэхтэрбин, сатабылбын эрчийэ-туһана сылдыабын, тупсарабын, сайыннарабын; дьон-сэргэ ортогугар сылдыы быраабылатын, этикети билибин ханатабын, чинник ылынабын, дьоннуун алтыһарбар күннэтэ тутуһабын; быһыы-майгы үтүө өрүттэрин кэрэхсээн билсэбин, дьонго, тыһынар-тыһыннааҕа сизрдээхтик сыһыаннаһабын, хамсыыр харамайы аһынабын, харыстыыбын; мин төһөнөн сизрдээх майгыланабын, дэгиттэр сайдабын да, оччонон кыахтаах, хотуулаах-ситиһиилээх киһи буолабын, мизэх уонна дьонго куттал суоһуурун аһыйатабын, туоратабын диэн өйдүүбүн.

## Оҕо үлэ араас көрүнэр үтүө сыһыана олохтонуута

28

### Ис хоһооно

*Мин бэйэбин көрүнүүм, хараныым.* Мин бэйэм ыспакка-тохпокко суунабын-тараанабын (илибин, сирэйбин, тииспин кичэйэн суунабын, мыыланы, тарааҕы сөпкө туттабын, сотторунан кураанах гына сатаан соттобун), кыра балтыбар, суруспар көрдөрөн үөрэтэбин, көмөлөһөбүн, сууна-тараанан бүтэн баран, бэйэм кэннибиттэн барытын хомуйабын; сатаан бэйэм таннабын-сыгыннахтанабын, сатаабат кыра оҕолорго көмөлөһөбүн, үөрэтэбин; бэйэм тас көрүнмүн көрүнэбин: танаспын-саппын сахсына-тэбэнэ, көннөстө, хомуна сылдыабын, таһырдыттан кириигэ танаспын-саппын тэбэнэбин, атабым таһаһын соттобун, танаспын куурда уурабын, оҕолортон эмиз оннук гыналларын ирдиибин; дьизтэҕэи үлэбин ханатабын (орон хомуйуута, быыл согуута, чааскылары сууйуу, муостаны харбааһын); бэйэм кыабым иһинэн үлэни хара маннайгыттан кыһаллан үлэлииргэ дьулуһабын; үлэһит киһи этэ-сиинэ чэбдик, бэйэтин кыанар, тулуурдаах, толкуйдаах буолар диэн өйдүүбүн; уол да, кыыс да буолан уһанабын; оскуоманы өтүэйэн саайабын, хаптаһыны эрбиибин; иистэнэбин: боростуой сииктэри тигэбин, тимэх тигэбин, оһуруо тиһэбин, туоһунан тигэргэ холонобун, сизли тыһабын, хатарга холонобун, оһоһук оһоробун, ас астыырга кыттабын — бу барыта мин бэйэм олохпор туһалаах диэн өйдүүбүн.

*Үлэ, дьон үлэтин түмүгэ.* Үлэ хаамытып, тутулун билэбин уонна үлэҕэ туттар сөптөөх этиктэри, тэриллэри талан ылан, сатаан туһанабын; улахан киһи үлэтигэр кыттыһабын, холобур: ийэбэр остуолга аһылык тардарга, иһит хомуйсарга; оонньуур сууйуутугар, тэлгэһэни хомуйууга уо.д.а.; кумаахыттан, хордусонкаттан, айылҕа этиктэриттэн, туһаттан тахсыбыт маллартан араас оһоһуктары оһоро үөрэнэбин, дьарыкка туттуллар тэриллэри, оонньууга туттуллар атрибуттары, бэлэхтэри, сувенирдары, кизргэллэри оһоробун, оһоһуктарбын оонньуурбар туһанабын; үлэ хаамыта түмүгүн кытта ситимнээбин өйдүүбүн; тупсаҕай көрүннээх оһоһугу оһорууга киһи эрдэттэн сорук туруорунаан, үлэтин торумнанан бэлэмнэниэхтээх, барытын кичэйэн туттуохтаах, кыһаллан туран сүрээздээбэккэ, ортотуттан быраһпакка оһоруохтаах диэн улахан киһи этиитин ылынабын; дьон оһорбут дьизэ уонна уһуяанна туттуллар тэриллэрин кэрэхсиибин, тутта үөрэнэбин, харыстыыбын; киһи дьарыга элбэх диэн өйдүүбүн; тыа хаһаайыстыбатын үлэтэ (сүөһү, сылгы, таба көрүүтэ, оһуруот аһын үүннэри), булт, бырамысыланнас, тырааныспар, тутуу үлэтэ уо.д.а. араас идэлэр, дьарыктар бааллар диэн билэбин, улааттахпына, ханнык идэни баһылыыр-



бын, киминэн үлэлиирбин толкуйдуубун; улахан дьон үлэлээн-хамсаан аһы, танаһы онгороллор дьон өйдүүбун; дьон үлэлээн онорбутун харыстыыбын, күндүргэтэбин.

*Улахан дьон үлэтин, үлэ тэрилин, тизхиньикэни билсиһим.* Бурдук үүнэрэр үлэһиттэри билсэбин (комбайнер, огоронуом), килизп — биһиги дойдубут баайа, олохпут онкула дьон өйдүүбун, тыа дьонун үлэтигэр убаастабыллаах, харысхаллаах сыһыаны тутуһабын; тыйаатыр үлэһитин — артыыс идэлээх киһини, кини үлэлиир тэрилин; көстүүм, грим, араас атрибуттар, реквизиттар дьон билсэбин; тыйаатыр, киинэ, эстрада ханнык баһарар оруолун оонньуур дьон дьобурдаах артыыс буолаллар дьон өйдүүбун; артыыс идэтэ ханнык баһарар идэ курдук дьонго-сэргэсэ туһалаабын, дьону сынньатарга, үөрдэргэ, сэргэхситэргэ аналлаабын билэбин; араас аныгы тизхиньикэ үлэтин мин салгыы билсэбин; ханнык деталлаабын, хайдах үлэлиирин — хаамар экскаватордар, подъемнай краннар, комбайынар, тыраахтардар, сөмөлүөттэр, бөртөлүөттэр, космоска көтөр аракыаталар, спутниктар уо.д.а. (сорох көрбөт тизхиньикэбин оҕо оонньуурунан билсэбин); тырааныспар араас көрүнүн арааран билэбин: уу, сир, халлаан, космос, уу анынан сылдыар; тырааныспар ааттарын, дьүһүннэрин, аналларын быһаарабын; полицейскай, баһаарынай, скорай, уу баһар, хаар хомуйар уо.д.а. массыынаны билэбин. Бөртөлүөт, сөмөлүөт арааһын, тимири суол келөтүн билэбин; общественнай тырааныспарга сылдыы быраабылатын чинник тутуһабын, миигин тулалыыр дьонго эйэбэстик сыһыаннаһабын, кинилэргэ көмөлөһө сылдыабын; дьэз иһинээби төлөпүөн, араадыһа, тэлэбиисэр, көмпүүтэр, чаһылар, видеокамера уо.д.а. аныгы тэрили, аһам уһанар тэрилин, ийэм дьэз иһигэр туттар араас тизхиньикэтин билсэбин, сэргэхтээтик туттарга үөрэнэбин, улахан киһи баарыгар, көрөн турдабына туттабын.

*Мин өбүгэм уус дьонун, эмчиттэрин, хомоҕой тыллаах сэхэнньиттэрин билсиим, кинилэринэн кизэн туттуум.* Эбэм иһин, кини тикпит чаплараабын, билэтин, үтүлүгүн уо.д.а. сахалыы танаһын, эһэм таптайбыт хотуурун, сахалыы быһахтарын, онорбут талах оноһуктарын кытта билсиһэбин, туһанабын, эбэбинэн-эһэбинэн кизэн туттабын; хос эбэм-эһэм былыр эмтээх отунан туһаналларын билэбин; эмтээх оттор тустарынан дьоммуттан истэбин, ийэм миигин отунан, ойуур отоннорунан, бэс, харыйа иннэтинэн эмиирин туһанабын; олонголору айбыт улуу олонхоһуттары, уус-уран айымньыны айбыт суруйааччылары билсэбин, сэргээн-кэрэхсэн олонхону уонна уус-уран айымньылары истэбин, ис хоһооннорунан кэпсэтэбин; саха уус дьонун, эмчиттэрин, хомоҕой тыллаах сэхэнньиттэрин билэбин, кизэн туттабын.

## Оҕо правовой өйө-санаата түстэниитэ

### Ис хоһооно

*Мин бэйэбин дьаһуннаах киһи быһыытынан билиниим.* Мин бэйэм кыахпын хайдах баарынан билинэбин (адекватная самооценка); мин улааттым — элбэги билэбин, сатыыбын, оонньуубун, атын оҕоҕо көмөлөһөбүн дии саныыбын; оонньууга мөккүөр тахсан оҕолуун кыайан быһаарсыбат түгэммэр иитээччиттэн ыйытабын, сүбэлэттэрэбин, оҕону охсубалпын, хаһыытаа-баппын, анньыаласпаппын, бэйэбин туттунабын; тугу эмит кыайбат-сатаабат буоллахпына, улахан киһиттэн үөрэнэбин биитэр улааттахпына, син биир сатыабым дьон эрэх-турах санаабын, санаабын хаһан да түһэрбэппин; атын оҕону, киһини эмиз мин курдук дьаһуннаах үчүгэй дьон дьон ылынабын, кинилэри кытта сизрдээх сыһыаны олохтуубун.

*Мин дьайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолуоһун өйдөөһүнүм, дьон-сэргэ ортотугар сизрдээхтик сылдыыым, бэйэбин салайыныым.* Мин дьайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолар дьон билэбин, бэйэм майгыбын үтүө өттүгэр салайына сатыыбын; оҕо туругун өйдөөмүгүн сыһыаннаһабын, этиибин ылыммат, сатаан оонньообот буоллабына, бэйэбин туттунабын, оҕолуун эйэ дэмнээхтик быһаарсабын; оҕолуун тапсан оонньуурга дьулуһабын, кини кыайбат, сатаабат түгэнигэр кинизэх көмөлөһөбүн, сүбэлиибин, көннөрөбүн.

*Мин бырааптаахпын уонна эбээһинэстээхпин дьон билиниим.* Оҕо быраабын туһунан декларация баар дьон билэбин, оҕо быраабын көмүскүүр тэрилтэлэр баалларын билэбин, киһи бырааба күөмчүлэниэ суохтаах дьон өйдүүбун; мин бырааптаахпын, атын киһи эмиз бырааптаах, биһиги тэн бырааптаахпыт, онон мөккүөрдээх түгэнигэр эйэ дэмнээхтик быһаарсыахтаахпыт дьон этиини ылынабын; бырааппын уонна эбээһинэспин дьүөрэлээн туттабын, эбээһинэспин толорботохпуна, бэйэбэр да, атын да дьонго куһаҕаны оноробун дьон өйдүүбун; сизрдээх быһыым-майгым төрүтэ быраабы уонна эбээһинэһи тэнигэ тутан толоруу буоларын өйдүүбун;



мин сүрүн бырааптарбын билэбин: тус бэйэм дьобурбун сайыннарар, улахан кыһалбаны, атабаастабылы билбэккэ улаатар бырааптаахпын; мин омукпуттан, тириим өнүттэн, уолбутан, кыыспыттан тутулуга суох атын дьону кытта иитилэргэ, сайдарга, көмүскэллээх буоларга, үөрэнэргэ, уопастыба олоһор көхтөөхтүк кыттарга тэн бырааптаахпын; мин тус бэйэм ааттаах-суоллаах буолар бырааптаахпын, атын киһи аатын-суолун билэн ааттыыр эбээһинэстээхпин.

*Айылбаһа, дьон-сэргэ ортотугар сылдыһы, оһолордуун алтыһыыга — барыта төрүт нуорма-лаах, быраабылалаах, ону тутуһуу булгуччулааһын мин өйдөөһүнүм.* Дьон олохтообут хааччаһа, тустаах этиитэ (быраабылата) киһи быраабын көмүскүүр, куттал суох буолуутун хааччыйар дьэн өйдүүбүн; бөлөх иһигэр, дьон-сэргэ, айылба ортотугар сылдыһыга, оонньуурга быраабылалары билсиптибин; ким даһаны быраабыланы кэспэккэ сөпкө тутуһуохтаах дьэн билэбин, кэстэбинэ туох да сатаммат, барыта иһыллан хаалар дьэн өйдүүбүн, атын оһо быраабыланы тутуһарын ирдибин; сахалыы сизри-туому дьоммун кытта бииргэ тутуһан айылбаһа сылдыһыбын (сиргэ-уокка ас хааллары, огу-маһы тыыппакка, тыаһа айдаарбакка, охсуспакка-этиспэккэ, көтөр уйатын алдыппакка, уоттан сэрдээхтик туттан, умуруоран, бөһү-сыһы ыспакка, хомуйа-ыраасты сылдыһы уо.д.а); дьон-сэргэ, айылба ортотугар сылдыһыга, бөлөх иһигэр, дьизбэр этиллибит хааччахтары (быраабылалары) тутуһар булгуччулааһын ылынабын, быраабыла үтүө өрүттээбин, киһи тутуһар үлэлирин өйдүүбүн.

*Мин бэйэбиттэн ураты дьүһүннээх, саналаах, майгылаах, туруга хааччахтаах (ОБЗ) оһоо сизрдээхтик сыһыаннаһым.* Ураты оһону кытта алтыһабын, кини туругун өйдүү сатыбын, үөрүүтүн-хомолототун тэнгэ үллэстэбин, кинизкэ көмөлөһөбүн, оһону өйдөөн, иирсээнэ суох эйэ дэмнээхтик кэпсэтэн, биир санааһа киирэ сатыбын, олох өйдөспөт түгэнгэ улахан киһизкэ быһаартарабын; атын оһо, уйулбаһа, хамсаныыта, тас көрүнэ, саната, быһыыта, дьайыыта ми-игиттэн ураты буолбутун иһин, туораппаппын, ылынабын уонна кинилиин эйэлээх, доһордуу буоларга дьулуһабын, кинини кытта оонньуубун; омук култууратын билсэн, кинилэри кэрэх-сии, сэргии үөрэнэбин, доһордоһуохпун, ыалдьыттыахпын, хардарыта сылдыһыахтын баһарабын; кырдыаһас киһи кыаммат дьэн өйдүүбүн, аһынабын: кырдыаһаска көмөлөһөбүн, кини сорудаһын, көрдөһүүтүн толоробун, кырдыаһаһы ытыктыбын, кини мындыр этиитин истэбин, ылынабын; доруобуйа өттүнэн хааччахтаах дьонго сизрдээхтик сыһыаннаһабын, общественнай тырааныспарга, тэрилтэлэргэ, дьизбэ-уокка кинилэргэ ураты сымнаһас, сайаһас сыһыан баар буолуохтааһын өйдүүбүн, ону тутуһабын.

## Дьону-сэргэни кытта бодоруһан киһи быһыытынан сайдыы

### Ис хоһооно

*Мин ийэм-аһам, дьиз кэргэним.* Дьиз кэргэним төрдө-ууһа: хос эбэ, хос эһэ, эбэ, эһэ, ийэ, аһа; бииргэ төрөөбүттэр: балыс, аһас, эдьий, ини-бии, сурус, убай дьэн өйдөбүллэри билэбин; ийэ аһа ууһа: таай, абаһа, санас, эдьий, күтүөт — мин аймахтарым, урууларым дьэн билэбин, кэпсэ-тэрбэр ити тыллары туттабын. Олорор дьизм аадырыһын, төрөппүттэри толору ааттарын, үлэ-лэрин билэбин, кинилэр үлэлэрэ дьонго-сэргэбэ туһалааһын өйдүүбүн; дьиз кэргэним үгэстэрин тутуһабын.

*Мин уһуйааным, түөлбөм, доһотторум-атастарым.* Мин уһуйааным аатын билэбин, сыл-дьар бөлөхпүн ааттыбын, уһуйааным үлэһиттэрин, салайааччытын, иитээччилэрин, иитээчи көмөлөһөөччүлэрин, уһуйаан атын үлэһиттэрин, бииргэ бөлөххө сылдьар оһолорбун ааттарын билэбин, ааттарынан ынырабын, ордук тапсан оонньуур оһолорбун доһорум, табаарыһым дьэн арааран ааттыбын; уһуйаан үлэһиттэрэ тугу, ханна үлэлиллэрин билэбин, салгыы атын идэлэ-ри билэбин (психолог, дефектолог, логопед, хореограф, эколог...)

Уһуйаанна, түөлбэбэр тэнгэ алтыһар доһотторбор эйбэстик сыһыаннаһабын, уһуйаан үлэһиттэригэр көрөр-харайар, эйбэс сыһыаннарыгар махтанабын, кинилэр үлэлэрин убаасты-бын; үлэһиттэри билэбин, улахан дьону кытта толлубакка, кыбыстыбакка кэпсэтэбин, наадабын быһаарсабын. Билбит идэлэрбин, дьон бэйэ-бэйэтигэр сыһыанын оруоллаах оонньууларга, теа-трализацияһа киллэрэн, көрдөрөн оонньуубун.

*Мин нэһилиэгим, улууһум.* Олорор нэһилиэгим, улууһум аатын билэбин, нэһилиэгим, улууһум баһылыктарын ааттарын билэбин, ааттыбын. Улууһум былааһын, гизрбэтин билэбин, ойуутун суолтатын быһаарабын, ааттыбын, нэһилиэгим тэрилтэлэрин ааттарын билэбин (хулууп, ба-

лыһа, оскуола, уһууаан, маһаһын, аптека, бибилэтизкэ), нэһилиэк киинигэр баар уулуссалары, бэлиэ сирдэри, сквердэри, болуоссаттары билэбин, ааттыбын. Бэйэм олорор дьым уулуссатын, нүөмэрин, кыбартыратын билэбин.

Нэһилиэккэ баар үлэхит дьонно ытыктабыллаахтык сыһыаннаһабын. Нэһилиэгим чулуу дьонун — сэрии дьоруойдарын, үлэ бастыггарын, суруйааччыларын, спортсменнарын, артыыстарын уо.д.а. билэбин, кизн туттабын.

Киһи олоһор улахан дьон үлэтин суолтатын билэбин (танас тигэллэр, ас астыылар, дьиз туталлар, таас чох хостуулар, дьону эмтииллэр, оһону үөрэтэллэр, таһаҕас тиэйэллэр уо.д.а.); дьон үлэтин ис хоһоонун билэбин, туттар тэрилин ааттыбын, үлэхит киһи буола оонньуурбар улууска баар тыа хаһаайыстыбатын идэлэрин билэбин (огоронуом, фермер, сылгыһыт, бэтэринээр), тэринэн, оностон оонньуубун.

*Мин төрөөбүт дойдум — Саха сирэ.* Саха сирин Ил Дарханын аатын билэбин, ааттыбын, былаабын, гизрбэтин билэбин, ойуутун суолтатын быһаарабын. Киин куоратын аатын билэбин, ааттыбын, бэлиэ сирдэрин билэбин. Саха сирин сиртэн хостонор баайын, күндү түүлээбин, тыатын кыыларын, көтөрдөрүн, балыктарын билэбин, ааттыбын. Сүрүн улахан өрүстэрин ааттарын билэбин (Бүлүү, Өлүөнэ, Амма, Алдан, ...). Саха сирин улахан куораттарын, улуустарын билэбин, ааттыбын. Саха норуотун сүрүн бырааһынньыгын – Ыһах туһунан өйдөбүлү ылабын, суолтатын өйдүүбүн. Ыһах сирин-туомун билэбин, тутуһабын. Ыһах оонньууларын, күрэбин туһунан билиини ылабын, оруоллаах оонньуурга туттабын.

Саха сирин чулуу дьонун — сэрии дьоруойдарын, үлэ бастыггарын, суруйааччыларын, спортсменнарын, артыыстарын билэбин, кизн туттабын.

*Мин — Россия гражданинабын.* Россия киин куората Москва дьин билэбин. Россия Бэрэсидьиэнин аатын билэбин, ааттыбын, былаабын, гизрбэтин араарабын, суолтатын быһаарабын. Россияга араас омук дьонно олоһолор (нуучча, саха, эбээн...) дьин салгыы билэбин, араас омук культууратын: ырыатын, үнкүүтүн, остуоруйатын билэбин.

Судаарыстыбаннай бырааһынньыктарын билэбин, Россия армиятын туһунан өйдөбүлү ылабын, Сэбиллэниилээх күүстэр көрүгүнэрин (танкист, моряк, лүөччүк, пехотинец) салгыы билэбин. Аҕа дойдуну сэриитин дьоруойдарын кытта билэбин, сэриигэ дойдубут кыайытын туһунан билибин хантатабын.

*Мин — Сир (планета) олохтообубун.* Халлаан куйаарыгар баар планеталары билэбин, ааттыбын, тулар бэрээдэктэрин билэбин. Халлаан эттиктэрин (метеорит, комета...) туһунан салгыы билэбин. Киһи олохсуйарыгар саамай табыгастаах планетанан Сир буоларын билэбин; Сиргэ олоһор дьон бары биир халлааннаахпыт, биир күннээхпит-ыйдаахпыт дьин өйдөбүлү ылынабын. Сиргэ араас омуктар олоһолор дьин билэбин.

Сиргэ олоһор араас омук дьонун тас дьүһүннэринэн, танаастарынан тэннэн көрөн арааран билэбин (японец, африканец, англичанин, индеец); Сиргэ олоһор араас омуктар культуураларын, танаастарын-саптарын, астарын-үөллэрин, дьизэлэрин-уоттарын, үгэстэрин, оонньууларын билэбин.

Омуктар үгэстэрин, оһолор оонньууларын, тутууларын, уус-уран айымньыларын кэрэхсээн билэбин, ырыаларын, үнкүүлэрин, оонньууларын үөрэтэбин.

## 2.2. Оҕо билиитин-көрүүтүн сайыннарыы

### Сыала-соруктара:

- Оҕо билиэн-көрүүн баһарар, интэриэһиргиир, сэргиир баһатын сайыннараар уонна өйдөөн туһанар сатабылын үөскэтии.
- Оҕо өйүгэр онорор дьайыыларын уонна айарга холонуутун сайыннарыы.
- Оҕо бэйэтин уонна атын дьон туһунан бастакы өйдөбүллэригэр олук ууруу.
- Тулалыыр эйгэҕэ сыһыан, айылҕа уратытын, Сир планетага дьон-сэргэ олохсуйар биһигэ уонна норуотун туһунан бастакы өйдөбүллэри оҕо билиһиннэрии.
- Төрөөбүт олоһор түөлбэ, Ийэ дойдуну, атын норуот, омук дойдуларын үгэстэрин, сирин-туомун тустарынан бастакы өйдөбүллэри үөскэтии.
- Улахан дьону уонна саастыылаахтарын кытта бииргэ кэтээн көрөрүн, чинчийэрин, айарын, холонон көрөрүн, ырытыһарын, мөккүһэрин, санаатын үлэстэрин ситиһии.



- Көрдүүр-чинчийэр үлэни былааннаар, бэйэтэ сөпкө өйдүү, билинэ улаатар. Тэрээнин-нээх, дымалаба айымнылаахтык сыһаннаһар, бэйэтэ көрүүлээх, туруоруммут санаатын ситиһэргэ кыһанар. Чинчийэр үлэбэ кинигэни, энциклопедияны билсэн, бэйэ идийэтин туруулаһан, түмүк онорон, бырайыактары киэн аранаба аһабастык көмүскүүрүн ситиһии.

### Оҕо чинчийэр дьайымалын сайыннары

Оҕо билэр-көрөр, чинчийэр интэриэстээх, тулалыыр эйгэни чинчийиигэ талаһар, тулабыты-гар баар малы-салы, эттиктэри туох уратылаахтарын ырагалаан быһаарар, айылбаба уларыһан иһэр кестүүлэри холоон көрөн, биричиинэлэрин барыллаан билэргэ дьулуһар.

#### 3—4 СААСТААХ ОҕО

Оҕо бэйэтэ олоһор эйгэтигэр баар, кинини тулалыыр эттиктэри, малы-салы, тэриллэри кытта араас дьайымы онорон билсэр. Иппэй-туппай сааһа, онон хомулар, хамсыыр, тыаһыыр оонньуурдары, араас матырыйаалы, эттиги (ууну, кумабы, тиэстэни, кыраасканы, кумаабыны, о.д.а.) сөпкө заттыыр, бигзэн-имэрийэн, тарбагынан-илиитинэн боруобалыыр, тыытан-булкуйан, ыһан-хомуйан, уган-таһааран сөпкө каардаан, сааһылаан дьарыгырар, ыйыталаһар.

Тулалыыр эйгэни чинчийэр, кэтээн көрүүтүн бэйэтин бабатынан «Бу тугуй?», «Манан тугу гынылларый?», «Тоҕо?», «Туохха?» ыйытыктары туруоран, дьонго, саастылаахтарыгар кэпсэтэн биллэрэр, кыттыһар, билбэтин кэтиир, уларыһытын таба булан бэлиэтиир.

#### 4—5 СААСТААХ ОҕО

Тулалаан турар эйгэбэ саганы кэтээн көрөр, бэйэтин бабатынан чинчийэр, араас уопуттарга кыттыһар: «Хантан?», «Туохтан маннык буолла?», «Арай маннык гынааха...», «Маннык гынан көрүөххэ...» диин ыйыталаһан санаатын атастаһар, толкуйун этэр, боруобалаан түмүк онорор. Араас айылба кестүүлэрин кэтээн көрүүтэ кэниир, бэйэ билиитин ситимниир, тэнниир, мөккүһэр, бэлиэтиир. Саастылаахтарын кытта бодоруһан, инники ылбыт билилэригэр олобуран, харгыстары быһаарыыга дьулуһар, сүбэлэһэр, санааларын истэр.

Айылба тыһнар-тыһмат араас кестүүлэрин чинчийиилэри боруобалаан, анал тэтэрээккэ бэлиэтиир: *уу убасас, сыта суох, дьанхир эттик, араас иһиккэ кутулар, быһыта, өнгө, амтана уларыһар. Уу тыһныыга танон мууска кубулуйар, сылааска муос, хаар уулар. Ууну кыра иһиттэргэ кутан таһырдыа эбэтэр морозильникка тонорон чинчийэллэр. Кумаабы (салфетканы, хаһыаты, өнөөх кумаабыны, хордуону, о.д.а.), танас (чараас, халын, түүлээх, тири, о.д.а.) араһын ууга уларыһыларын тэннииллэр, түмүк онороллор.*

Кумах, буор хаачыстыбатын, уратытын тутан-хабан чинчийэр, билэр, кэпсиир, сэрэхтээхтик, ыраастык туттарга кыһаллар, инчэбэй кумагынан айан тутар, оонньуур, ыспытын хомуйар.

Чинчийэр тэриллэри кытта билсэр: лупа, микроскоп, мээрэй ньуоска, ыстакаан, сиидэ, фильтр, ыйааһын, термометр, о.д.а.

Чинчийэр үлэбэ сыһарыыс стендэ көмөтүнэн үлэтин дьонго аһабастык билиһиннэрэр.

#### 5—6 СААСТААХ ОҕО

Айылба, тулалыыр эйгэ кестүүлэрин (сырдык-хараҥа, салгын, кустук, дьүкээбил, күлүк уо.д.а.), үүнээйилэри (луук, чеснок, сэбирдэх, сизма, туораах, хатырык, о.д.а.), бородуукталары (туос, саахар, бурдук, отон, барыанна, дөлүһөң, о.д.а.) матырыйаалы (танас, тири, магнит, түү, туос, талах, муос, муох, о.д.а.), сиртэн хостонор баайдары (өрүс тааһа, өстүөкүлэ, чох, о.д.а.) араас чинчийи тэриллэрин (микроскоп, лупа, кумах чаһы, мээрэйдиир ньуоска, ыстакаан, пинцет, боруонка...) сөпкө туттан чинчийэр, бэлиэтэнэр. Күннээби күн-дьыл туругун термометры көрөн быһаарар. Саганы билэргэ бадалаах, салгыны туох буоларын ыйыталаһар. Сонун билииттэн үөрэр. Көрсүбүт харгыстары уһун кэмнэ тиһигин быспакка, чинчийи көмөтүнэн быһаарар уонна түмүк онорор, ырытыһар.

*Уу — убасас эттик, амтан танон кытаанах эттик, итии, сылаас, тыһныы, паар, муос* диин өйдөбүллэри билсэр, уопуттаан түмүк онорор (муос уугааһар чэпчэки, ол иһин тимирбэт, сылааска сыһаа ирэр...). Оҕолор айылбаба көрбүттэрин кытта сибээстииллэр. Күөл, өрүс ууга күһүн тонор, саас сыһыдагына уулар, уу үрдүгэр дагдайар, устар. Тоҕо «өрүс турда?», «муос барда?» диин өйдөбүллэри кэтээн көрөн билэр.

Дьиз уонна ойуур кыылларын тэнни тутан тобо итинник ааттаммыттарын быһаарар («Ыт уонна бөрө аймактыылар дуо?»). («Туох ханна олорор?», «Туоҕа уратылаабый?» уо.д.а.).

Бэйэтэ интэриэһиргээбит, талан ылбыт себүлүүр тизмэтигэр элбэби хасыһан билэн-көрөн, үлэтин барыллаан көмүскүүргэ холонор. Айар дьобура сайдар санаттан сана билиини, ньыманы интэринэр, билэ-көрө сатыыр баҕата, билэргэ наадыһыта уһуктар, чинчийи хайысхатын талар, сыал-сорук туруорунар, булбут матырыһаалын сааһылыыр, чинчийи түмүгүн дьүүллэхэр, оҕо аймах, дьон, дьүүлүүр сүбэ иннигэр бэйэтин бырайыагын көмүскүүр.

### 6—7 СААСТААХ ОҕО

Оҕо талар көңүлү баһылаан, айылба, тулалыыр эйгэ дьикти кестүүлэрин чинчийэр үлэтин былааннар, түмүк оностор, бырайыагын ситимин салбаан, кэнэтэн көмүскүүр.

Сананы билэргэ баҕалаах, салгыы туох буоларын ыйыталаһар. Сонун билииттэн үөрэр. Көр-сүбүт харгыстары чинчийи көмөтүнэн быһаарар уонна улахан киһи көмөтүнэн түмүк онорор. Бэйэтэ ыйытар уонна эппиэттэхэр кыахтаах.

Муус ууга тимириэ дуу, дагдайа сылдыһа дуу, суураллан хаалыа дуу дьин санааларын үлэс-тэллэр. Онтон ууга уган бэрэбиэркэлиилэр. Муус тимирдэ дуу, дагдайан устар дуу? Ууга хааллар-дахха ууллуу дуо?

Көрдүүр-чинчийэр үлэни былааннар, бэйэтэ сөпкө өйдүү, билинэ улаатар. Улахан киһини, дьонун кытта үлэлиир, чинчийэр. Тэрээһиннээх, дьыалаҕа айымньылаахтык сыһыаннаһар, бэйэтэ көрүүлээх буолар, туруоруммут санаатын ситиһэр. Чинчийэр үлэни, кинигэни, энциклопедияны билсэн, бэйэ идэиэтэтин туруулаһан, түмүк онорон, бырайыактары кизн аранаҕа аһаҕастык көмүскүүр.

### Математическай өйдөбүллэри билиһиннэри

Математика бастакы сенсорнай төрүттэрин (кээмэй, хайысха, өң-дьүһүн, кэм, биризмэ, суукка уо.д.а.) өйдөбүллэрин билиһиннэри уонна оҕо бэйэтин дьарыгар (кэтээн көрүүгэ, чинчийиигэ, оҕо билэр-көрөр оонньууларыгар, хамсаныларга уо.д.а.) туһаны.

33

### 3—4 СААСТААХ ОҕО

**Өң.** Сүрүн өңнөрү (манан, хара, кыһыл, күөх) билэр, араарар, бөлөхтүүр. Өңү айылба кестүүтүгэр, тулалыыр эйгэ булар, быһаарар.

**Быһыы (форма).** «Төгүрүк», «үс муннуктаах», «түөрт муннуктаах» быһыылары көрөн, билсэн, эттик, барамай быһыытын быһаарар, наардыыр, бөлөхтүүр. Төгүрүк быһыылаах барамай төкүнүйэр, муннуктаах төкүнүйбэт дьин арааран өйдүүр. Геометрическай бөгүүрэлэри (төгүрүк, үс муннук, түөрт муннук, квадрат) билэр, араарар.

Сурааһын, кэрчик арааһын таба туттан барамай, геометрическай бөгүүрү өрүттэрин (үс муннук, квадрат) тэнниир. Түөрт муннук, ньолбуһах (овал), долгун курдук уонна аһаҕас сурааһын туһунан билэр, тэнниир, наардыыр, бөлөхтүүр.

**Кэрин.** «Кыра», «улахан», «үрдүк», «намыһах» кэриннэри билэр. Эттиктэри, барамайдары тэннээн, холоон кэриннэрин быһаарар, наардыыр, бөлөхтүүр, сурааһын көрүнгэрин билэр, араарар. Малы-салы, эттик арааһын холоон, тэннээн быһаарар, наардыыр. «Ыарахан», «чэлчэки» кээмэйдэри билэр, араарар.

**Кэм.** Суукка кэмн (сарсыарда, күнүс, кизэ, түн) ситимин билэр, быһаарар. Дьыл кэмнэрин ээттарын билэр.

**Хайысха.** «Манна», «итиннэ», «үөһэ», «аллара», «инники», «хэнники», «чугас», «ыраах» хайысхалары билэр. Хайысханы бэйэтигэр сыһыаран (иннибэр, кэннибэр) быһаарар, туһааннаах хайысханан сөпкө хамсанар. Икки тэн бөлөх, барамай өнүттэн (дьүһүнүттэн), быһыытыттан (форматыттан), кэриниттэн, хайысхатыттан (хайа дьикти турарыттан, сытарыттан) тутулуга суох мэдди тэн буолар, ахсаана уларыһбатын туһунан өйдөбүлү ылар. «Икки ардыгар», «сэргэстэһэ», «аттыгар» өйдөбүллэри билэр. Бэйэтигэр сыһыаран эттик, барамай хайысхатын таба ыйар.

**Ахсаан.** «Биир ахсаан», «элбэх ахсаан», «эбии», «көбүрэтии» туһунан бастакы өйдөбүлү ылар. «Биир», «элбэх», «элбээтэ», «абыһаата», «тэн», «соччо» дьин өйдөбүллэри билэр, тэнниир, суот-туур. Бизэсэ дьэри (1, 2, 3, 4, 5) ааһар. Бүтэһик чыһыһыла барамайы, бөлөбү түмүктүүрүн (барыта



үс чааскы буолла) билэр. Белөхтөөн туһааннаах чыһылаба сөп түбэхэр малы-салы, тэриллэри ааһан араарар. Икки бөлөбү бииринэн эбэн, көбүрэтэн тэнниир (суоттуур).

#### 4—5 СААСТААХ ОҕО

**Өн.** Сүрүн өннөрү (манган, хара, кыһыл, күөх, арабас, кугас) уонна өн эгин эгэлгэтин (чабылхай кыһыл, харана кыһыл, чээлэй күөх, от күөбэ, халлаан күөбэ, тэтэркэй) билэр, араарар, наардыыр, бөлөхтүүр, айылба көстүүтүгэр булан, быһааран туттар.

**Быһыы.** «Төгүрүк», «ньолбоһор», «муннуктаах», «үс муннуктаах», «түөрт муннуктаах» быһыылары көрөн, бигээн, эттик, мал-сал быһыытын быһаарар наардыыр, бөлөхтүүр. Төгүрүк быһыылаах мал, тэрил төкүнүйэр, муннуктаах төкүнүйбэт диэн арааран өйдүүр. Геометрической бөгүүрэлэри (төгүрүк, үс муннук, түөрт муннук, квадрат) билсэр, араарар, сөпкө туһанар.

Сурааһын, кэрчик арааһын таба туттан малы, тэрили, оонньууру, геометрической бөгүүрэ өрүттэрин (үс муннук, квадрат) тэнниир. Түөрт муннук, элбэх муннук, ньолбоһор (овал) туһунан билэр, тэнниир, наардыыр, бөлөхтүүр, туттар.

**Кэринг.** «Кыра», «улахан», «уһун», «кылгас», «үрдүк», «намыһах», «кэтит», «синньигэс» кэриннэри билсэр. Эттиктэри, малы, тэрили, оонньууру тэннээн, холоон кэриннэрин быһаарар, наардыыр, бөлөхтүүр. Мал, эттик арааһын холоон, мээрэйдээн, тэннээн быһаарар, наардыыр. «Ыарахан», «чэпчэки» кэриннэри билсэр, билгэлиир, араарар.

**Кэм.** Суукка кэмин (сарсыарда, күнүс, киһэ, түүн) ситимин билэр, быһаарар. «Бэһэһэ», «бүгүн», «сарсын», «хойут», «сотору» өйдөбүллэри билсэр.

**Хайысха.** «Маана», «итиннэ», «үөһэ», «аллара», «инники», «кэнники», «чугас», «ыраах», «уна», «ханас» хайысхалары салгыы билсэр. Хайысханы бэйэтигэр сыһыаран (уна, ханас илиим, уга, ханас атабым, иннибэр, кэннибэр) быһаарар, туһааннаах хайысханан сөпкө хамсанар. Хаанастан уга диэн өйдөбүлү билэр, тутуһар.

Икки тэн бөлөх, мал-сал, тэрил өнгүттэн (дьүһүнүттэн) быһыытыттан (форматыттан), кэриниттэн, хайысхатыттан (хайа диэки турарыттан, сытарыттан) тутулууга суох мэлдьи тэн буолар, ахсаана уларыйбат диэн сүрүн өйдөбүлү билэр.

«Икки ардыгар», «сэргэстэһэ», «аттыгар» өйдөбүллэри салгыы билсэр. Бэйэтигэр сыһыаран эттик, тэрил, мал-сал хайысхатын таба ыйар.

«Ыраах», «чугас», «үөһэ», «аллара» хайысхалары туттар. Малы-салы, эттиги араас хайысханан (инниттэн, кэнниттэн, үөһэттэн, аллараттан) сөпкө ааһар.

**Ахсаан.** «Биир ахсаан», «элбэх ахсаан», «эбии», «көбүрэтти» туһунан өйдөбүлү кэнэтэр. «Биир», «элбэх», «элбээтэ», «абыаата», «тэн», «соччо» диэн өйдөбүллэри билсэр, суоттуур.

Бискэ диэри (1, 2, 3, 4, 5) өрө-таннары ааһар. Өрө аахтаха ахсаан эбиллэр, таннары аахтаха аччыыр диэн өйдөбүлү ыйар. Бүтэһик чыһыла барамайы, бөлөбү түмүктүүрүн (барыта үс чааскы буолла) билэр.

Чыһылалар утуу-субуу бииринэн эбиллэн натуральной эрээти үөскэтэллэр, биирдии чыһыла чопчу миэстэлээх диэн билэр. Эрээккэ чыһыла миэстэтин быһааран кэрискэ ахсаанга үөрэнэр. Өрө аабыыга инники турар чыһыла кэннигэр турардааһар кыра буоларын билэр.

Бөлөхтөөн туһааннаах чыһылаба сөп түбэхэр малы ааһан араарар. Икки бөлөбү бииринэн эбэн, көбүрэтэн тэнниир (суоттуур).

Сыппара, чыһыла туһунан өйдөбүлү ыйар. Сыппара чыһыланы көрдөрөр бэлиэ, ол иһин сыппара чыһылаба тэн, ахсааннаах диэн билэр.

#### 5—6 СААСТААХ ОҕО

**Өн.** Өннөрү уонна сүрүн өннөр эгэлгэлэрин (үрүк, борон, чабылхай кыһыл, харана кыһыл, чээлэй күөх, от күөбэ, халлаан күөбэ, кытархай, хагдан, күрэн уо.д.а.) билэр, араарар, наардыыр, бөлөхтүүр. Өн бары эгэлгэтин айылба көстүүтүгэр, тулалыыр эйгэһэ таба булан, быһааран бэйэтин дьарыгар туттар.

**Быһыы.** Геометрической бөгүүрэлэри билсэр, араарар. Сурааһын, кэрчик арааһын таба туттан барамай, геометрической бөгүүрэ өрүттэрин (үс муннук, квадрат) тэнниир. Түөрт муннук арааһын, элбэх муннук туһунан билэр, тэнниир, наардыыр, бөлөхтүүр.

**Кэринг.** «Кыра», «улахан», «уһун», «кылгас», «үрдүк», «намыһах», «кэтит», «синньигэс» кэриннэри билсэр. Эттиктэри, барамайдары тэннээн, холоон кэриннэрин быһаарар, наардыыр, бөлөхтүүр, кэрчик, сурааһын көрүнгэрин билсэр, араарар.

Барамай, эттик арааһын холоон, мээрэйдээн, тэннээн быһаарар, наардыыр, күннээһи олоһор

туттар. «Ыарахан», «чэпчэки» кэрингэри билсэр, билгэлиир, араарар. Ыйааһын мээрэйин (киилэ — килограмм), уста кээмэйин (сантиметр) билсэр.

**Кэм.** Кэм, бириэмэ, суукка, күн-дьыл ситимин (күн тахсыта, күн кириитэ, күн илинтэн тахсар), нэдиэлэ хонугун, дьыл кэмнэрин ааттарын билсэр, чуолкайдик быһаарар.

**Хайыска.** «Манна», «итиннэ», «үөһэ», «аллара», «инники», «кэнники», «чугас», «ыраах», «унга», «хангас» хайыскалары билсэр. Хайысканы бэйэтигэр сыһыаран (унга, хангас илиим, унга, хангас атабым, иннибэр, кэннибэр) быһаарар, туһааннаах хайысканан сөпкө хамсанар. Хангастан унга диэн өйдөбүлү билсэр, тутуһар.

Икки тэн бөлөх, барамай өнүттэн (дьүһүнүттэн), быһыытыттан (форматыттан), кэрингиттэн, хайысхатыттан (хайа диэки турарыттан, сытарыттан) тутулууга суох мэлдьи тэн буолар, ахсаана уларыбат диэн сүрүн өйдөбүлү ылар.

«Икки ардыгар», «сэргэстэхэ», «аттыгар» өйдөбүллэри билсэр. Бэйэтигэр сыһыаран эттик, барамай хайысхатын таба ыйар.

«Ыраах», «чугас», «үөһэ», «аллара» хайыскалары дьүүрэлиир. Малы-салы, эттиги араас хайысканан (инниттэн, кэнниттэн, үөһэттэн, аллараттан) аабары сатыыр.

**Ахсаан.** «Хас буолла?», «хаһыс турарый?», «хасыһый?» өйдөбүллэри билсэр, суоттуур. Уонна диэри (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10) чыһыла натуральной эрээтин сыһыала суох өрө-таннары аабар. Сэргэстэхэ турар чыһыла сыһыанын (3, 4, 5, 3), сибээһин (3 (үс) 4-тэн (түөртэн) 1-тэн (бииринэн) кыра; 4 (түөрт) 3-тэн (үстэн) 1-нэн (бииринэн улахан) өйдүүр, быһаарар. Бүтүн бөлөбү (чыһылааны) 8-ты, 9-туу, 10-нуу ахсааннаах бөлөххө араарар, хомуйар. Бүтүн бэйэтин чааһыттан улахан, оттон чаас бүтүнтэн кыра буоларын өйдүүр.

Чыһыла састаабын 5 (бизс) чыһыла 1, 1, 1, 1 (түөрт бииртэн) уонна өссө 1-тэн (бииртэн) турар диэн өйдүүр. Бөлөбү биирдиилээн састаапка (барыта 5 сибэкки: 1 — алтан төбө, 1 — танара кийитэ, 1 — сардаана, 1 — ньургуһун, 1 — чуораанчык) диэн араарар.

Хайа бабарар чыһыла соччо биирдээхтэн турар. Биир улахан чыһыла икки кыраба араарар, икки кыраттан биир улахан чыһыла үөскүүр диэн бигэтик өйдүүр.

## 6—7 СААСТААХ ОҕО

**Өн.** Өннөрү уонна сүрүн өннөр эгэлгэлэрин билсэр, араарар, наардыыр, бөлөхтүүр. Өн бары эгэлгэтин айылба көстүүтүгэр, тулалыыр эйгэсэ таба булан, быһааран туттар.

**Быһыы.** Геометрической бөгүүрлэри билсэр, араарар. Сурааһын, кэрчик арааһын таба туттан мал-сал, геометрической бөгүүрү өрүттэрин (үс мундук, квадрат) тэнниир. Түөрт мундук арааһын, элбэх мундук туһунан билсэр, тэнниир, наардыыр, бөлөхтүүр.

**Кэринг.** «Кыра», «улахан», «уһун», «кылгас», «үрдүк», «намыһах», «кэтит», «синньигас» кэрингэри билсэр. Эттиктэри, малы-салы тэннээн, холоон кэрингэрин быһаарар, наардыыр, бөлөхтүүр, кэрчик, сурааһын көрүнгэрин билсэр, араарар.

Мал-сал, эттик арааһын холоон, мээрэйдээн, тэннээн быһаарар, наардыыр, күннээби олобор туттар. «Ыарахан», «чэпчэки», «тэннэр» кэрингэри билсэр, араарар, тэнниир, бэлиэтиир. Ыйааһын мээрэйин (киилэ — килограмм), уста кээмэйин (сантиметр) билсэр, күннээби олобор таба туттар.

**Кэм.** Кэм, бириэмэ, суукка, күн-дьыл ситимин (күн тахсыта, күн кириитэ, күн илинтэн тахсар), чаһыны, нэдиэлэ хонугун, ыйдары ааттыыр, сөпкө кэпсэтиигэ туттар.

**Хайыска.** «Манна», «итиннэ», «үөһэ», «аллара», «инники», «кэнники», «чугас», «ыраах», «унга», «хангас» хайыскалары билсэр. Хайысканы бэйэтигэр сыһыаран (унга, хангас илиим, унга, хангас атабым, иннибэр, кэннибэр) быһаарар, туһааннаах хайысканан сөпкө хамсанар. Хангастан унга диэн өйдөбүлү билсэр, тутуһар.

Икки тэн бөлөх, мал-сал өнүттэн (дьүһүнүттэн), быһыытыттан (форматыттан), кэрингиттэн, хайысхатыттан (хайа диэки турарыттан, сытарыттан) тутулууга суох мэлдьи тэн буолар, ахсаана уларыбат диэн сүрүн өйдөбүлү ылар.

«Икки ардыгар», «сэргэстэхэ», «аттыгар» өйдөбүллэри билсэр. Бэйэтигэр сыһыаран эттик, барамай хайысхатын таба ыйар.

«Ыраах», «чугас», «үөһэ», «аллара» хайыскалары дьүүрэлиир. Малы-салы, эттиги араас хайысканан (инниттэн, кэнниттэн, үөһэттэн, аллараттан) аабары сатыыр.

**Ахсаан.** «Хас буолла?», «хаһыс турарый?», «хасыһый?» өйдөбүллэри билсэр, суоттуур. Уонна диэри (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10) чыһыла натуральной эрээтин сыһыала суох өрө-таннары аабар. Сэргэстэхэ турар чыһыла сыһыанын (3, 4, 5, 3), сибээһин (3 (үс) 4-тэн (түөртэн) 1-тэн (бииринэн)



кыра; 4 (түөрт) 3-тэн (үстэн) 1-нэн (бииринэн улахан) өйдүүр, быһаарар. Бүтүн бөлөбү (чыыһыла-ны) 8-тыы, 9-туу, 10-нуу ахсааннаах бөлөхкө араарар, хомуйар. Бүтүн бэйэтин чааһыттан улахан, оттон чаас бүтүнтэн кыра буоларын өйдүүр.

Чыыһыла састаабын 5 (биэс) чыыһыла 1, 1, 1, 1 (түөрт бииртэн) уонна өссө 1-тэн (бииртэн) турар диэн өйдүүр. Бөлөбү биирдиилээн састаапка (барыта 5 сибэкки: 1 — алтан төбө, 1 — тангара кийиитэ, 1 — сардаана, 1 — ньургутун, 1 — чуораанчык) диэн араарар.

Хайа бабарар чыыһыла соччо биирдээхтэн турар. Биир улахан чыыһыла икки кыраба арахсар, икки кыраттан биир улахан чыыһыла үөскүүр диэн бигэтик өйдүүр. Садаача туһунан өйдөбүл ылар. Усулуобуйа толкуйдуур, ыйытыы туруорар, арифметическай дьайыларынан (эбии, көбүрээти) 10 (уон) чыыһыла иһинэн суоттуур. Логическай садаачалары бэйэтэ толкуйдаан суоттуур. Мындыр өй, толкуй, суоттуур оонньуулары (ДИП «Сонор», хабылык, «Бестемше» казахскай оонньуу, дуобат, саахымат) быраабылаларын билсэн күннээби олобор оонньуур, күрэхтэхэр.

### Айылбаны уонна айылба көстүүлэрин кытта билиһинэри

Айылба көстүүлэрин, Сир, күн, ый планеталар тустарынан, айылбаба уларыһы биричиинэлэрин барыллаан билэр. Бастагы экологическай өйдөбүллээх. Айылбаба сизэри-туому билэн туһанарга үөрүйэх. Киһи айылба сорҕото буолар, оһон тулалыыр айылбаба сыһаннаабы барытын көмүскүүр, аһынар, харыстабыллаахтык сыһаннаһар. Космос, планета, сулустар тустарынан бастагы өйдөбүлү билэр. Сир, күн, ый планеталар диэн араарар. Сир күнү, ый сирин тула эргийэриттэн дьыл уонна суукка кэмин ситимэ тутулуктаах диэн өйдүүр.

### 3—4 СААСТААХ ОҕО

Төрөөбүт дойдутун айылбатын, сирин-уотун, үүнээйитин (оҕуруот астара, буруукталар, хо-нуу сибэккилэрэ (току-току ньээм-ньээм, алтан төбө, ньургутун уо.д.а.), дьиз таһыгар үүнэр сибэккилэрин (ромашка, астра уо.д.а.), дьиз сибэккилэрин (уулаах Уйбаан, кактус уо.д.а.); үөнүн-көйүүрүн (хомурдуос, лыах, сахсырба, кумаар, чизэрбэ уо.д.а.); отун-маһын (хатын, харыйа); көтөрүн-сүүрээрин (тураах, элиэ, тонсоҕой, кус уо.д.а.); дьиз көтөрдөрүн (бөтүүк, куурусса, чоп-пууска, хаас) ойуур кыылларын (куобах, саһыл, эһэ, бөрө, тиин уо.д.а.); дьиз кыылларын (куоска, ыт); дьиз сүөһүтүн (ынах, ньирэй, ат, биз, кулунчук); балыгын (собо); чыычаахтарын (ымыы, бара-бый, чычыл-чаап уо.д.а.) билэр.

Кыһын тымныы, хаар түһэр, сайын итии, күн күүскэ тыгар, сибэкки тыллар, саас сылыһар, хаар ууллар, күһүн тымныйар, от-мас хагдарыйар, сэбирдэхтэр саһаран түһэллэр диэн өйдөбүллээх.

Киһи оһорор сирин тула чугас үүнэр мастаах сир — ойуур дэнэр диэн араарар. Ойуурга мас арааһа үүнэр диэн өйдүүр. От-мас умнаһа, лабаата, сэбирдэһэ диэн арааран билэр, ааттыыр, көрдөрөр. Мас силистээх, силиһинэн аһаан үүнэр, силигириир. Үүнээйигэ уу, күн, салгын туһа-тын, сырдык наадатын билэр, өйдүүр. Туораах, сэбирдэх, хатырык, лабаа диэн өйдөбүлү ылар, ааттыыр, көрдөрөр.

Ойуурга отон, тэллэй арааһа үүнэрин билэр. Бэйэтин түөлбэтин ойууругар үүнэр отону аатта-рынан билэр (отон, дьэдээн, сугун уо.д.а.). Тэллэйи сизэнэр, дьааттаах (сизммэт) диэн бөлөхтүүр, сүрүн-сүрүннэрин көрөн ааттатыыр.

Ойуурга чыычаах, мас көтөрүн арааһа элбэх диэн өйдүүр. Чыычаах сымыһтын алдыатар, уйа-тын тыытар сатамматын өйдүүр, чыычаахтары аһатар, аһына, таптыы үөрэнэр.

### 4—5 СААСТААХ ОҕО

Үөн-көйүүр оһорор-үөскүүр сирин билэр. Кымырдабастар биир оргулга оһороллор, ыны-рыалар эмиз биир уйалаахтар диэн араарар. Лыах хайдах сайдарын билэр (сымыһыт, түүлээх үөн, куколка, лыах). Лыах, тонобосчут сарсыарда, күнүс көтөр, хи хомурдуоһа кизһэ, түүн сыл-дьэр диэн билэр.

Үөн-көйүүр айылбаба хайдах оһорорун, туох ураты бэлиэлээбин туһунан остуоруйа, кэпсээн истэр, ырыа ыллыыр, уруһуйдуур, таабырын таайар, үтүктэн хамсанар.

Ыллаан-туойан, ойуулаан-дьүһүннээн, хамсанан-имсэнэн дьонно тиэрдэр.

Төрөөбүт дойдутун айылбатын, сирин-уотун, үүнээйитин (оҕуруот астара, буруукталар, хо-нуу сибэккилэрэ (уо.д.а.); дьиз таһыгар үүнэр сибэккилэрин (ромашка, астра уо.д.а.); дьиз сибэк-килэрин (фиалка, бегония уо.д.а.); үөнүн-көйүүрүн (тэмэлдыгэн, тонобосчут, тигээйи, ынырыа,

уо.д.а.); отун-маһын (бэс, тиит); көтөрүн-сүүрэрин, мас көтөрүн (улар, хотой, элиэ, курупааскы, кэбэ уо.д.а.); дьиз көтөрдөрүн (индюк, кус); ойуур кыылларын (кырса, киис, кырынаас, тайах, бэдэр, таба, муруку уо.д.а.); дьиз кыылларын (куруолук, куска, ыт, сибииньэ, бараан, хоһуол уо.д.а.); дьиз сүөһүтүн (ынах, сылгы, таба уо.д.а.); балыгын (собо); чыычаахтарын (тулук, чооруос, харагаччы, ымыы уо.д.а.) билсэр.

Сибэккени умнаһын силис тартаран, хортуоскатынан эбэтэр сизэмэнэн, оттон обуруот аһын араассааданан үүннэриини кэтээн көрөр, билсэр, араарар, быһаарар.

Сибэккени, обуруот аһын үүннэриини, көрүүнү-хараһыны кэтээн көрөр, интэриэһиргиир; уһун-кылгас умнас, кыра-улахан сэбирдэх, элбэх-аһыйах омурсу, итии-тымныы, былыттаах, ардахтаах күн, ичигэс, хаһыннаах түүн уо.д.а.). Астаах сэлпэрээк (сарбынньах, тирэх уо.д.а.)

Дьыл кэминэн кыыл тас көрүнгэ уларыйарын, түүлүүрүн билсэр (кыһын хойуу, көп түүлэнэр, саас түүтэ чарааһыыр). Кыыл кыһыны хайдах туоруурун, кыстыкка бэлэмнэнэрин, аһылык хаһаанарын билэр.

Араас кыыл суолун арааран билэр. Хайдах көмүскэнэрин билсир. Хороон, уйа, арбах диэн тылы араарар. Тыа кыылын дьиз сүөһүтүтэн араарар, туохха олобуран наардаабытын быһаарар. Кыыл туһунан кэлсэн айарга холонор.

Кыһын тымныы, хаар түһэр, сайын итии, күн күүскэ тыгар, сибэкки тыллар, саас сылыһар, хаар ууллар, күһүн тымныһар, от-мас хагдарыйар, сэбирдэхтэр саһаран түһэллэр...

Ойуур туһунан сүрүн өйдөбүлү ылар. Киһи олорор сириг тула чугас үүнэр мастаах сир — ойуур дэнэр диэн араарар.

Ойуурга талах, мас арааһа үүнэр диэн өйдүүр. Сүрүн-сүрүннэрин ааттарынан билэр. От-мас умнаһа, лабаата, сэбирдэбэ диэн арааран билэр, ааттыыр, көрдөрөр. Мас силистээх, силиһинэн аһаан үүнэр, силигириир диэн өйдөбүлү ылар. Үүнээйигэ уу, күн, салгын туһатын, сырдык наадатын билэр, өйдүүр. Туораах, сэбирдэх, хатырык, лабаа диэн ааттыыр, тас дьүһүнүнэн, быһыытын көрөн араарар.

Ойуурга отон, тэллэй арааһа үүнэрин билэр. Бэйэтин түөлбэтин ойууругар үүнэр отону ааттарынан билэр (отон, дьэдьэн, хаптагас, бизэмийэ уо.д.а.) сүрүн өйдөбүлү ылар. Тэллэйи сизэнэр, дьааттаах (сизэмэт) диэн бөлөхтүүр, сүрүн-сүрүннэрин көрөн ааттатыыр (хатыннааһы, тэтиннээһи уо.д.а.)

Өрүс, үрэх, күөл, көлүччэ, тыымпы диэн өйдөбүллэри билсэр. Түөлбэтин, өрөспүүбүлүкэтин улахан өрүстэрин, үрэхтэрин, күөллэрин ааттарын билэр. Ууга балык арааһа үөскүүр, кус-хаас түһэр диэн билэр.

Балыгы сизэмэх балык, өрүс, күөл балыга, улахан, кыра балык диэн бөлөхтүүр, ааттарын билэр.

Уу көтөрүн, кус, хаас, анды биһиз диэн бөлөхтүүр, сүрүн-сүрүннэрин ааттарынан билэр.

Балык уонна уу көтөрө тас тутулун, дьүһүнүн (өнгүн-түүтүн), быһыытын-таһаатын, санатын, хамсаныытын, тугунан аһылыктанарын билсэр, уратытын быһаарар. Аһыыр, көмүскэнэр ньыматын, олохсуйар эйгэтин балык уонна көтөр тас тутулун, дьүһүнүн кытта ситимниир (балык тас көрүнгэ ууга устарыгар табыгастаах: улахан төбөлөөх, мүлтүүр быһыылаах, лапчааннара, кутуруга устарыгар көмөлөһөр, көхсө харанга, өрөбөтө сырдык; ол өстөөхтөн көмүскэнэригэр табыгастаах; кус атабын икки арда сарыылаах, ол устарыгар көмөлөөх).

Ойуурга чыычаах, мас көтөрүн арааһа элбэх диэн өйдүүр. Чыычаах сымыытын алдьатар, уйатын ыһар сатамматын өйдүүр, чыычаахтары аһатар, аһыма, таптыы үөрэнэр.

Тыаба сылдьан өбүгэ сизэрин-туомун тутуһар. Өбүгэ этиитинэн, булт иччитэ — Байанай. Кини олус өһүргэс, тыаһы-ууһу сөбүлээбэт, кыһырдаһына, булду үргүтэр, отону, тэллэйи булларбат. Ол иһин Байанайы ытыктыыр наада, отону-дьэдьэни кыраны да буллахына үөрэр, мыыммат куолу. Оччоҕо Байанай миигин сөбүлөө, мизэх көмөлөһүө диэн билэр.

## 5—6 СААСТААХТАР

Алаас сир, тыалаах сир, өрүс сирэ, хайалаах сир, туундара тустарынан сүрүн өйдөбүлү ылар. Сир-дойду үүнээйитин, отун-маһын, көтөрүн-сүүрэрин, кыылын-сүөлүн салгыы билсэр. Тас көрүнгүн, өнгүн түүтүн, быһыытын-таһаатын, хамсаныытын, санатын, суолун-иһин, аһылыгын билэр, араарар, бөлөхтүүр, тылынан быһаарар. Алаас, хонуу, наһы, кырдал, ходуһа, мэччирэн сирдэр тустарынан сүрүн өйдөбүлү ылар, уратыларын билэр, быһаарар.

Алааска, хонууга, ходуһага араас сибэккилэр, оттор араастара үүнэллэрин билэр. Бэйэтин түөлбэтин сириг-уотун сибэккилэрин, сүрүн отторун ааттарынан билэр (алтан төбө, ньургуһун, сардаана, сир симэбэ, танара кийиитэ, чуораанчык, баба батаһа уо.д.а.).



Алааска, хонууга-сыһыга үрүмэччи, үөн-көйүүр арааһа үөскүүр диэн өйдүүр. Тугунан аһы-лыктанарын арааран билэр.

Лыах, тонобосчут, хомурдуос, баба, кымырдабас, аһыга, тигээйи, ыгырыа, чизэрбэ, чоху диэн билэр, ааттыыр.

Үөн-көйүүр олорор-үөскүүр сирин билсэр. Кымырдабастар биир оргулга олороллор, ыны-рыалар эмиз биир уйалаахтар диэн араарар. Лыах хайдах сайдарын билсэр (сымыыт, түүлээх үөн, куколка, лыах). Лыах, тонобосчут сарсыарда, күнүс көтөр, кии хомурдуоһа киэһэ, түүн сыл-дьар диэн билэр.

Үөн-көйүүр айылбаба хайдах олорорун, туох ураты бэлиэлээбин туһунан остуоруйа, кэпсээн истэр, ырыа ылыыр, уруһуйдуур, таабырын таайар, үтүктэн хамсанар. Араас өгнөөх, көрүгнээх айылба эттигин кыраасканан, туойунан үтүктэн онорорго холонор. Оонһуутугар, атын да дьа-рыкка үөн-көйүүр туһунан билиитин туһанар.

Алааска сизрдээхтик сылдьар. Өбүгэ сизрин-туомун утумнуур. Остуоруйа, олонхо этиитинэн, сир-дойду иччитэ Аан Алахчын аарыма хатынна олорор. Кини оту өлгөмнүк үүннэрэр, сүөһүнү төлөһүтэр, уйгуну олохтуур. Ол иһин киниэхэ ананан салама ыйыыллар, алгыс этэллэр, сүгүрү-йэллэр диэн билэр. От-мас иччилэрэ Эрэкэ-дээрэкэ оҕолор киртэн-хахтан сиргэнэллэр. Ол иһин ойуурга, хонууга, алааска кири-хабы, бөбү-сабы муспаппын, мэлдьи хомуйабын, ыраастыы сыл-дьабын. Оччобуна айылба үөрэр, айгыр-силик буолар диэн өйдүүр.

Тыа туһунан сүрүн өйдөбүлү ылар. Кииһи олорор сирин тула чугас үүнэр, чараас мастаах сир — ойуур, бөдөн мастардаах халын ойуур — тыа, ыраабынан, кииһи-сүөһү олохсуйбатах сиринэн тайаан үүнэр халын тыа — тайба дэнэрин араарар.

Ойуурга сэллэрээк, талах, мас арааһа үүнэр диэн өйдүүр. Сүрүн-сүрүннэрин ааттарынан билэр. Дөлүһүн, хаптабас, сугун, моонньоҕон, биз эмийэ, рябина — отонноох сэллэрээхтэр; кыһыл талах, үөт (үрүн үөт, хара үөт) — талахтар; хатын, харыйа, тиит, бэс, тэтин — мастар диэн бөлөхтүүр.

От-мас умнаһа, лабаата, сэбирдэбэ диэн арааран билэр, ааттыыр, көрдөрөр. Мас силистээх, силиһинэн аһаан үүнэр, силигириир диэн өйдөбүлү ылар. Үүнээйигэ уу, күн, салгын туһатын, сырдык наадатын билэр, өйдүүр, быһаарар, кэпсиир. Сииктээх, кураанах сиргэ от-мас араастаан үүнэрин билэр. Мас умнаһын хатыылаах-нылбаархай диэн бигээн араарар. Ойуурга сылдьан хайысканы (арбаа, илин, хоту, собуруу, унга, ханас), кэринги (улахан — кыра, үрдүк — намыһах, суон — синныгас, уһун — кылгас), суукка кэмин (күн ортото, киэһэрэн эрэр, киэһэрбит) араара, быһаара үөрэнэр. От-мас уларыйытын кэтээн көрөн, дьыл кэмин билгэли, араара, быһаара үөрэнэр. Туораах, сэбирдэх, хатырык, мутук, лабаа арааһын туһунан билиитэ кэниир.

Ойуурга, тыаба отон, тэллэй арааһа үүнэрин билэр. Бэйэтин түөлбэтин ойууругар, тыаты-гар, сылбабар үүнэр сир аһын ааттарынан билэр (уулаах отон, уңуохтаах отон, дьадыэн, киис тинилэбэ, биз эмийэ, моонньоҕон у.д.а.), уктарын араарар, ситэр-буһар, хомуйулар кэмин туһунан өйдөбүлү ылар. Тэллэйи сизнэр (манан, бэс, хатын тэллэйдэрэ), дьааттаах (сизэмэт) диэн бөлөхтүүр, сүрүн-сүрүннэрин көрөн аатталыыр. Ханнык ойуурга ханнык тэллэй үүнэрин билэр. Хаһан, хайдах хомуйулуохтаабын өйдүүр, быһаарар.

Ойуурга, тыаба чыычаах, мас көтөрүн арааһа элбэх диэн өйдүүр. Тулук, хараначчы, сылгы чыычааба, талах чыычааба, кукаакы, ымыы, барабыай, күөрэгэй диэн билэр. Сангаларын, түүлэ-рин-өгнөрүн билсэр. Кыстыыр, кыстаабат, саас эрдэтээби чыычаахтар диэн араарар, бөлөхтүүр.

Чыычаах сымыытын алдыатар, уйатын ыһар сатамматын өйдүүр, чыычаахтары аһатар, аһына, таптыы үөрэнэр.

Айылба иччилээх, кини изйдэбинэ, от-мас үүнэр, көтөр-сүүрэр үксүүр, уйгу олохсуйар, ол иһин мин айылба изйэхситин хомоплоппун, үргүппэппин диэн билэр. Айылбаба чуумпутук сыл-дьан, куһаҕаны санаабаппын, оту-маһы алдыаппаппын диэн өйдүүр.

## 6—7 СААСТААХТАР

Мас көтөрдөрүн (хара улар, куртуйах, бочугурас уонна ойуур көтөрдөрүн (тонсобой, кукаа-кы, мэкчиргэ, хахаан, модьугу, суор, тураах) билэр. Санатын, түүтүн-өтүн, туһатын, буортутун араарар, быһаарар. Кыстыыр, кыстаабат, сизмэх көтөрдөр диэн бөлөхтүүр. Уйа туттар, сымыыт баттыыр, оҕо таһаарар, ону көрөр-харайар, үөрэтэр диэн билэр.

Ойуурга, тыаба, тайбаба кыыл-сүөл арааһа (куобах, эһэ, бөрө, саһыл, кырса, киис, кырынаас, тайах, сизгэн, таба, моҕотой) үөскүүр диэн өйдөбүлү ылар.

Сизмэх кыыл, кэбийээччи диэн бөлөхтүүр. Сизмэх кыыл тиһин-сыһаабын оноһуута, тас

дүүхүнэ саһа сытан саба түһэргэ дьүөрэлээбин, кэбийээччи кыыл тиһин-уоһун оноһуута, этэ-сиинэ, тас дүүхүнэ аһыырга, өстөөхтөн куотарга аһаммытын арааран өйдүүр.

Дьыл кэминэн кыыл тас көрүнгэ уларыйарын, түүлүүрүн билсэр (кыһын хойуу көп түүлэнэр, саас түүтэ чарааһыыр). Кыыл кыһыны хайдах туоруурун, кыстыкка бэлэмнэнэрин, аһылык хаһаанарын билэр.

Араас кыыл суолун билэ үөрэнэр. Хайдах көмүскэнэрин билсир. Хороон, уйа, арбах дьэн тылы араарар. Тьа кыылын дьэи сүөһүтүтэн араарар, туохха олобуран наардаабытын быһаарар. Кыыл туһунан кэпсээн айарга холоноор. Уруһуйугар кыыл тас көрүнгүн, дүүһүнүн, туох уратылаабын бэлиэтиир, хамсаныытын таба бизэрэ сатыыр, кыыл туһунан араас ис хоһоонноох ойууну уруһуйдуур, сыбаан-аттаран, айылба матырыйаалыттан онорор. Иэйиитин ыллаан-туойан, ойуулаан-дүүһүннээн, хамсанан-имсэнэн дьонго тиэрдэр.

Тьаба сыддьан өбүгэ сизрин-туомун тутуһар. Өбүгэ этиитинэн булт иччитэ — Байанай. Кини олус өһүргэс, тьаһы-ууһу сөбүлээбэт, кыһырыдабына, булду үргүтэр, отону, тэлэйи булларбат. Ол иһин Байанайы ытыктыахха наада, отону-дьэдьэни кыраны да буллаххына, үөрэр, мыыммат куолу. Оччого Байанай миигин сөбүлүү, мизхэ көмөлөһүү дьэн билэр.

Өрүс, үрэх, күөл, келүччэ, тымпы дьэн өйдөбүлэри билсэр. Түөлбэтин, өрөспүүбүлүкэтин улахан өрүстэрин, үрэхтэрин, күөллэрин ааттарын билэр. Ууга балык арааһа үөскүүр, кус-хаас түһэр дьэн билэр.

Балыгы сизэмэх балык, өрүс, күөл балыга, улахан, кыра балык дьэн бөлөхтүүр, ааттарын билэр.

Уу көтөрүн кус, хаас, анды, куба биһэ дьэн бөлөхтүүр, сүрүн-сүрүннэрин ааттарынан билэр.

Балык уонна уу көтөрө тас тутулуун, дүүһүнүн (өнүн-түүтүн), быһыытын-таһаатын, санатын, хамсаныытын, туһунан аһылыктанарын билсэр, уратытын быһаарар. Аһыыр, көмүскэнэр ньыматын, олохсуйар эйгэтин балык уонна көтөр тас тутулуун, дүүһүнүн кытта ситимниир (балык тас көрүнгэ ууга устарыгар табыгастаах: улахан төбөлөөх, мултугур быһыылаах, лапчааннара, кутуруга устарыгар көмөлөһөр, көхсө харанга, өрөбөтө сырдык; ол өстөөхтөн көмүскэнэригэр табыгастаах; кус атабын икки арда сарыылаах, ол устарыгар көмөлөөх).

Балык, уу көтөрүн олобунан суукка чааһын, күн-дьыл уларыйыытын, дьыл кэмин билгэлиир, быһаарар. Балыктыыр, кустуур кэми, болдьобу, быраабыланы, тэрили, сизри-туому билсэр. Булчут көтөрү күһүн сыммыт баттыыр кэмигэр өлөрбөт, ол иһин булт саас көтөр кэлиитин кытта уонна барар кэмигэр эрэ көнүллэнэр, балык тымныыга бытаарар, сылаас күн искэбин ыыр.

Балык, кус-хаас дьонго туһатын билэр. Балык, көтөр туһунан ырыаны, хоһоону, таабырыны билэр, айан кэпсиир, уруһуйдуур.

Халлаан куйаара, космос, планета, сулустар тустарынан бастакы өйдөбүлү ылар. Космос уйаара-кэйээрэ биллибэт кизн, учуонайдар спутнигы, аракыатаны, космонавтары ытан чинчийэллэр дьэн билэр. Сир, күн, ый планеталар дьэн араарар. Сир күнү, ый сирин тула эргийэриттэн дьыл уонна суукка кэмин ситимэ тутулуктаах дьэн өйдүүр. Чолбон, халлаан быһа сулустар дьэн араарар. Арктика уонна Антрактида усулуобуйатын, харамайдарын билсэр. Туундара туһунан өйдөбүлү ылар (полярнай түүн, кылгас тымныы сайын, үүнээйитэ намыһахтар, кыра сэбирдэх-тэрдээхтэр уо.д.а.).

### Тулалыыр эйгэни билиһиннэри

Тулалыыр эйгэни билсэр (оҕо эттик, мал-сал, тэрил аатын, аналын, хаачыстыбатын уонна тула-лаан турар араас көстүү эбэтэр үлэ уларыйан иһиитин, уратытын билэн олоҕор туһаныта). Кини, дьон эттиги анааран көрөн, тулалыыр олобун, эйгэтин бэйэтэ айар, түмүктүүр, улартыгар, сайын-нарар, харыстыыр, үйэтитэр дьэн өйдөбүлү ылынан туһанар. Төрөөбүт сэлиэнньэтин, улуунун, Саха сирин ытык сирдэрин, пааматынньыктарын, худуоһунньуктарын, биллиилээх үлэһит дьонун туһунан билиилээх, сэлиэнньэ, общественной мизстэлэргэ кэпсэтэр, суол, сыры быраабылаларын билэн тутуһар. Гимн тьаһын истии бэрээдэгин тутуһар, киин куораты ааттыыр. Бэйэтин норуотун үгэстэрин, сизрин-туомун билэр.

### 3—4 СААСТААХТАР

Дьэи кэргэнин туһунан хаартысканан билэр, ыйытыкка эппиэттиир. («Бу дьэиэ ким олоһор?», «Кимий?»). Улахан дьон үлэтигэр-хамнаһыгар интэриэстэнэр. Хартыыналары, кинигэлэри көрөн, улахан дьонтон оҕо сааһын, дьон-сэргэ тас көстүүтүн, уратыларынан, аналын быһаарар, араарар



(«Ийэм идэтэ», «Дьиз мала», «Танас-сап», «Иһит-хомуос» уо.д.а.), көлөлөр (сөмөлүөт, массыына, тыраахтар, бэлисибиэт) уо.д.а.).

Обо бэйэтин аатын, араспаанньатын, сааһын, төрөппүттэрин, бииргэ төрөөбүттэрин ааттарын билэр. Ийэтин туһунан кэпсиир (тангыннарар, аһынар, харайар, бүөбэйдиир, ас астыыр, танас сууйар, обо көрөр, иистэнэр уо.д.а.). Эбэтин, эһэтин, аҕатын, быраатын, убайын кытта тугу гынарын кэпсиир (кинигэ ааҕар, оонньуубут, күүлэйдиибит, тэлэбиисэр көрөбүт, дьизбитин хомуйа-быт уо.д.а.). Уһуяан биһиги дьизбит дьиз билэр, ханна туох хоһо баарын быһаарар. Иитээччи, иитээччи көмөлөһөөччүтэ, музыкальнай салайааччы эмиз ийэ курдук биһизкэ кыһаллаллар дьиз билэр, кэпсиир.

Оонньуурун ханна, хаһан, хайдах, тобо хомуйарын билэр, кэпсиир, толорор. Суунарга туттулар тэрили (соттору, тикс суунар суокханы, тарааҕы, мыыланы) билэр, сатаан туттар, быһаарар («Тииспин суунабын»). Таннар танаһын аатын билэр, араарар. Дьиз кыылын (куосканы, ыты) билэр, тас дьүһүнүн кэпсиир, көрөр-харайар (һааһыныыр, үрэр, эккэлиир, курдьугунуур, о.д.а.). Уһуяан иитээччитин, үлэһиттэрин толору ааттарын билэр, кинилэр тустарынан кэпсиир. Асчыт, иитээччи көмөлөһөөччүтүн үлэтин кэтээн көрөн кэпсиир (ас арааһын астыыр, буһарар, сууйар, сотор, харбыыр, ыраастыыр, хомуйар, аһатар). Идэлэри билэр. Бэйэтин, чугас дьоннорун туһунан билэр.

#### 4—5 СААСТААХТАР

Ханнык танаһы хаһан, хайдах кэтэрин билэр, быһаарар (күһүңгү, кыһынгы танас). Утуяр танаһын ааттыыр, хомуйар. Ас-утах (чэй, какао, хомпуот, кисил) амтанын, сытын-сымарын сыттаан таайар, кэпсиир. Оонньууру, танаһы-сабы тутан-хабан (тимэхтээх, саҕалаах, сизптээх, сизхтээх), кээмэйин (улахан, кыра, уһун, кылгас), быһыытын-таһаатын (төгүрүк), өгүн-дьүһүнүн, хаачыстыбатын (кэбирэх, бөсө), аналын (таннар танас) быһаарар. Маллары (бүлүүһэ-тэриэлкэ) тэһини тутан уратытын этэр, аналынан бөлөхтүүр (хааһы сииргэ, миин иһэргэ). Танас, мас, эрэһинэ, кумааҕы дьиз матырыйаалын араарар. «Тимирэр, тимирбэт» дьиз кэтээн көрөн быһаарар. Уһуяан иһин-таһын билэр, быһаарар (оонньуур сир, массыына сылдыар сирэ, ас астыыр дьиз). Олорор сирин аатын билэр, чугас эргин туох баарын этэр.

40

#### 5—6 СААСТААХТАР

Олорор уулуссатын, төрөппүттэрин аатын, ханна тугу үлэлиилэрин толору билэр, кэпсиир. Чугас аймахтарын, ыалларын билэтиир, кэпсэтэр. Дьиз тэриллэрин аналынан көрөн бөлөхтүүр (аһырга, утуярга, сынһанарга, үлэлииргэ аналлаах). Ханнык бабарар түгэһинэ бэйэтин дьиз кэргэнин туһунан кэпсиир, аатын, араспаанньатын, төрөппүттэрин, чугас дьонун толору аатын уонна тугу үлэлиилэрин билэр. Уол-кыыс дьиз өйдөбүлү билэр. Уһуяан иитээччитин, үлэһиттэрин толору ааттарын билэр, кинилэр тустарынан кэпсиир. Идэлэри билэр. Төрөөбүт салиэнньэтин төрүттэммитин, сорох ытык сирдэрин, уулусса, болуоссат билэр. Гимн тыаһыгар истии бэрээдэгин тутуһар, киин куораты ааттыыр. Бэйэтин норуотун үгэстэрин, сизрин-туомун интэриһиргиир. Уол-кыыс дьиз өйдөбүллээх.

#### 6—7 СААСТААХТАР

Тулалыыр эйгэни билэргэ интэриэстээх. Кыылар, үүнээйилэр, мастар араас көрүннэрин уонна уу, салгын уратыларын билэр. Киһи айылҕаны кытта быстыспат уонна айылҕаа сыһыан сокуонун быраабылатын, сизрин-туомун билэр. Араас омух норуотун олобун туһунан өйдөбүллээх. Космос, планета, сулустар тустарынан бастакы өйдөбүлү билэр. Сир, күн, ый планеталар дьиз араарар. Сир күнү, ый сирин тула эргийэригэ дьыл уонна суукка кэмин ситимэ тутулуктаах дьиз өйдүүр.

Төрөөбүт салиэнньэтин, улууһун, Саха сирин уонна бэйэтин кэпсиир. Төрөөбүт салиэнньэтин, улууһун, Саха сирин, норуотун үгэстэрин, сизрин-туомун өйдөбүллэрин туһунан обо бэйэтэ кэпсиир уонна ытык сирдэри, государство гизрэтэтин, былаабын, нэһилиэк (улуус) баһылыгын, өрөспүүбүлүкэ Ил Дарханын, Россия бэрэсидьиэнин билэр.

### 2.3. ОБО ТЫЛЫН САЙЫННАРЫ

#### Сыала-соруктара:

- Тылы байыты — обо тылын саппааһын ахсаан өттүнэн элбэти, тыл суолтатын баһылааһын, сөптөөсүнэн туһаны. Тыл баайа — сангарар сана ис хоһооно. Тылы барамайдар, көстүүлэр ааттарын, араас бэлиэлэрин, хаачыстыбаларын уонна кинилэргэ сыһыаннаах хайааһыннары көрдөрөр тыллар байыталлар, тылы байыты үлэтин ис хоһоонунан тулалыыр олобу, айылҕаны билиһиннэри буолар.
- Чуолкайдык сангарарга үөрэти. Төрөөбүт тыл добооннорун чуолкайдык санарыыга, арааран истиигэ тыл дикциятын, куолаһы сатаан уларыты киирэллэр.
- Тыл грамматическай форматын таба тутуһан сангарарга үөрэти. Иитээччи төрөөбүт тыл грамматическай формаларын, араас тутуллаах этиллэри иһитиннэрэргэ кыһаллыахтаах. Тыл формаларын табатык туттар дыбуру сайыннары обо күннээби олобун араас түгэннэригэр ытыллар.
- Ситимнээх сананы сайыннары. Ситимнээх сананы сайыннарыга кэпсэтэр уонна кэпсиир үөрүйэхтэри сайыннары соруктара киирэллэр. Бу түмүгэр оболор сатаан ыйыта, хоруйдуу, санааны сааһылаан кэпси үөрэнэллэр.
- Обо тыл уонна сангарар сана маннайгы өйдөбүллэрин тиэрдии. Иитээччи сангарар санаттан сабалаан обо тыл добоонун, сүһүөбүн састаабын ырытарга үөрэтэр, итинэн обону оскуолаҕа грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмниир, олох кыра сааһыттан тылы, сангарар сананы сэргиирин ситиһэр.
- Уус-уран айымньыны билиһиннэри. Уус-уран айымньы обо санатын сайыннарар соруктары барытын хабар, обону киһи быһытынан, сиэр-майгы өттүнэн тупсарар, кэрэбэ уһуйар.
- Соруктар бэйэ-бэйэлэрин кытта ыкса ситимнээхтэр.

#### Иитээччи сангарар санатыгар ирдэбиллэр

Обо улахан киһи санатын үтүктэн үөрэнэр, ылынар. Ол иһин иитээччи саната ирдэбиллэргэ сөп түбэһиэхтээх:

- чуолкай, баай ис хоһоонноох, олохтоох;
- обо сааһыгар сөп түбэһэр, өйдөнүмтүү;
- тыл литературнай нуорматын тутуһар;
- этигэн, хомоҕой, уус-уран тыллаах;
- ыксаабакка, сөп улаханньык сангарар.

#### Ситимнээх сана

**3—4 саастаах обо.** Аат тылы (сибэкки), дабааһын ааты (арабас сибэкки), түһүктэр формаларын (сибэккини, сибэккинэн, сибэккитээбэр), туохтуурдар сирэйдэринэн уларыһар сыһыарыларын (сүүрдэ, сүүрдүм, сүүрдүлэр), ахсаан ааттары (икки сибэкки), сорох сыһыаттары (эрдэ, соруйан), элбэх ахсааны (сибэккилэр), буолбат форманы (үүммэт, кэлбэт) сыыспакка туттар. Этиктэри, хартыынаны, ойууну, тыһынар тыһынаабы, мультфильмы, остуоруйаны көрбүтүн туһунан кэпсиир. Иитээччини кытта кэпсэтиигэ болбойон истэр, ыйытыыга сөпкө хоруйдуур, улахан киһини быһа түспэккэ холкудук сангарар. Эйэбэс тыллары санатыһа суох туттар. Дьону кытта үтө санаалаахтык кэпсэтэр.

**4—5 саастаах обо.** Аат тылы, дабааһын ааты, түһүктэр формаларын, туохтуурдар сирэйдэринэн уларыһар сыһыарыларын, ахсаан ааттары, сорох сыһыаттары, элбэх ахсааны, буолбат форманы сыыспакка туттар. Биир уустаах, холбуу этиини онорор. Аат тылы туохтууру кытта сөпкө ситимниир, кэлэр кэмнээх туохтуур араастаан туттулуутун билсэр (Турдарбын халлаанга тийиэм). Сыһыат туохтууру туттар (утуйа сытар), биир уустаах (Мин сөбүлүүр оонньуурдарым массыһына, мээчик уонна леҕо) уонна холбуу этиини (Сибэкки буора хаппыт, ол иһин уу кутабын) онорор. Сэһэргэһиигэ кытыһар, ыйытыыга сөпкө хоруйдуур, ыйытар. Эттиги, хартыынаны ойуулуур, истибит остуоруйатыттан быһа тардан кэпсиир.

**5—6 саастаах обо.** Ситим тыллаах холбуу этиини онорор (Таһырдыа тымныы, ол иһин халыһык таһнабыт). Тэнниир тыллары туттар (ат курдук түргэнник сүүрэр, манан хаардыы сырдык). Бириэмэ суолталаах баһылатылаах холбуу этиини онорор (Сайын буоллабына, сибэкки бөбө



үүнүүсэ). Туюхтууру кэминэн уларытар (оскуолаба үөрэниэм, уруһуйдаарыбын кумаабы ылым, саппыкыбын кэтииһибин...). Кыбытык тыллары (мин көрдөхпүнэ, тобо диэтэхсэ...) туттар. Сэһэргэһиигэ кыттыһар, бэйэтин санаатын этэр. Кэпсиир саната сайдыбыт. Кылгас кэпсээни, остуоруйаны хомоёйдук кэпсиир, эттик, хартыына ойуутун туһунан холобургга олобуран кэпсиир. Бэйэтин олоһор буолбут түгэни ойуулаан кэпсиир. Билэр остуоруйатыгар атын түмүгү айан кэпсиир. Бэриллибит тиэмэбэ кэпсээн айар.

**6—7 саастаах оҕо.** Тылга сыһыарыы эбэн араас тылы онорор (отон, отонһут, отоннуур). Икки тылы холбоон сана тылы таһаарар (оһуруот аһа, утуйар танас). Тылга сыһыарыы эбэн араас тылы онорор, туттар. Уус-уран ойуулуур, дьүһүннүүр тыллары туттар (күлүмүрдэс хаар, дьэнкир уу, тэлибирэс сэбирдэх). Санааны чуолкайдик этэр тылы көрдүүр, булар, уустаан-ураннаан бэргэн, хомоёйдук тыллары туттар (тигиниир, сыбдыһар). Кэпсэтэр уонна кэпсиир саната сайдыбыт. Улахан киһини уонна оһолору кытта эйэбэстик, сизрдээхтик кэпсэтэр. Айымньы ис хоһоонун уус-ураннык, хомоёйдук тирирдэр, оонньоон көрдөрөр. Кылгас кэпсээни, остуоруйаны, эттиги, хартыынананы хомоёйдук ойуулуур. Кэпсээни былаанныыр уонна былааны тутуһан кэпсээн онорор. Бэйэтин олоһор буолбут түгэни ойуулаан кэпсиир. Билэр остуоруйатыгар атын түмүгү айар.

### **Тыл саппааһын байыты**

**3—4 саастаах оҕо.** Танас арааһын, иһити-хомуоһу, дьиз малын, көлө көрүгүн арааһын ааттыыр, аналын чуолкайдик билэр, ааттыыр (остуолга аһыыллар, оронго утуйаллар). Эттик чаастарын (сон сизбэ, остуол атаба), өнүн (кыһыл сибэкки, манан хаар), быһыытын, кэммэйин (төгүрүк мээчик, улахан ыскаап), туюхтан оноһуллубутун (мас олоппос, таас иһит), ханна турарын ааттыыр (үөһэ, аллара, ыраах, чугас), бөлөхтүүр тыллары өйдүүр, суукка чаастарын, дьиз кыылларын уонна кинилэр оһолорун ааттыыр.

**4—5 саастаах оҕо.** Эттик туюхтан оноһуллубут матырыйаалын (кумаабы, танас, мас), хаачыстыбатын уонна уратытын (сымнаһас, кытаанах, хатыылаах, үлтүрүйэр, алдыанар, тырыттар), аналын уратыларын көрдөрөр тыллары салгыы билэр, ингэринэр. Олоһор сыһыана суох, кини күннэтэ олох чугастык көрсүбэт эттиктэрин, көстүүлэрин, харамайдарын (космос, атын дойду кыыла, үүнээйитэ) билэр. Идэни ааттыыр уонна үлэни көрдөрөр тыллары туттар (эмчит эмтиир, туттааччы тутар, асчыт астыыр). Эттик турар сирин быһаара уонна ааттыы үөрэнэр (үрдүгэр, анныгар, икки ардыгар, аттыгар), суукка чаастарын ааттыыр. Утары суолталаах (ыраах-чугас, үрдүк-намыһах), суолталарынан биир эбэтэр чугас (баттах-суһуох-ас, лыах-үрүмэччи, сэмэй-көрсүө, түргэн-сыыдам, атас-досор) туттар. Бөлөхтүүр тыллары туттар (оһуруот аһа, атаһа, дьиз кыыла).

**5—6 саастаах оҕо.** Эттик аналынан (оонньоур, танас, дьиз мала), оноһуллубут матырыйаалынан (танас, тири, таас, эрэһинэ) көрөн бөлөхтүүр тыллары туттар.

**6—7 саастаах оҕо.** Эттик өнүн-дьүһүнүн (кыһыллыгы, күөхтүнү, үрүн, манан), быһыытын-таһаатын, хаачыстыбатын уонна уратытын (кумаланымыа, алдыанымтыа, үлтүрүйүмтүө, бөбө, кытаанах), матырыйаалын (муос, туос, сарыы, туй) быһаарар уонна бөлөхтүүр (кыыллар, көтөрдөр, сэп-сэбиргэл, үөн-көйүүр, үүнээйи), бөлөхтөрү наардыыр, араартыыр (мас, уу көтөрдөрө, уу, салгыч, сир көлөлөрө) суолталаах тыллары билэр.

### **Дорҕоону чуолкайдик санардыы, грамотаба үөрэнэргэ бэлэмнээһин**

**3—4 саастаах оҕо.** Аһаһас (а, у, о, э, ы, и) уонна сорох бүтэй (м, л, б, т, д, ч, ды) дорҕооннору чуолкайдик санарар. Сана уорганнарын быччынгара сайдыбыттар, санарарыгар сөпкө тыынар, кылгас этиилэри ыксаабакка холкутук, хомоёйдук санарар.

**4—5 саастаах оҕо.** Киһи сангатын өйдөөн истэр, чуолкайдик санарар, куолаһын сатаан уларытар. Саха тылын дорҕооннорун (ө, у, уос бүтэй дорҕоонноро б-п, м, тыл төбөтүнээби бүтэй дорҕооннор т-д, с, л, тыл ортотунаабы бүтэй дорҕооннор р, нь, ч-дь н, й, тыл кэниннээби бүтэй дорҕооннор х, ь, к, г), нууччаттан кириии бүтэй дорҕооннору (ш, з) чуолкайдик санарар, куолаһын сатаан улаатыннарар, кыччатан санарар, сөптөөхтүк синньэтэр-сонотор, үөрбүт, хомойбут, хоргуттук, дыктиргээбит, аһыммыт, абарбыт куолаһынан санарар.

**5—6 саастаах оҕо.** Саха тылын дорҕооннорун (р, ь, х, н, һ, г, к, н), нууччаттан кириии (я, ю, з-с, ж-ш, в, ф, е, ё, ш, б, п) дорҕооннору чуолкайдик санарар. Тылга чопчу дорҕоон баарын-суобун өйдөөн истэр, хас да тылтан наадалаах дорҕоон баар тылларын булар, икки тылтан маарынаһар дорҕооннору арааран истэр, тылтан хас да дорҕоону сатаан арааран истэр, дорҕоон тыл хайа өтүгэр турарын таба быһаарар (иннигэр, ортотугар, бүтүүтүгэр), уос, айах хамсааһынын,

ийтээччи ханнь дорбоону сангарын чопчу быһаарар. Куолаһын хайа бабарар сатаан улаа-тыннарар, кыччатар.

**6—7 саастаах оҕо.** Дорбоону арааран истэр уонна чуолкайдик сангарар. Тыл ханнь дорбоон-тон турарын өйдөөн истэр (2—4 дорбоонноох тыллары). Тыл инники дорбоонун арааран истэр, тыл хас дорбооннообун быһаарар. Икки дорбоон ситимин арааран истэр. 3—4 дорбоон ситимин истэн ырытар. Аһаҕас уонна бүтэй, кылгас, уһун аһаҕас дорбооннору арааран истэр. Наадалаах дорбоон баар тылларын булар, дьуптуоннаах, бүтэй дорбоон сэргэстэспит, хоһуласпыт тылла-рын ырытар. Икки-үс сүһөхтээх тыллары сүһөхкэ араарар. Этии хас тылааһын быһаарар. Ик-ки-түөрт тыллаах этиилэри онорор. Дорбоон сурукка буукубанан бэлиэтэнэрин өйдүүр. Уруучу-каны сөпкө тутар, тэтэрээт сурааһынын тутуһан араас элэмизнэри онорор.

### **Уус-уран айымньыны билсигиннэри**

**3—4 саастаах оҕо.** Уус-уран айымньыны сэнээрэр, ис хоһоонун таба өйдүүр, ыйытыларга сөпкө хоруйдуур, кылгас хоһооннору өйүттэн ааһар

**4—5 саастаах оҕо.** Уус-уран айымньыны сэнээрэр, ис хоһоонун таба өйдүүр, ыйытыларга сөпкө хоруйдуур, ааптар тылын-өһүн туһанан бэйэтин тылынан кэпсиир, хоһоону дорбоонноох-тук өйүттэн ааһар.

**5—6 саастаах оҕо.** Уус-уран айымньыттан үтөнү-куһаҕаны ырыналаан билэр, айымньы сүрүн дьоруойдарын таба сыаналыыр, бэйэтин санаатын, сыһыанын этэр. Айымньы сүрүн көрүннэрин остуоруйа, кэпсээн, хоһоон диэн араарар. Сорох айымньы ис хоһоонун ааптар тылын-өһүн туһанан бэйэтин тылынан кэпсиир, ыйытыларга хоруйдуур, хоһоону дорбоон-ноохтук ааһар.

**6—7 саастаах оҕо.** Уус-уран айымньыттан үтөнү-куһаҕаны ырыналаан билэр, айымньы сүрүн дьоруойдарын таба сыаналыыр, бэйэтин санаатын, сыһыанын этэр. Айымньы сүрүн көрүннэрин остуоруйа, кэпсээн, хоһоон диэн араарар. Сорох айымньы ис хоһоонун ааптар тылын-өһүн туһанан бэйэтин тылынан кэпсиир, ыйытыларга хоруйдуур, хоһоону дорбоон-ноохтук ааһар.

## **2.4. Оҕо кэрэни өйдүүр дьобурун сайыннары**

### **Сыала-соруктара:**

- Оҕоҕо киһи аймах үйэлэргэ мунньуммут баай култууратын өйдүүрүгэр уонна ылынарыгар олук ууруу.
- Оҕоҕо тулалыыр эйгэ кэрэтин, айылҕа уонна искусство айымньыларын туһунан билиини, өйдөбүлү бизриин онно олобуран сөптөөх сыһыаны үөскэтии.
- Искусство көрүннэрин туһунан бастакы, судургу өйдөбүллэри оҕоҕо бизриин.
- Фольклору, уус-уран айымньыны, музыкальнай уонна ойуулуур-дьүһүннүүр искусство айымньыларын сэнээрэр, кэрэхсиир, ис уйулаһатынан изиинилээхтик ылынар, сатаан то-лорор дьобурун сайыннары (уруһуйдуур, мэһийэр, аттаран онорор, истэр, ыллыыр, үнкүүлүүр уо.д.а.).
- Оҕо бэйэтэ араас ньыма нөнүө, толкуйдаабытын ис санаатыттан онорорун, айбыт-туппут үлэтин ырытарга, анааран көрөргө, сыанабыл бизрээргэ уһуйуу.
- Оҕо сайдытын, тус уратытын учуоттаан, айар кутун арыһан, дьобурун сайыннары.

### **3—4 СААСТААХ Оҕо**

Оҕо уус-уран уонна музыкальнай айымньылары кытта билсэр, кэрэхсэбиллээх сыһыан-наһыта үөскүүр. Тулалыыр эйгэ кэрэтин, норуот айымньытын, ойуулуур-дьүһүннүүр искусство-ны кэрэхсиир, ис туругунан ылынар, искусство араас көрүннэрин дьайымалларыгар кыттар. Уус-уран айымньыны ааһыны болҕойон истэр, айымньы ис хоһоонун улахан киһи көмөтүнэн өйдүүр, ойуулуур-дьүһүннүүр дьайымалы кэрэхсиир, сэргиир, дьарыктанар, дьүһүннэри араа-рар. Музыкальнай айымньы, ырыа майгытын арааран истэр, билэр, музыка тэтиминэн тэнгэ хамсанар. Ырыаны бэйэтэ уонна оҕолордуун тэнгэ ыллыыр.



## Уруһуй

Обо кумаабыны, хараңдааһы, киистэни, фломастеры сөпкө туһанан сатабыллаахтык уруһуйдуур. Киистэни, хараңдааһы ыга баттаабакка тутан, кыраасканан (гуашь) ыраастык үлэииргэ кыһаллар.

Киистэни ууга сууйар, ордук уутун иһит кытытыгар кыһарыйан хаалларар, киистэ түүтүнэн кыраасканы ылар, ордугун хаалларар, салфеткаҕа куурдар.

6 сүрүн өнү (кыһыл, араҕас, от күөҕэ, халлаан күөҕэ, маҕан, хара) көрөн араарар, ааттыыр, тэтэрхэй, борон, сырдык халлаан күөҕэ өнү арааран мал-сал өнүгэр сөпкө туһанарга үөрэнэр.

Кылгас тэн тардыыны уонна суолу киистэнэн уруһуйдуурга эрчиллэр («Ардах түһэр», «Хаар түһэр», «Сэбирдэхтэр түһэлэр»).

Туруору, сытыары кылгас, уһун сурааһыны киистэнэн араас хайысканан тэннээн, холбоон тардарга эрчиллэр («Тараах тиһэ», «Күөх от бытыгыраабыт», «Лиэнтэлэр»).

Ньолбуһах, төгүрүк быһыылаах малы уруһуйдуурга үөрэнэр, «Улахан уонна кыра мээчиктэр», «Улахан уонна кыра отоннор», «Хаар киһи», «Өгнөөх саарыктар», «Былыт»).

Көнө муннуктаах малы-салы уруһуйдуур («Былаах», «Ийэм былаата», «Улахан уонна кыра былаахтар»).

Төгүрүгү, көнө муннугу дьүөрэлээн араас оонньууру, малы-салы уруһуйдуу үөрэнэр («Эһэ Миисэ тэлиэгэтэ», «Куобакчаан массыыната»).

Судургу ис хоһоонноох уруһуй композициятын биир малы-салы хатылаан (сөмөлүөттөр көтөллөр, хаарынан бүрүллүбүт мастар) эбэтэр араас малы-салы уруһуйдаан айаллар (кымырдабастар уонна хомурдуостар күөх хонууга, күн көрөр, чыычаах ыллыр). Лиһи толору туһанан уруһуйдуур.

## Сыбаан оноруу

Мэһийиини кэрэхсиир. Быластылыын, туй, туустаах тиэстэ хаачыстыбатын билэр: сымнаҕас, мөчөкөлөнөр, сыбаан араас оноһугу оноруооха сөп диэн.

Быластылыынынан, туйуунан сатаан мэһийэр: кыччыгый мөчөкөнү быһан ылар, ытыс икки ардыгар бөкүнүтэр («Отон», «Мээчик» у.д.а.), мөчөкөнү икки ытыска көнөтүк хатайдыыр («Хараңдаас», «Чөнөчөк», «Халбаһы»), көнөтүк хатайдаммыт кылгас кэрчик төбөтүн бобо тутан сыһыарар («Көлүөһэ», «Халаачык»).

Мөчөкөнү ытыһынан хаптаччы баттыыр, лэппиэскэ тарбах төбөтүнэн, стеканан дьөлүтэ баттаан ойуу түһэрэр («Лэппиэскэ», «Бирээннык», «Көлүөһэ»).

2—3 чаастаах оноһугу онорор, оноһук чаастарын холбуу сыһыары тутар («Тэллэй», «Ытык», «Өтүэй», «Пирамида», «Охтубат куукула», «Чыычаах»). Икки тарбаһынан быластылыыны, туйуу тэллэчи тардан («Миискэ», «Тэриэлкэ», «Бүлүүһэ») онорор.

Мэһийбит үлэлэрин холбоон биир ис хоһоонноох үлэни айаллар, үлэ түмүгүттэн дуоһуйаллар («Дьаабылыкалар тэриэлкэҕэ сыталлар»).

## Аттарыы

Аттаран онорууну сэнээрэр. Силими киистэ төбөтүгэр ыларга, килийээнкэни, салфетканы туһанарга үөрэнэр. Геометрической эттиктэр быһыыларын уонна өгнөрүн араарар. Балаһаҕа, квадратка, көнө муннукка, тэн өрүттээх үс муннукка геометрической бөгүүрэлэри кэккэлэтэн, эгэлгэ өгнөрү дьүөрэлээн араас оһуордары аттаран сыһыарар.

Лиискэ араас кээмэйдээх, быһыылаах, өгнөөх бэлэм 2—3 чаастан турар судургу малы-салы онорор: бэрээдэгинэн ситимнээн уурар уонна сыһыарар («Обуруу», «Былаах», «Чоппууска», «Чыычаах уйата», «Дьиз»).

Силими киистэ төбөтүгэр ылар, чараас арананан бэлэм эттик кэннин сотор (анал эрдэттэн бэлэмнэммит килийээнкэҕэ) уонна силимнээх өттүнэн лиискэ сыһыарар, салфетканан ыга баттыыр. Үлэтин кичэллээхтик, ыраастык толорорго кыһаллар.

Билэр малын-салын сыһыаран судургу ис хоһоонноох үлэни онорор.

### Тутуу матырийаалынан дьарык

Тутуу матырийаалларын: кубигы, кирпиччэни, пластинаны, цилиндри, үс кырыылаах призманы араарар, аатын билэр. Тутуу чааһа туох ааттаабын, быһыылаабын, өнүн араарар, ааттыыр. Боростуой быһыылаах, судургу оноһуугу көмөтө суох тутар.

Араас ньыманан тутар: сытыары салбаан уһатар, үрүт үрдүгэр ууран үрдэтэр, туруору кэккэлэтэн күрүөлүүр, саба бырабан чарапчылыыр, сыһыары тутан холбуур, биллэбэ бырабаар, туора сабар, кирпиччэни туруору, кэккэлэччи, төгүрүччү, түөрт муннуктуу, утуу-субуу, сыһыары уурталыыр.

Уһун субурба суолу, кэтит муостаны, күрүөнү, олбуор аанын, ыт уйатын, куукула олоппоһун, остуолун, оронун, ыскамыайканы, дызэни тутан оонньуур. Тутуу хайа эрэ чааһын солбуйан, салбаан, үрдэтэн, уһатан уларытан тутар. Тутуу араас чааһын кээмэйин арааран билэр, ааттыыр: улахан-кыра, уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, синньигэс-кэтит.

Оҕо бэйэтэ өйүттэн, тугу бабарарын тутан ис хоһоонноох оонньууга туһанар.

Тутууну көтүрэн, чаастарын быһыытынан көрөн араартаан хааһа сааһылаан хомуйар.

### Ырыа ыллааһына

Ырыа ыллыырга бастагы үөрүйэхтэри ылар: ырыа матыбын үтүктэр, тэнгэ ыллаһар, сөпкө тыһынар, ырыаны ыраастык, уһундук тардан, мелодиятын истэн ыллыыр, ырыа тылларын чуолкайдык сангарар, музыкальнай дорбооннору (секста-септима иһинэн) арааран истэр.

Улахан киһи көмөтүнэн ырыаны батыһан ыллыыр, музыкальнай тэттиктэри (фраза) хатылыыр, ырыа, хоробуот ис хоһоонун туттан-хаптан хамсанан көрдөрөн ыллыыр.

### Музыка истиитэ

Музыкальнай айымньыны истиигэ кэрэхсэбиллээхтик сыһыаннаһар, айымньы уратытын, тэтимэ уларыгарын өйдөөн истэр, араарар, айымньыны матыбынан таайан билэр.

Улахан киһи көмөтүнэн музыка хайыскаларын (жанр) арааран истэр: биһик ырыата эбэтэр үнкүү, марш, ырыа музыката. Үнкүү музыкатыгар өрүкүйэн, изйээннэрин көрдөрөн үөрэр-көтөр, истибит музыкатыгар ис туругун арыһан сыһыанын көрдөрөр: чуумпулар, санаарбыыр, үөрэр, хамсанар. Музыка тугу кэпсириин өйдүүр, ылынар үөрүйэхтэрин бастагы олуга ууруллар. Музыкальнай долобойо сайдар, музыкальнай айымньыны истэр баҕалаах, кэрэхсиир, сэнээрэн толору истэр.

### Музыкальнай инструменнарга оонньооһун

Судургу музыкальнай инструменнар ааттарын билэр, тыастарын арааран истэр: бубен, погремушка, барабаан, чуроан, музыкальнай оонньоурдар; охсон, сахсыйан оонньоонор музыкальнай инструменнарга музыка тэтимин сөпкө тириэрдэн охсор, музыка добуһуолунан тэнгэ дьүүрэлээн инструменна оонньоур уонна тэнгэ айымньыны бүтэрэр. Улахан киһи көмөтүнэн музыкальнай инструменнарга оонньоур, металлофонна 1—2 музыкальнай дорбоонтон турар судургу мелодияны оонньоур, бэйэтин оонньоур партиятын билэр, музыка добуһуолугар сөпкө сабалыыр уонна бүтэрэр. Металлофонна, фортепианоҕа оонньоонор үрдүк, намыһах дорбооннору, кыра, улахан тыастары арааран истэр, музыкальнай дорбооннору (до 1-до 2 иһинэн) истэр.

### Музыкальнай-ритмическэй хамсаныы

Оҕо бэриллит соруудагары чуолкайдык толорор. Түргэн, бэһизлэй майгыннаах музыканы марш, үнкүү буолар диэн арааран билэр уонна музыка уларыгар майгынын, тыаһын-ууһун: улаханник-кыратык, бытаанник-түргэнник оонньоурун таба истэн хамсанан көрдөрөр, тоһургуур, чэпчэтитик сүүрэр, ыстанар, ойуоккалыыр, атах төбөтүгэр хаамар, араас кыыл-сүөл, көтөр-сүүрэр уобарастарын, тулалыыр зйгэтигэр баар тырааныспары (массыына, пуойас, тыраахтар, матассыыкыл) музыка майгыныгар сөп түбэһиннэрэн хамсанан көрдөрөр, пааранан үнкүүнү толорор, араас маллаах-саллаах эрчиллилэри онорор. Хоробуот ис хоһоонугар сөп түбэһиннэрэн хамсанар, ыллыыр.



## 4—5 СААСТААХ ОҢО

ОҢо искусствоны кэрэхсиир, астынар. Норуот уонна декоративнай-прикладной искусство оноһуктарын, музыка айымньыларын көрбүтүн-истибитин кэпсиир, кэрэхсээбитин, дуоһуйбутун биллэрэр. Артыыс, худоһунньук, композитор идэлэрин кытта билсэр. Уус-уран айымньы, музыка, ойуулуур-дьүһүннүүр искусство уобарастарын нөнгүө оҢо тулалыыр эйгэ, айылҕа көстүүлэрин билэн ааттыыр.

Искусство салааларын (жанр) уонна көрүгүнэрин арааран билэр: хоһоон, кэпсээн, таабырын (уус-уран айымньы), ырыа, үгүкүү, музыка, хартыына (репродукция), скульптура (ойуулуур-дьүһүннүүр айымньы). дьизлэр уонна баарабай тутуулар (архитектура).

Ойуулуур-дьүһүннүүр искусство уонна музыкальнай дьайымаллар дьарыктарыгар ылбыт билиилэригэр, үөрүйэхтэригэр (өҥ, быһыы, музыкальнай тэтим, музыкальнай дорбөөн) тирэбирэн, бэйэтэ уобарас айарга холонор.

Архитектура туһунан оҢо билиитин ханатар, оҢо олорор дьизэтэ, уһуяана уонна уулуссаба турар атын да дьизлэр архитектурнай тутуулар буолалларын билэр, арааһынай быһыылаах тутууларга болбонтотун уураар, ырытар, кэтээн көрөр. ОҢо уруһуйугар, сыһыаран оноруу үлэтигэр дьон олорор, үлэлиир дьизэлэрин уонна остуоруйаба баар дьизэлэри уруһуйдаан көрдөрөр.

Мусой, тыйаатыр, быыстапкалар, кэнсиэртэр туох суолталаахтарын билэр, өйдүүр, кэрэхсиир. Кинигэ туһатын туһунан өйдүүр, кинигэбэ баар иллюстрациялар нөнгүө билиитэ ханыыр. Бибилэтиэкэ дьизэн суруйааччылар, бэйизтэр кинигэлэрин мунньар киин дьиз буоларын туһунан өйдөбүл ылар. Норуот айымньыларын (потешка, остуоруйа, таабырын, ырыа, хоробуот, декоративнай-прикладной искусство оноһуктара) кытта билсэр. Музыкальнай айымньыттан дуоһуйууну ылар, истэр бабата улаатар. Искусство айымньыларыгар харыстабыллаахтык сыһыаннаһар.

### Уруһуй

Харандааһынан, киистэнэн үлэлиир дьөбура салгыы сайдар: уруһуйу сурааһын таһыгар таһаарбакка эрэ бүтүннүү кырааскалыыр, киистэ суолун тэннээн уруһуйдуур, киистэни бүтүннүү туһунан кэтит сурааһыны, туочуканы уруһуйдуур.

Биирдиилээн малы уруһуйдуур уонна ис хоһоонноох композициялары биир малы хатылаан онорор («Чоппуускалар күөх хонну устун күүлэйдииллэр», «Кыһын мастар мин тэлгэһэбэр»), уруһуйугар айылҕа көстүүлэрин эбии уруһуйдуур (күн, хаар, ардах, былгыт уо.д.а.). Мал быһыытын (төгүрүк, ньолбуһах, квадрат, көнө муннук, үс муннук), кэринин, тутулун, кээмэйин, өгүн быһаарар. Малы, дьизэни, кыыллары, көлөнү, дьону төгүрүк, квадрат, үс муннук, көнө муннук, ньолбобор быһыыларга майгыннатын уруһуйдуур. Уустук быһыылаах малы уруһуйдууругар чаастарын дьүөрэлэһиитин тэннээн көрөн тутулун сөпкө биэрэр (куукула, куобак). Уруһуйдууругар мал кэринин сөпкө ойуулуур: үрдүк мас, талах мастан намыһах, сибээки талахтан намыһах.

Уус-уран айымньы ис хоһоонунан тулалыыр эйгэ көстүүтүгэр бэйэтин санаатын биэрэн, 1—2 эттиги холбоон, ис хоһоонноон уруһуйдуур. Ис хоһоонноох уруһуйга ойууну лиис ньуурун толору туһунан уруһуйдуур.

Уруһуйдуур тэрилинэн (харандаас, киистэ, фломастер, буоскабай харандаас, мизл) баттааһын арааһын сатабыллаахтык салайан (киистэ төбөтүнэн, бүтүннүү, синньигэстэн кэтиккэ дьизэри сурааһыннары тардан) ойуулуур.

Харандааһынан, киистэнэн араас ньымаларынан кырааскалыыр (биир хайысхаба: үөһэттэн аллара уонна хангастан уҥа, эрийэн, туруору, сытыары сотон, ууран, тонсуйан). Харандааһынан, киистэнэн ойуу омонун уруһуйдуур, ону таһыгар таһаарбакка эрэ ыраастык кырааскалыыр. Палитраба үлэлири сабалыыр (өҥү сырдататы, харанарды). Алта сүрүн өҥнө эбии кугас сырдыгын, харанатын, сырдык саарыл, сырдык от күөбэ өҥнөрү арааран көрөр, билэр уонна уу көмөтүнэн өҥнөрү сырдатан, харанардан сөптөөхтүк бэлэмниир. Атын өҥнөөх кыраасканы оймуох иннинэ киистэни үчүгэйдик сууяр. Сыл бүтүүтүгэр харандааһы араастык баттаан сырдык уонна харанга өҥнөрү уруһуйдуур.

Саха, нуучча норуотун кизргэтэр ойууларын, оһуордарын ойуулуур. Сурааһын арааһын (көнө, токур, долгун, синньигэс, кэтит, тоһуттабас) туһунан, өҥү дьүөрэлээн, кичэллээхтик уруһуйдуур. Кумаабыттан кырыллыбыт эбэтэр сыбаан, мэһийэн оноһуллубут оонньуур барыалын (чыычаах, ат, хоһуол оҢото уо.д.а.) уонна араас малы-салы (үтүлүк, бүлүүһэ, бэргэһэ) дымковскай, филимоновскай оһуордарынан кизргэтэр.

Сахалар кизргэтэр ойууларын, оһуордарын бэлэм омонун (саха иһитэ-хомоһо) уруһуйдуур («быа», «күн», «ураһа», «тыал», «саахымат ойуу»). Иитээччи бэлэмнээбит лиһигэр сурааһын

устун, бэлиэтэммит туочукаба, ол туочука тула эрийэн фломастерынан уонна кылгас түүлээх киистэнэн батыһыннаран ойуулуур. Туочука үрдүгэр ууран, тонсуйан («обуруо», «туоһахта»), сытыары («быа»), тууору («тараах»), иннэри («тыал») сурааһыннары ханастан унга, үөһэтэн аллара тардар, туочуканы тула эргийэн («күн») кырааскалыыр.

### Сыбаан оноруу

Араас оноһугу сыбаан онорору кэрэхсиир. Туойунан, быластылыынынан, туустаах тиэстэнэн үлэлири сэнээрэр.

Малы туспа чаастарынан сыбаан онорор (куобах кендөй көхсүн, төбөтүн, атахтарын тус-туска мөчөкөлөртөн мэһийэр, онтон бу мэһийбит чаастарын холбоон сыһыарталыыр, чаастара сыстыкпыт сирдэрин ньалбаарыччы имэрийэр, ол кэннэ биирдэ атын деталларын онорор).

Сыбаан онорор араас ньыманы туттар: ытыс икки ардыгар көнөтүк, төгүрүгү бөкүнүтүү, хаптачы баттааһын, бобо тутан сыһыарыы, икки тарбагынан тэллэччи тардыы.

Хас да чаастаах малы-салы онорор, оноһук кээмэйин сөпкө биэрэр. Сана ньыманы баһылыыр: сүрүн чаастан чорбоччу тардыы (кутуйах кулгаабын, кус тумсун), ньалбаарыччы имэрийи (иһит ис-тас өттүн); оноһук чаастарын холбооһун (чааскы туттаабын, кус, чоппууска кынаттарын, чыычаах төбөтүн); дьөлө баттаан, ууннары, тэллэччи тардан (иһити); стеканан туһанан, тарбах төбөтүнэн боростуой ойууну түһэрэр («туочуканы», «тарбах», «кэрдиис», «тиис»).

### Аттарыы

Кыптыыйы сөпкө тутарга, кырыйарга үөрэнэр. Кырыйбыт деталларын кумаабыга ууран көрөр, онтон ылан силимниир уонна туһаннаах миэстэтигэр таба уураар.

Синньигэс, онтон арыый кэтит кэрчиктэри субурхай сурааһыннартан, түөрт муннуктан төгүрүгү, көнө муннуктан ньолбуһабы, квадраты муннуктан муннукка диэри, көнө мунуугу ортотунан уонна кырыбалыы кырыяа үөрэнэр. Бэлэм геометрической эттиктэртэн дьүһүннэрин, быһыыларын, чаастарын таба дьүөрэлээн, бэрээдэгинэн ситимнээн ууран араас малы, дьэни, оту-маһы, кыылары, үөнү-кейүүрү, көлөнү сыһыарар.

Бэлэм геометрической бөгүүрэлэри дьүһүннэрин, быһыыларын дьүөрэлээн, араас оһуордары уһун быһыылаах субурхай, көнө муннуктаах, төгүрүк, ньолбуһах, кумаабыларга сыһыарар.

Саха оһуорун арааһыттан өнү таба дьүөрэлээн, «саахымат», «тарбах» оһуору кырыйан аттарар (саахымат ойуулаах көбүөр).

### Тутуу матырыйаалынан дьарык

Мал-сал, көлө хайдах быһыылаабын, араас чаастартан турарын анааран, сылыктаан көрөр (дьиз эркиннээх, кырыһалаах, массыына кэбиинэлээх, куусалтаах) уонна итилэр кээмэйдэрин, быһыыларын туох эмит бөгүүрүбү маарынаттар, улахан чааска тэннээн, холоон быһаарар, ааттыыр (дьиз эркинэ кырыһатынааһар улахан, массыына кэбиинэтэ куусабынааһар үрдүк). Кубик, кирпииччэ, пластина, буруус туох уратылаабын араарар, быһыытын, кээмэйин учуоттаан тутар. Тутууларын үрдүгүн, уһунун, кэтитин кээмэйдиир. Киһи көмөтө суох тутууну үрдэтэн, уһатан, кэнэтэн биэрэр. Иитээччи кердербүт ньыматынан тутууну уларытар. Дьобус, оонньуурга сөптөөх тутууну өнөөх конструкторынан тутан таһаарар.

### Кумаабы оноһугу оноруу

Түөрт муннуктаах кумаабыны ортотунан бүк тутан малы-салы онорор: олбуом, былаах, балабан, ыт уйата, чыычаах дьизтэ, оптуобус.

Уһун субурба кумаабыны харандаас суолунан бүк тутан онорор: олоппос, ыскамыайка, остуол, ором, өйөнөрдөөх олоппос. Оноһугар сыһыары эбии силимнээн биэрэр: дьиз, оптуобус түннүгүн, аанын, остуол сирэйин, олоппос өйөнөрүн.

Айылба матырыйаалынан сэбирдэх веногу, дөлүһүн отонунан обуруону, мас туораабынан мэкчиргэни, сымыыт хабынан сибииннээ оһотун, эриэхэ хабынан чарапааханы, солмоһон, отунан дьону онорор.

Туттарарга, силимнииргэ быластылыыны, силими туһанар.



### **Ырыа ыллааһына**

Ырыаны ыраастык, салгыны сөптөөхтүк тыынан ыллыыр. Ырыа тэтимин, мелодиятын истэн ыллыыр, ырыаны мелодиятынан таайан билэр, ырыа тылларын чуолкайдык сангарар, музыкальнай дорбооннору (секста–септима иһинэн) арааран истэр. Ырыа тылын чуолкайдык сангаран ыллыыр, ырыаны музыка добуһуолунан тэнгэ сабалыыр уонна бүтэрэр. Улахан киһи көмөтүнэн ырыаны батыһан ыллыыр, музыкальнай тэттиктэри хатылыыр, ырыа, хоробуот ис хоһоонун майгынын тириэрдэн, туттан-хаптан хамсанан ыллыыр.

### **Музыка истиитэ**

Музыкальнай айымньыны болбойон истэр, айымньы майгына, тэтимэ уларыгарын өйдөөн истэр, араарар, айымньыны мелодиятынан таайан билэр. Истибит музыкальнай пьесатын, ырыатын кэпсиир, уруһуйунан эбэтэр хамсанан көрдөрөр. Музыкальнай дорбооннору (секста–септима иһинэн) арааран истэр. Улахан киһи көмөтүнэн музыка хайыскаларын (жанр) арааран истэр: биһик ырыата эбэтэр үнкүүлүүр музыка.

Үнкүү музыкатыгар өрүкүээн, изйээннэрин көрдөрөн үөрэр-көтөр, истибит музыкатыгар ис туругун сыһыанын көрдөрөр: чуумпурар, санаарбыыр, күлэр, хамсанар. Музыка тугу кэпсиирин билээри, араас ыйытыктары биэрэр. Музыкальнай айымньыны истэр бабалаах, кэрэхсиир, толору истэр.

### **Музыкальнай инструменнарга оонньоһун**

Боростуой музыкальнай инструменнар ааттарын билэр, тыастарын арааран истэр: бубен, погременушка, барабаан, дудочка, чуораан, гармошка. Охсон, сахсыйан оонньоонор музыкальнай инструменнарга музыка тэтимин сөпкө охсор, музыка добуһуолунан тэнгэ дьүөрэлээн, инструменна оонньоур уонна тэнгэ айымньыны бүтэрэр. Улахан киһи көмөтүнэн музыкальнай инструменнарга оонньоур, металлофонна 2—3 музыкальнай дорбоонтон турар судургу мелодияны оонньоур, бэйэтин оонньоур партиятын билэр, музыка добуһуолунан сөпкө сабалыыр уонна бүтэрэр. Металлофонна, фортепианога оонньоонор үрдүк, намыһах дорбооннору, кыра, улахан тыастары арааран истэр. Музыкальнай дорбооннору (секста–септима иһинэн) арааран истэр. Металлофонна, ксилофонна оонньоһунна үөрэтии сабаланаар. Оҕо истэр дьобура, тэими охсууга, музыкальнай долоһойо сайдар.

### **Музыкальнай-ритмическэй хамсаныы**

Оҕо бэриллибит соруудахтары чуолкайдык толорор. Түргэн, бэһилэй майгыннаах музыканы — марш, үнкүү буолар диэн арааран билэр уонна музыка уларыгар майгынын, тыаһын-ууһун, улаханник-кыратык, бытааннык-түргэнник оонньоурун хамсанан көрдөрөр, тоһургуур, чэпчэкитик сүүрэр, ыстанар, ойуоккалыыр, араас кыыл-сүөл, көтөр-сүүрэр уобарастарын, тулалыыр эйгэтигэр баар тырааныспары музыка майгыныгар сөп түбэһиннэрэн хамсанан көрдөрөр, пааранан үнкүүнү толорор, араас маллаах-саллаах эрчиллилэри, үнкүү, хоробуот, оһуохай элиминнэриттэн хамсаныылары онорор.

## **5—6 СААСТААХ ОҕО**

Музыкаба, уруһуйга, сыбаан, аттаран онорууга, уус-уран айымньыга, норуот айымньыларыгар кэрэхсэбиллээх сыһыана салгыны сайдар. Искусство айымньыларыгар изйиилээх сыһыана үөскүүр, искусство араас салааларын тэнниир, сыаналыыр, ырытар. Ойуулуур-дьүһүннүүр уонна музыкальнай дьайымалларга туттар тэрилин оҕо бэйэтэ булунар, дьаһанар.

Уус-уран айымньы, музыка, ойуулуур-дьүһүннүүр искусство, архитектура, тыйаатыр хайыскаларын билэр, көрүгүнэринэн наардыыр. Ойуулуур-дьүһүннүүр, музыкальнай искусство салааларын салгыны билсир.

Улуу худоһунньуктар хартыналарын көрөр-истэр, сэнээрэр. Оҕо кинигэтин уруһуйунан киэргэтэр худоһунньук-иллюстратордар үлэлэрин кытта билсэр. Графика туһунан өйдөбүлү ылар. Архитектура хайыскатын туһунан билиитэ кэниир, кэтээн көрөр, ырытар. Норуот айымньыта, кини көрүгүнэрэ уонна хайыскалара диэн өйдөбүллэри билэр уонна билиитэ кэниир. Искусство айымньыларыгар харыстабыллаахтык сыһаннаһар. Классической музыка, норуот ме-

лодията уонна аныгы музыка нөнгүө киһи аймах үйэлэргэ мунньуммут баай култууратын өйдүүр, ылынар.

### Уруһуй

Харандаас, киистэ арааһынан (сымнаҕас, кытаанах, синньигэс, кэтит) тобоостообун талан туттар, кэтит сурааһыны — киистэ бары түүтүнэн, синньигэс сурааһыны — киистэ түүтүн төбөтүнэн; уруһуйдааһын араас ньымаларын (ууран, сотон, тардан, тонсуйан, эрийэн, сүүрдэн, ыһан) туһанан уруһуйдуур.

Кумааҕы арааһын тэннээн билэр, палитраҕа икки өнү буккуйан атын өнү таһаарар. Лиис ортотугар ойуу кэринин (размера) дьүөрэлээн уруһуйдуур.

Оҕо эттик быһытын, кээмэйин, чаастарын, хайысхатын, тутулун, өнгүн, майгыннаһар эбэтэр ураты өрүттэрин өйдөөн, кэтээн көрөр, ырытар уонна ойуулуур.

Уруһуйдуур натуратын ойуутун торумнуур, харандааһынан ыга баттаабакка эрэ, сүрүн быһыытыттан саҕалаан уруһуйдуур (төгүрүк, ньолбоҕор, үс муннук, көнө муннук, уустук быһыылаах). Киһи, көлө, харамай хамсааһынын өйдөөн көрөн, уруһуйугар хамсааһыны сөпкө бизэрэр. Араас малы-салы хайдах баҕарар хайысхаҕа уруһуйдуур (турар, сытар, балаһыанньаны уларытар: харамай хамсыыр, хайысхатын уларытар, тыаллаах күнгэ мас хамсыыр у.д.а.)

Ис хоһоонноох ойууну, малы-салы, истибит уус-уран айымньытыттан уруһуйдуур («Ийэбэр көмө киһитэбин», «Ат оту мунньар», «Саас кэлэн оҕолор сыыртан хатааһылыыллар», «Барабыай ханна аһаата?» у.д.а.). Өйүттэн олорон эрэ уруһуйдуур, кээмэйин, өнгүн, быһыытын тутуһар.

Араас мал-сал кээмэйин тэннээн уруһуйдуур, ыраах, чугас турар эттиктэри сатаан ойуулуур (улахан дьэилээр, үрдүк уонна намыһах мастар; киһи дьэилэтэн кыра, ол гынан баран хонууга үүнэр оттон улахан), уруһуйугар мал-сал бэйэ-бэйэлэрин иннигэр-кэннигэр турарын уруһуйдуур. Малы-салы, от-мас арааһын, киһини, кыылы, көтөрү араас хамсааһынга ойуулуур-дүһүннүүр. Харандааһынан мал-сал омоонун билэр-биллибэттик уруһуйдуур, кырааскалыыр. Барыллаан (набросок) ойуулуур. Эттиги хараҕынан холоон, пропорциятын тутуһан уруһуйдуур.

Дьыл кэмин, түүн-күнүс, айылҕа уларыһыларын, сүрүн уратыларын бэлиэтээн, дүһүннээн ойуулуур.

Нуучча дымковскай, городецкай, богородскай, хохлома, Полхов-Майданскай, гжель оноһуктары, росписьтары билэр, кизргэл оһуордарын сүрүн элэмизинэрин билэр, өннөрүн ааттыыр, уруһуйдуур (холобура, городецкай оһуор элэмизинэрэ — бутон, купавка, розан, сэбирдэх). Сахалар кизргэтэр ойууларын, оһуордарын уруһуйдуур: «хабарҕа», «тыгырах», «тыал», «илим хараҕа», «ураһа», «тангалай» «сарбынньах», «саахымат», «тыгырах», «биз эмиийэ».

### Сыбаан оноруу

Араас билэр малын туойунан, быластылыынынан, туустаах тиэстэнэн көрөн олорон, маарын-натан онорор (обуруот аһа, буруукта, тэллэй, иһит-хомуос, оонньуур); ураты көстүүлэрин тиэрдэр.

Киһини, кыылы, көтөрү сыбаан онорууга сана ньыманы баһылыыр: биир улахан мөчөкөттөн сүрүн быһыыларык көндөй көхсүн, төбөтүн, атахтарын тарбахтарынан ууннара тардан мэйийэр.

Иһити икки ньыманан сыбаан онорор: бастакыта — сыалай быластылыынтан, туойтан, туустаах тиэстэттэн, иккиһэ — лизнтэли уһаты тардыы ньыматынан мэйийэр.

Мэйийи араас ньыматынан (бөкүнүтэн, дьөлө баттаан, ууннары, тэллэччи тардан, хаптаҕай субурбаны туһанан) иһит, араас туттар мал-сал онорор.

Тарбахтарын ууга илитэн оноһуугу тас өттүттэн ньалбаарыччы имэрийэр, тирэхтээх гынар, стеканан туһанан араас ойууну түһэрэр. Киһи, кыыл хамсанытын таба бизэрэр.

Мэйийигэ уустуга суох ис хоһоонноох малы, киһи, кыыл хамсанытын холбуур («Куурусса уонна чоппуускалар», «Икки эһэчээн сыыр булбуттар», «Оҕолор дьаарбайа сылдыаллар»).

Уус-уран айымньы дьоруойдарын бэйэтэ мэйийэр («Эһэ уонна Колобок», «Саһыл уонна Куо-бахчаан», «Машенька уонна Эһэ» у.д.а.).

Оноһуктарга кыра деталлары стеканан уруһуйдуур: балык хатырыгын, харахтарын, кыыл түүтүн, чыычаах куорсунун, киһи тангаһыгар оһуордары, о.д.а.

Көтөрү-сүүрэри, кыыллары, дьону норуот оонньуурдарыгар олобуран мэйийэр (дымковскай, филимоновскай, каргопольскай у.д.а.). Оноһуктарын гуашь кыраасканан ойуулуур, эбии деталлары сыбаан сыһынарар (налеп) эбэтэр оноһук ньуурун стеканы туһанан дирингэтэн (рельеф) уруһуйдуур.



Үлэтигэр кичэллээхтик сыһаннаһар, мэһийи үлэтин кэнниттэн улахан киһи этиитэ суох илиитин суунар, дыһанар.

### Аттарыы

Кумаабыны кылгас уонна уһун балаһаларга кырыйар; квадраттан төгүрүгү, көнө муннуктан ньолбобору, биир геометрической эттиктэн хас даһаны эттиги кырыйар: квадраттан — 2-4 үс мунугу, көнө муннуктан — балаһаны, квадраты эбэтэр кыра көнө муннуктары. Төгүрүк уонна ньолбобор быһыыны кырыйан, хас да чаастаах малы-салы сыһыарар (куобах, эһэ, киһи). Малы-салы көрөн олорон ситэрэр-хоторор, сыһыарар. Икки хос бүк тутуллубут, хормуоскалыы тутуллубут кумаабыттан малы-салы сурааһыны батыһан кырыйар (ыстакаан, сибэкки, ваза, харыйа, чороон, балаһа, халадаай ырбаахы, ынах, сэбирдэх, күөрчөх маһа). Кумаабыны быһыта тытан сыһыарар (хаар, хаар киһи, чоппууска, чыычаах, ыт, мас). Ис хоһоонноох композицияны сурааһынга уонна лиискэ тэничи сыһыарар («Мин уулуссам», «Өрүскэ», «Эбэм алаһа», «Айылба көстүүтэ»).

Норуот ойуулуур-дьүһүннүүр искусствотын оноһуктарын үтүктэн кизгэл аттаран онорор (сахалыы, эбэнкилии, эбээнни...). Сахалыы «таналай», «тиис», «ураһа» оһуордары кырыйар.

Мал-сал уонна ис хоһоонноох композицияны онорон таһаарар («Үөн-көйүүр үлэтэ», «Лыахтар көтөллөр», «Саас кэлиитэ», «Ийэбэр бэлэх» уо.д.а.). Тэрилин кичэллээхтик уонна харыстаан туттар, сааһыланар.

### Тутуу матырыйаалынан дьарык

Тутуу сүрүн чаастарын уонна ураты деталларын бэлиэтээн көрөр, ырытар, табыгастаах ньыманан, былааннаан тутар. Саҥа араас быһыылаах, кээмэйдээх пластинаны, конуһу, цилиндри арааран билэр.

Биир деталы атынынан солбуйар.

50

Тутуу быһыытын-таһаатын, тутулун, чаастара бэйэ-бэйэлэригэр хайдах аттарыллан оноһуллубуттарын исхизмэнэн, уруһуйунан көрөн тутар матырыйаалларын бэлэмниир, онорор.

Тутуу матырыйаалынан дьарыкка саастыылаахтарын кытта бииргэ былааннаан, эбээһинэстэри үллэстэн, сүбэлэһэн эйэлээхтик үлэлиир.

### Или мындыр үлэтэ

Кумаабынан сатаан үлэлиир. Тэн өрүттээх түөрт муннуктаах (квадрат) кумаабыны араас хайысканан бүк тутан, силимэ суох араас оонньууру онорор (оночо, бэргэһэ, борохуот, тураах, бөтүүк, сардаана уо.д.а.).

Ньэмизтинэн үлэлиир: быстабас (пунктирнай) сурааһын устун бүк тутар, силбэһэ сурааһын устун кырыйар, хойуу сурааһын устун килиэйдиир. Ньэмизтинэн бэргэһэни, сэргэни, остуоруйа персонажтарын (Бэйбэрихээн эмээхсини, Туйаарыма Куону уо.д.а.) онорор.

Бэлэм кизби туһанан онорор (бэргэһэ, тыы, дыз, кумааһыннык).

Кумаабыттан сабардам көрүннээх эттиги сатаан онорор: квадрат лиһи хас да тэн ирээккэ үллэрэр, бүк тутуллубуту тэнниир, дэхсилиир, бүк тутуллубут сиринэн хайытан быһар (дыз, корзина (сарт иһит), кубик).

Айылба матырыйаалыттан харамайы, көтөрү-сүүрэри, балыгы, үүнээйини, талах, мас оонньууру, судургу быһыылаах оноһуу онорор.

Производство тобоһуттан, хаалар мытырыйаалтан оноһуктары, поролонтан остуоруйа персонажтарын онорор.

Ис хоһоонноох оруоллаах оонньууга бэйэтэ оонньуурун сатаан онгостор (суумка, бэргэһэ, былаат уо.д.а.), төрөппүккэ, уһуйаан үлэһитигэр, доһотторугар кыра бэлэх, харыйа оонньуурун онорор. Анал тэрээһингэ, бэйэ дьайымалыгар анаан көрдөрөр тэриллэри онгостор (хаа, холбуйа, аабар матырыйаал, туттар тэрил), кинигэни абырахтыыр. Туттар тэрилин харыстаан, дьаарыстаан туттар.

Уол оҕо улахан киһи хонтуруолунан быһыччанан кыһар, суруйар, дьөлө хаһар, ойуу түһэрэр, быһах эрбиинэн, өтүөнэн туттар, тоһоһону саайар. Маһынан сатаан үлэлиир (эрбиир, саайар, көтүрэр), сатаан уһанар (кыһар, быһар, чочуйар, аалар, таптайар), сэрэнэн туттар.

Араас матырыйаалынан тута үөрэнэр: уһатыы, үрдэтии, бүрүйүү, сыһыары тутуу, холбоһуун,

кэнэти, биллэбэ бырабы, туора сабын курдук ньымалары билэр. Кирпиичэни туруору, кэк-күлөччи, төгүрүччү, түөрт муннуктуу, утуу-субуу, сыһыары уурталыыр.

Конструкторы туһанан араас мадьыалы танар, онорор. Бэйэтэ былааннаан эбэтэр уруһуйунан (исхиэмэнэн) сирдэтэн айан тутар. Сууллубат гына эрдэттэн былааннаан табыгастаах сири булан, кээмэйин, быһыытын, матырыйаалын, хайысхатын таба талан тутар. Туттуллар матырыйаал (кубик, кирпииччэ, пластина, буруус уо.д.а.) туох уратылаабын, хайдах туруктаабын билэр, туттарыгар ону учуоттуур. Тэн саастыылаахтарын кытта биир санаанан тутуутун ситимниир. Пластина, буруус, цилиндр, конус уо.д.а. быһыыларын уонна кэрингэрин билсэр. Атын кыра чаастары уларытар, солбуйар. Ойуунан көрөн туһалаах матырыйаалын бэйэтэ танар, тутар.

### **Ырыа ыллааһына**

Ырыаны истэр музыкальной дьобура сайдар, ыраастык, күөмэйин күүрдүбэккэ, ыгылыыбакка ыллыыр, сөпкө тыынар, ырыа тэтимин, мелодиятын истэн ыллыыр, ырыаны мелодиятынан таа-йан билэр, ырыа тылларын чуолкайдык сангарар, музыкальной дорбооннору (квинта иһинэн) арааран истэр: уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, түргэн-бытаан дорбооннору. Ырыаны сыһа ыллаан эрэбин диэн билэр, көннөрүнэр. Ырыа тылын чуолкайдык сангарар, ырыаны музыкальной инструмент добуһуолунан тэнгэ сабалыыр уонна бүтэрэр. Ырыа, хоробуот ис хоһоонун туттан-хаптан, хамсаныынан көрдөрөн, бэйэтиттэн таһааран, хамсанан ыллыыр. Бэһизлэй, санаарбыллаах, марш, үнкүү тэтимнээх, түргэн тизмпэлээх ырыалары билэр уонна ыллыыр.

### **Музыка истиитэ**

Музыка хайысхаларын (жанр) билэр: марш, үнкүү, ырыа, музыкальной инструменнар тыастарын арааран истэр: фортепиано, скрипка, гитара, арфа, флейта. Музыкальной дорбооннору (квинта иһинэн) арааран истэр: уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, түргэн-бытаан дорбооннору. Улахан киһи көмөтүнэн музыка хайысхаларын (жанр) арааран истэр: биһик ырыата эбэтэр үнкүүлүүр музыка, икки чаастаах айымньыны билэр, истэр. Үнкүү музыкатыгар өрүкүйэң, иэйээннэрин көрдөрөн үөһэр-көтөр, истибит музыкатыгар ис туругар сыһыанын көрдөрөр: чуумпурар, санаарбыыр, күлэр, хамсанар. Музыка тугу кэпсиирин билээри араас ыйытыктары биэрэр, музыкальной айымньыны умсугуйан туран толору истэр, кэрэжсиир, айымньы хас чаастаабын, ханнык форманан суруллубутун, ханнык композитор суруйбутун билэр, музыка истиититтэн ылбыт ийиилэрин кэпсиир, ырытар, сыанабыл биэрэр.

### **Музыкальной инструменнарга оонньоохун**

Музыка хайысхаларын (жанр): марш, үнкүү, ырыа арааран истэр, билэр. Ханнык музыкальной инструменнар оонньоулларын истэн сөпкө таайар, ааттарын ааттыыр. Музыкальной дорбооннору: уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, түргэн-бытаан, улахан-кыра арааран истэр. Улахан киһи көмөтүнэн музыка 4—5 хайысхатын (жанр) быһаарар, ырытар, айымньы хас чаастаабын, ханнык форманан суруллубутун, ханнык композитор суруйбутун билэр. Охсон, сахсийан оонньоонор музыкальной инструменнарга музыка тэтимин сөпкө охсор, музыка добуһуолунан тэнгэ дьүөрэлээн инструменга оонньоур уонна тэнгэ айымньыны бүтэрэр. Бэйэтэ талан ылбыт музыкальной инструменыгар оонньоур, музыка тэтимин сөпкө истэр, охсор, инструменга бэйэтэ айан оонньоур, оонньоур партиятын билэр, музыка добуһуолунан сөпкө сабалыыр. Охсон, сахсийан оонньоонор, клавишнай, духовой, народной инструменнары баһылыыр, саха төрүт музыкальной инструменнарын билэр уонна оонньоур, биирдиилээн эбэтэр оркестрга кыттыһан оонньоур. Инструменнар ааттарын уонна оонньоур тыастарын, хаһан, ханна оноһуоллан, айыллан тахсыбыт устуоруйаларын, хайдах харыстаан илдьэ сылдыар быраабылаларын билэр.

### **Музыкальной-ритмическэй хамсаныы**

Обо бэриллибит соруудахтары чуолкайдык толорор. Түргэн, бэһизлэй майгыннаах музыканы марш, үнкүү буолар диэн арааран билэр уонна музыка уларытар майгынын, тыаһын-ууһун: улахан-кыратык, бытааннык-түргэнник оонньоурун хамсанан көрдөрөр, тоһургуур, чэлчэкистик сүүрэр, ыстанар, ойуоккалыыр, араас көрүнгээх хаамыылары, сүүрүүлэри онорор, араас кыыл-сүөл, көтөр-сүүрэр уобарастарын, тулалыыр эйгэтигэр бээр тырааныспары музыка майгыныгар



сөп түбэшиннэрэн хамсанан көрдөрөр, пааранан үнжүүнү толорор, араас маллаах-саллаах эрчиллиилэри, үнжүү, хоробуот, саха үнжүүтүн, оһуохай элэмийннэриттэн хамсанылары онорор.

## 6—7 СААСТААХ ОҢО

Тулалыыр эйгэ кэрэтигэр, искусствоба, ойуулуур-дьүһүннүүр, музыкальнай дьайымалларга оҢо эстетическэй сыһыана салгы сайдар, кэрэни, үчүгэи сөбүлээн, хайбаан оҢо бэйэтигэр ингэринэр.

Классической уонна норуот айымньытыгар (музыка, ойуулуур-дьүһүннүүр искусство, уус-уран айымньы, архитектура) оҢо болсомтотун уураар, сэргиир. Дьон айымньылаах үлэтигэр (декоративнай-прикладной, ойуулуур-дьүһүннүүр искусствоба, уус-уран айымньыга, музыкаба, архитектураба, үнжүүгэ, киинэбэ, циркэбэ) киһи аймах кэрэхсиир айымньылары айыллан тахсар диэн өйдүүр. Улуу худоһунньуктар хартыналарын кытта салгы билсэр, скульптура туһунан өйдөбүлү ингэринэр (быһыта, өнө уо.д.а.), оҢо киингэтин уруһуйунан кизгэгэтэр худоһунньук-иллюстратордар туһунан салгы билиитэ кэниир, норуот декоративнай-прикладной искусствотын, норуот айбыт оонньуурдарын, керамикаттан оноһуктары салгы билсэр (гжель, хохлома, жостовская, мезенская уруһуйдар), архитектура хайысхатын кытта салгы билсирэр, дьыллэр туохха эрэ туһаайыллан, ананан тутуллаларын туһунан билиитэ кэниир (дьон олоорор дьыллэрэ, маҕаһыннар, тыйаатырдар, киинэ тыйаатырдар уо.д.а.), аан дойдуга биллэр архитектурнай пааматынньуктар тустарынан улахан киһи кэпсээниттэн истэн билэр (Кремль, Василий Блаженной собуора, Кыһынгы дыбарыас, Исаакиевская собуор, Петергоф, Золотое кольцо пааматынньуктара уо.д.а.), олоорор сиригэр баар архитектура пааматынньуктарын тустарынан билэр.

ОҢо ойуулуур-дьүһүннүүр дьайымалыгар архитектурнай тутуулар конструкцияларын, остуоруйаба ойууламмыт, кэпсэммит дьыллэри уруһуйдуур, онорор сатабыла сайдар. Худоһунньук, композитор, артыыс, үнжүүһүт, ырыаһыт, пианист, скрипач, режиссер, тыйаатыр үлэһиттэрэ, архитектор уо.д.а. искусство үлэһиттэрин идэлэрин туһунан билэр.

Киһи уорганнара айымньыны ылынарыгар, ингэринэригэр улахан суолталааһын туһунан өйдүүр (музыканы кулгаахпытын истэбит, хартынанан харахпытын көрөбүт, хоһоону аабыт уонна истэбит, сэргиибит уо.д.а.).

Аан дойдуга аатырбыт норуот айымньыларын туһунан билиитэ кэниир, оҢо олоорор дойдутугар, сиригэр-уотугар баар искусство салааларын билэр, кэрэхсиир уонна харыстабыллаахтык сыһыаннаһар.

ОҢо улахан киһи көмөтүнэн уонна бэйэтэ бабаран туран ойуулуур-дьүһүннүүр, музыкальнай дьайымалларга кыттар.

## Уруһуй

Уруһуйдууругар илиитин сымнаҕастык, имигэстик туттар. Ойуулуур тэрил арааһынан (акварель, гуашь, сангина, гелевэй уруучука, буюскабай, пастельнай, чох хараңдаас, фломастер, киистэ араас көрүннэринэн) табыгастаахтык бары ньыманы сатаан туттар, ойуулуур.

Өнү колоритынан араарар. Икки өнү холбоон биир өнү таһааран ааттыыр (холобур, араҕас уонна от күөх өннөртөн — чээлэй, манган уонна хара өннөртөн — борон, халлаан күөх уонна кыһыл өннөртөн — хара саарыл, араҕас уонна кыһыл өннөртөн — сырдык саарыл). Мал-сал өнө уларыйарыгар болбойор (помидор үүнэригэр от күөх, онтон ситэригэр кыһыл буолар, сана быган эрэр сэбирдэх сырдык от күөбэ өннөнөр, ньээм сибэкки умнаһа кубархай күөх, сэбирдэбэ харанга күөх уо.д.а.). Тулалыыр эйгэбэ күн-дьыл уларыйытынан айылба өнө уларыйарын эмиз бэлиэти көрөр (чабылхай күннээх күн халлааммыт күөх буолар, былыттаах буюллаһына, борон буолар). ОҢо болсомтобо ылан бэлиэти көрбүт уларыйыларын уруһуйдуур.

Сурааһынынан уруһуйга хараңдааһынан көнүл туттар, эргимтэни, будьурхай сурааһыны араас хайысканан уруһуйдууругар илиитэ имигэс (мас лабаатын туруору уонна сытыары). Уһун сурааһыннары, улахан формалары (быһыылары) тардарга илии, онтон кыра формалары, кылгас уонна бысталаммыт сурааһыннары (штриховка), оту (хохлома), о.д.а. тарбах көмөтүнэн уруһуйдуур. Бэриллибит тизмэбэ ис хоһоонноох ойуулары, уус-уран айымньылартан, тулалыыр эйгэ араас көстүүлэриттэн санаан көрөн, өйтөн айан үлэлиир.

Малы-салы өйүттэн уонна дьиннээби көрөн (натура) олоорон уруһуйдуур; болбойор, мал-сал бэлиэ уратытын көрөр уонна уруһуйдаан тиздэр (көрүгэ, пропорцията, кумааһы лиис ньуурун толору туһунан ойуулуур (композиция). Лиискэ мал-сал хайысхатын сөпкө буллараар (лиис кытытыгар-иннигэр, онтон салгы кэнигэр уонна чугас, ыраах), уруһуйдуур малын кэринин

тиэрдэр (мас үрдүк, сибэкки мастаабар намыһах; барабыай кыра, тураах улахан уо.д.а). Уруһуй композициятын тутар: дьон уонна көтөр-сүүрэр, кыыл-сүөл, хамсыыр харамай хамсаныыларын, тыал маһы хамсатарын. Норуот остуоруйатын уонна ааптар айымньытын (хоһоон, остуоруйа, хэпсээн) ис хоһоонун уруһуйдуур, бэйэтэ тизэмэтин, композициятын уонна өң арааһын туһанар.

Норуот кизргэл ойууларын билэр, сатыыр (городецкай, гжель, хохломской, жостовской, мезенский уо.д.а). Оһуору үүнээйи, геометрической дизайн ойууга араарар, оһуору туттар, ыраастык кырааскалыыр. Араас малы-салы уонна оонньууру өгүнэн наардаан, сөп түбэһиннэрэн кумаабы лиһинэн оноһуллубут омоонно уруһуйдуур; мэхийбит оонньуурдарын кырааскалаан, ойуулаан оһуордуур. Араас өгүнэн үлэлиир, өңү наардыыр уонна уустук оһуордарынан кизргэтэр. Бэйэтэ балаһаны харабынан холоон сурааһынынан квадраттарга, үс мундуктарга, төгүрүктэргэ араарар, оһуору уруһуйдуур. Геометрической эттиги көрөн олорон, биир тэн гына үлэрэр. Оһуора кэрэтик, биир тэнник тахсарын тутуһар уонна үлэтин чэпчэтэр сыалтан бэлэм халыбы, кизби туһанар.

### Сыбаан оноруу

Мал-сал омоонун, айылба эттигин, остуоруйа персонаһын бэйэтэ мэхийэр; быһыы сүрүн уонна бытархай эрээтин, пропорциятын, быһыытын-таһаатын, көстүүтүн, ураты бэлиэтин көрдөрөн мэхийэр, эттик ньуурун тарбабынан уонна стеканы туһанан эллиир, киһи уонна кыыл ураты хамсаныыларын көрдөрөн мэхийэр (чыычаах көтөөрү кынатын көтөхпүт; коза обото ойор, кыыс үккүүлүүр; оболор эрчиллэллэр — саастыылаахтарын кытта айар үлэтэ). 2—3 эттиктээх скульптура бөлөбүн, эттик пропорциятын, кэринин, быһыытын-таһаатын, хамсаныытын чуолкайдук мэхийэр.

Кизргэл мэхийиитигэр араас ньыманы туттан оноһугун кизргэтэр: деталлары эбии сыбаан сыһыарталыыр, стеканан оноһугун ньуурун дирингэтэн кизргэтэн ойуулуур.

Быластылыынынан, туойунан бүрүллүбүт балаһаны стека көмөтүнэн кизргэтэр. Оһуордары онорор. Туойтан, өгнөөх быластылыынтан мал-сал уонна биирдиилээн оҕо уонна бөлөх-төрүнэн композиция айаллар. Ордук уустук быһыылаах иһити (чороону, кытыйаны), туттар сэби (чаппараабы, төгүрүк көбүөрү, этэрбэс билэтин), санаан көрөн, өйүттэн, көрөн олорон онорор. Оноһугу тас өттүттэн тарбабынан ньалбаарыччы имэрийэр, стеканан араас оһуору тэнник ойуулуур («тарбах», «кэрдиис», «тиис», «илим», «тонобос», «туйах», «хомус», «эриллэбэс») эбэтэр араас оһуордары сыбаан кизргэтэр.

### Аттарыы

Мал-сал уонна ис хоһоонноох үлэлэри көрөн олорон эбэтэр өйүттэн айар: эттиктэри кырийар, кичэллээхтик сыһыарар. Геометрической уонна үүнээйи элэмизннэринэн оһуору уонна кизргэл композициятын араас кумаабы лиһигэр сатаан аттарар; көтөрү, кыылы өйүттэн уонна норуот айымньытын көрүнгүнэн ойуулуур. Араас ойууну (кыылы, дьону уо.д.а.) кырийан, ситимнээн, эбэн-сабан ис хоһоонноох хартыына онорон таһаарар. Кумаабыттан кырийыы араас ньыматын баһылыыр: икки хос бүк тутуллубут кумаабыттан эттиги дьүүрэлээн кырийар; хормуоскалыы тутуллубут кумаабыттан хас даҕаны эттиги кырийар; бөгүүрэни биир өгнөөх кумаабыттан кырийар (силуэт). Өгнөөх кумаабыны быһыта тыытан (обрывание) кыылы, көтөрү онорон, лиискэ сыһыарар. Өгнөөх бытархай кумаабынан ойуулаан (мозаичный способ) хартыына онорор.

Норуот ойуулуур-дьүүһүнүүр искусствотын үтүктэн, геометрической быһыынан хаппыт үүнээйинэн чыычаабы, кыылы сыһыарар. Кытыйынан кырийыы уонна кумаабыны быһа тыыты ньыматын дьүүрэлээн аттарар (дыбака бэргэһэ, бууктаах сон уо.д.а). Саха оһуорун кизп көмөтүнэн кырийан сыһыарар («сүрэх», «туйах», «хомус» оһуордара). Аттаран онорорго араас матырыйаалы: таһаһы, кумаабыны, хордуону, хаппыт үүнээйини, туоһу туһанар. Киһини, кыылы уустаан-ураннаан, майгыннатан онорор, хамсаныыларын таба биэрэр (сүүрэн иһэр ат, ыт, таба, саһыл, бөрө, дьизэрэнкэйдии сылдыар кыыс, ойуоккалыы сылдыар уол).

Таһас сыһынан, фактуратын учуоттаан, боростуой хартыынанан сыһыаран онорор, силимниир. Айылба матырыйаалыттан дьон, кыыл, көтөр, балык быһыытын аттарар.

### Тутуу матырыйаалынан дьарык

Тутууну чааһынан араналаан төһө тупсабайын быһаарар. Тутуу көрүнгэ, быһыыта, хайыската төһө табыгастаабын, бэйэтэ туруктаабын ырыналыыр. Бэйэ-бэйэһэ мэхийдээбэккэ, эбээһинэһинэн



арахсан тэн саастылаахтарын кытта бииргэ үлэлиир дьобурдаах. Үлэ бэрээдэгин толкуйдаан, сөп буолар матырыйаалы талар, үллэстэр, эйэлээхтик, айымныылаахтык үлэлиир. Араас усулуобуйаа биир тутуу атын-атын көрүнгүн уларыта сылдьан тутар. Туттуллар матырыйаалы талан, дьүөрэлээн, эрдэттэн былааннаан тутар. Хас да тутууну биир ис хоһоонноон холбуур (уулусса, массыналар, дыһалар, дэриэбинэ, куорат). Конструктор араас көрүнгүнэн исхиэмэнэн, мадьыалынан, уруһуйдаммытынан, иитээччи ыйытынан дыһа, сөмөлүөт, массына, пуойас онорор. Маһынан үлэлиир, эрбиир, тоһоһолуур, көтүрэр. Өтүйэнэн, эрбиинэн, чыскынан туттар. Инструмены сэрэнэн туттар, харыстыыр.

### Илии мындыр үлэтэ

Квадрат быһыылаах кумаабыны араастык бүк тутар, силимэ суох оонньуур онорор. Киһи көмөтө суох ньэмизт онорор. Кизбинэн бэлиттэн хордуонунан хамсыыр, көрүдүүс оонньууру онорор (Буратино, эһэчээн, Мэник Мэнигийээн, Алаа Моёус уо.д.а.).

Өнөөх кумаабы балаһатын араастаан дьүөрэлээн көбүүр, кинигэ кыбытыгык, кур, бастына өрөр. Бырааһыннык тэрилин, көстүүм кизгэлин көмөлөһүнүөрэн онорор. Уруһуйдаммыты үтүгүнүөрэн сабардамнаах оонньууру онорор.

Иинэһэ сап угар, сабы түмүктүүр, тимэби тигэр, танас ыйыыр быатын тигэр. Судургу оноһуктары тигэр (сизмэһэ мөһөөччүк, куукулаһа баартык, утуйар танаһын, иннэ анньар тэрил), танас лоскуйунан аттарыы онорор (лыах солкотун, куобахчаанга сымнаһас танас уо.д.а.), толкуйдаабыт ис хоһоонунан сөп түбэһиннэрэн мизлинэн омоон тардар. Тигии судургу ньыматыгар — иннэни иннин дизки тутан «көтөн» тигэр.

Остуоруйа персонажтарынан «Чаранга», «Тыа сабатыгар», «Көлүччэһэ» уо.д.а. композицияны бөлөһүнэн онорон көрдөрүүгэ таһаарар.

Туораахтарынан, унуохтарынан, отунан-маһынан, лабаанан, түүнэн, сэбирдэбинэн, тириинэн уо.д.а. дыон, кыыл, көтөр көрүнүөрүн хомоһой дьүһүннээн биир бүттүүн композицияны айар-онорор («Ойуур ырааһыйата», «Остуоруйа дьоруойдара»).

54

### Ырыа ыллааһына

Ырыаны истэр музыкальной дьобура сайдар, септөөх диапазонга ыраастык, күөмэйин күүрдүбэккэ, ыгылыыбакка, ис иһиттэн изйиилээхтик ыллыыр, ыллыырга турар, олорор балаһыанньатын (корпус, певческая посадка) билэр, сөпкө тыынар, ырыа тэтимин, мелодиятын истэн ыллыыр, ырыаны мелодиятынан таайан билэр, ырыа тылларын чуолкайдык сангарар, музыкальной дорбооннору (квинта иһинэн) арааран истэр: уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, түргэн-бытаан дорбооннор, ырыаны сыһа ыллаан эрэбин дикэн билэр, көннөрүнэр. Ырыа тылын чуолкайдык сангарар, ырыаны музыкальной инструмент добуһуолунан тэннэ сабалыыр уонна бүтэрэр. Ырыа, хоробуот ис хоһоонун туттан-хаптан, хамсаныынан көрдөрөн бэйэтэ ыллыыр, хамсаныылары бэйэтэ толкуйдаан таһаарар. Бэһиэлэй, санаарбабыллаах, марш, үнкүү тэтимнээх ырыалары майгыннарын билэр уонна ыллыыр, ырыа чаастарын араарар: кирири, күпүлүөт, хос ырыата, түмүк. Биирдиилээн (соло) эбэтэр кэлэктиибинэй ырыа толоруутугар музыка добуһуолаах эбэтэр акапельнай ыллыыр.

### Музыка истиитэ

Арассыһа, Саха сириг, улуус гимнэрин истэр, билэр. Музыкальной дорбооннору (квинта иһинэн) арааран истэр: уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, түргэн-бытаан дорбооннору. Айымны хайысхатын уонна ханнык инструменнар оонньууларын араарар, билэр. Музыка чаастарын билэр: кирири, сүрүн тиэмэтэ, түмүк. Үнкүү музыкатыгар өрүкүйэн, изйээннэрин көрдөрөн үөрэр-көтөр, истибит музыкатыгар ис туругун сыһыанын көрдөрөр: чуумпулар, санаарбыыр, күлэр, хамсанар. Музыка тугу кэпсириг билээри, араас ыйытыктары биэрэр. Музыкальной айымныны истэр бадалаах, кэрэхсиир, толору истэр. Улахан киһи көмөтүнэн 4—5 музыка хайысхаларын (жанр) билэр. Музыкальной айымныны умсугуйан туран толору истэр, кэрэхсиир, айымны хас чаастаабын, ханнык форманан суруллубутун, ханнык композитор суруйбутун билэр, музыка истиититтэн ылбыт изйиилэрин кэпсиир, ырытар, сыанабыл биэрэр.

### Музыкальнай инструменнарга оонньоохун

Музыка хайысгаларын (жанр), марш, үнкүү, ырыз арааран истэр, билэр. Ханнык музыкальнай инструменнар оонньоолларын истэн билэр, ааттарын ааттыыр. Музыкальнай дорбооннору: уфун-кылгас, үрдүк-намыһах, түргэн-бытаан, улахан-кыра арааран истэр, нотнай грамотаны кытта билэр. Улахан киһи көмөтүнэн музыка 4—5 хайысхатын (жанр) быһаарар, ырытар, айымныы хас чаастаабын, ханнык форманан суруллубутун, ханнык композитор суруйбутун билэр. Охсон, сахсийан оонньоонор музыкальнай инструменнарга музыка тэтимин сөпкө охсор, музыка добуһуолунан тэнгэ дьүүрэлээн инструменга оонньоур уонна тэнгэ айымныыны бүтэрэр. Бэйэтэ талан ылбыт музыкальнай инструменыгар оонньоур, музыка тэтимин сөпкө истэр, охсор, инструменга бэйэтэ айан оонньоур, оонньоур партиятын билэр, музыка добуһуолунан сөпкө сабалыыр. Охсон, сахсийан оонньоонор, клавишнай, духовой, народнай инструменнары баһылыыр, саха төрүт музыкальнай инструменнарын билэр уонна оонньоур, биирдиилээн эбэтэр оркестрга кыттыһан оонньоур. Инструменнар ааттарын уонна оонньоур тыастарын, хаһан, ханна оноһуллан, айыллан тахсыбыт устуоруйаларын, хайдах харыстаан илдьэ сылдьар быраабылаларын билэр.

### Музыкальнай-ритмическэй хамсаныы

Оҕо бэриллибит соруудахтары чуолкайдык толорор. Түргэн, бэһилэй майгынаах музыканы марш, үнкүү буолар диэн арааран билэр уонна музыка уларыыр майгынын, тыаһын-ууһун: улаханнык-кыратык, бытааннык-түргэнник оонньоурун хамсанан көрдөрөр, тоһургуур, чэпчэкилик сүүрэр, ыстанар, ойуоккалыыр, араас көрүнгээх хаамылары, сүүрүүлэри онорор, төпүрүккэ турууну, ыһыллыыны чуолкайдык онорор, араас кыыл-сүөл, көтөр-сүүрэр уобарастарын, тулалыыр эйгэтигэр баар тырааныспары музыка майгыныгар сөп түбэһиннэрэн хамсанан көрдөрөр, пааранан үнкүүнү толорор, араас маллаах-саллаах эрчиллиилэри, үнкүү, хоробуот, саха үнкүүтүн, оһуохай элэмизинэриттэн хамсанылары онорор.

## 2.5. ОҔО ЭТИН-СИИНИН САЙЫННАРЫ

### Сыала-соруктара:

- Оҕо доруобуйатын харыстааһын, этин-сиинин сайыннары, уйулбатын бөбүргөтүү.
- Эт-сиин, уйулҕа өттүнэн чөл буолар туругун сайдыытыгар туһайылыбыт эрчилииэлэри сөптөөхтүк онорорун ситиһии.
- Сүрүн хамсанылары (хаамы, сүүрүү, чэпчэки ыстаныы, икки өттүгэр хайыскалаах эргири-дэр, сыыллыы, ыттыы, бырабыы) үөрэтии.
- Эти-сиини сайыннары эрчилииэлэригэр сөп түбэһиннэрэн, ыйааһыны тэннээн, имигэстик, тэтимнээхтик, чуолкайдык хамсанарын ситиһии.
- Или, атах бөдөй уонна бытархай быччыннарын хамсанар сатабылларын сайыннары.
- Спорт сорох көрүнгэрин өйдөбүллэрин инэри.
- Чөл олох быраабылаларын (аһылыкка, хамсанар тутулга, чэбдигирдингэ, туһалаах үөрү-йэхтэргэ (привычка) уо.д.а.) туттарга эрчийии;
- Бэйэтин көбүлээһининэн, санаатынан этин-сиинин сайдыытыгар эллиэтинэстээх буоларыгар итии.

### 3—4 СААСТААХ ОҔО

#### Оҕону чөл олохтоох буолууга уһуйуу

- Бэйэтин этин-сиинин тутулун билэр (киһи көксүлээх, илиилэрдээх, атахтардаах, төбөлөөх), бэйэтин туругун сөпкө кэпсиир уонна ыалдьаары гыннабына, улахан дьон болбомтотун тардар.
- Бэйэтин доруобуйатын тупсарар быраабылалары билэр, тутуһар (тус бэйэни көрүнүү: бэйэтин тараабынан эрэ тараанар, ыстакаанынан айабын сайданар, бэйэтин суоккатынан суунар, сотторунан соттор).
- Үөрэн-көтөн туран бэйэтин көрүнэр, бэйэни сөпкө көрүнүү түмүгүттэн дуоһуйууну ылар (ыраас илиилээх, таһаастаах).



— Доруобуйаны харыстыыр уонна уһуяанга сөпкө тутта сылдыы быраабылаларын туһар.

### **Оҕо этин-сиинин сайыннарыы, хамсаныы сатабылларын, үөрүйэбин инэриин**

Судургу хамсанар үөрүйэхтэртэн сабалаан, хамсаныы араас көрүннэрин (хаамыы, сүүрүү, ыттыы, ыстаныы, бырабыы) баһылыыр.

#### **Сүрүн хамсаныылар**

**Хаамыы.** Хаамыы, атах төбөтүгэр, тилэххэ, тобугу өрө көтөбөн хаамар (хаас курдук), тингилэх тас өттүнэн («эһэ курдук»), бытыгыратан хаамар (кыра оҕо), кизгник хардыылаан (баарабай киһи), сыбдыйан (куоска кутуйаха үөмэр), кэннин көрүнэн (албын саһыл), илиини араас балаһыанньаба: ойобоско, үөһэ, өттүккэ, санныгар, түөскэр, ойобоско ыга туттар («хорьболдьун саллаат»), муусука тыаһынан хамсанар (саллаат курдук); араас тэтимнээтик — сөбүгэр собус, икки буолан, сизгитһэн (ийэ оботунуун), олус бытааннык (кырдыаас ошоньор), түргэнник (абалара оботун уһуяантан ылаары ыксаабыт); араас хайысхаба — көнөтүк, ойобоһунан, кэннинэн (араак), эргийэ (уобуруччуну тула), эрийэ-буруйа (эрийэ-буруйа ыллыгынан, эттик быһынан); туһаайыыны уларытар — муннукка эргиллэр, турар эттиги эргийэр, бэриллибит хамаанданы истэн тохтоон, хайысхатын уларытар; «Аптаах турба» ханна этэринэн барар — түннүккэ, аанга уонна да атын сиргэ; иккилии буолан, сизгитһэн, утарыта көрсөн, көхсүлэринэн туран; харабын симэн, хаптабай, кэтит суолунан, («туох да көстүбэт, хараҥа»); хаамыыны атын хамсаныылары кытта тэнгэ онорор, араас малы туһанан: хаптабай суол, эрэһинэ, канаат, сиргэ сытар дуоскалар — иннэри уонна сиртэн үрдэтиллибит, холбонон эбэтэр арыттаах туруоруллубут олоппостор, ыскамайкалар быыстарынан «боробуостаан» уо.д.а.

**Сүүрүү.** Чэпчэкирик, тыаһа суох («куобахчаан», «чыычаахтар»; оҕо тугу эрэ, кими эрэ үтүктэн: саһылы, массыынаы, аракыатаны), ыстаналаан, бытыгыратан уонна кизгник хардыылаан, араас тэтиминэн уонна хайысханан, иккилии, үстүү буолан, уобуруччулаах, ыскааалкалаах, гимнастическай мастаах, хааччахтаах сиргэ, маллаах (мээчигинэн, уобуруччунан, массыынанан), бөлөбүнэн бэйэ-бэйэ кэнниттэн маллаах сүүрэр, ыһыллан, араас хамсаныылаах; оонньоотооччуттан куотар, куотааччыны экирэтэр, 10—20 миэтэрэни түргэнник сүүрэр, 30—40 сек. тохтообокко сүүрэр.

**Ыстаныы.** Миэтэбэ уонна иннин диэки, ойобоско, кэннигэр, үөһэ ыйаммыт эттиккэ, миэтэттэн уһуну ыстанар (30—50), 6—10 кэжкэлэспит көнөлөрү нөнүө, уобуруччуттан уобуруччуга, намыһах-хаптабай (5—7 см) үрдүккэ ойон тахсар, иннигэр уонна эргийэ кылыһар, ойон түһэр (10—15 см).

**Ыттыы.** Быа аннынан ааһар, дуганы (үрдүгэ 40—50 см), илиинэн сири таарыйбакка эрэ, уобуруччу иһинэн, 6 м ыраахха көнөтүк сыллар, араас мэхэй быһынан, сатыыр ньымаларынан 1.5—2 м үрдүктээх кирилизскэ тахсар уонна түһэр, иннэри ыскамайкаба, муостаба сытар дуоска устун сыллар.

**Сыыллыы.** Сыыллар уонна тобуктаан эттик тула, эттиктэр икки ардыларынан барар. Тобуктуур, сыыллан барыы араас көрүнүн сатыыр: (ыскамайка үрдүнэн тобуктаан, тобонохтоон, кэннинэн, төбөтүнэн мээчиги анһа-анһа уо.д.а.).

Сиргэ умса, ыскамайкаба сытан илиитинэн тардыһан сыыллары сатыыр. 50 см үрдүктээх быа, мэхэй аннынан муостаны илиитинэн таарыйбакка төнкөйөн, араастаан тахсар. 35—50 см уобуруччу иһинэн ааһар.

**Бырабыы.** Мээчиги араастаан төкүнүтэр (мээчик, чараас саар), кумахтаах мөһөөччүгү сиринэн күүскэ анһан төкүнүтэр (бэйэ-бэйэбэ, ыраахтан) уонна экирэтэн тийэн ылар, мээчиги сыыртан төкүнүтэн эттиги табар (1.5—2 м), 50—60 см кэтиттээх аанга 1—1.5 м ыраахтан төкүнүтэр, мээчиги сиргэ бырабар уонна сиргэ тэйбити хабар (2—3 төгүл), сиртэн албэхтик тэйитэр, ыйылыбыт ыраахха (2.5—5 м), эттиги уҥа, хаҥас илиинэн бырабар, сытыары сыалы араас ньыманан санныгыттан, аллараттан (1.5—2 м) ыраахтан туруору сыалы аллараттан икки илиинэн, түөстэн, үөһэттэн, кэтэбиттэн, ойобоһуттан, атабын икки ардынан кэннигэр бырабар; мээчиги биир сиргэ эргитэр; мээчиги гимнастическай паалканан хааччахтаммыт сиргэ төкүнүтэр; мээчиги истиэнаба бырабар уонна тэйбитин хабар, мээчиги бэйэ-бэйэбэ бырахсар, улахан киһи бырахпыт мээчигин хабар.

### Сүрүн сайыннарар эрчиллишэр

Эт-хаан эрчиллиитин онорор, хамсанылары хайдах онгорорун бэйэтэ кэтээн көрөр, көнө буолары тутуһар.

*Илиигэ уонна окумалга аналлаах эрчиллишэр.* Илиини өттүккэ тутар. Ойоһоһунан илиитин өрө таһаарар уонна түһэрэр. Бастаан биир илиини, онтон атыны өрө көтөһөр уонна тэннэ түһэрэр. Иннигэр тутан туран эттиги биир илииттэн атын илиигэ, кэннигэр, төбө үрдүнэн көһөрөр. Иннигэр ытыһын охсор уонна кэннигэр кистиир. Илиини иннигэр уунар, ойоһоско, ытыһы үөһэ эргитэр, илии салбаһын үөһэ-аллара түһэрэр, тарбаһы хамсарар.

*Атаһа аналлаах эрчиллишэр.* Атаһын төбөтүгэр турар. Атаһын төбөтүн иннигэр, кэннигэр, ойоһоһунан тутар. 2—3 кыратык чохчойууну тохтообокко онгорор. Илиини иннигэр уунан эбэтэр тобуктан тутуһан, тобугу кууһан, төбөнү төнгөтөн чохчойор. Хардары-таары атаһы, тобугу токурутан көтөһөр; тобугу токурутан көтөһөн баран ытыс охсор. Олорон эрэ уллунаһынан кумахтаах мөһөөччүгү тутар. Уллунаһынан сиргэ сытар мас (паалка), суон быа (диаметр 6—7 см) ... хаамар.

*Курданартан үөһэ эрчиллишэр.* Бэйэ-бэйэҕэ мээчиги төбө үрдүнэн бэрсэр (кэннигэр, иннигэр).

*Туруулар, хамсааһыннар.* Субуруһан турар, эргири, кэккэлээн, бөлөһүнэн уонна кыра бөлөһүнэн (ийтээччи көмөтүнэн, көмөтө суох уонна анал бэлиэлэринэн) онгорор. Кэккэлээн турууга бэйэ миэстэтин булар, эргиллилэри, туран эрэ эргийиини онгорор.

Оһо хамсанар көбүн уонна этин-сиинин сайыннарар, араас хамсаныылаах быраабылалаах оонньуулары дуоһуйа, астына оонньуур.

### Хамсаныылаах оонньуулар

«Хабах», «Барабыайдар уонна массыына», «Тыал уонна күн», «Күнчээн уонна ардах», «Куо-бахтар уонна бөрө», «Мээчиги экирэт», «Дулбалаах сиригэн», «Ат сүүрдүүтэ», «Хардаһаһы охторума».

## 4—5 СААСТААХ ОҢО

### Оһону чөл олохтоох буолууга уһуйуу

- Бэйэтин этин-сиинин билэр, туругун сөпкө кэпсиир уонна ыалдьаары гыннаһына, улахан дьон болһомтотун тардар, киһи этин-сиинин тутуһунан туһунан билэр.
- Бэйэтин доруобуйатын тупсарар быраабылалары билэр, тутуһар.
- Доруобуйаны харыстыыр уонна уһуйаанга сөпкө тутта сылдьыы быраабылаларын тутуһар.

### Физическэй хаачыстыбалары сайыннарыы, хамсаныы үөрүйэхтэрин ингэри уонна байытыы

*Түргэн:* тэриллээх уонна тэрилэ суох сүрүн сайыннарар эрчиллиилэр, бэлиэ тыаска түргэнник соруудаһы толорор (түргэнник тэрили көхсүтүгэр кистиир эбэтэр муостаһа уураар; чохчойон олорон эрэ тобугу илиинэн кууһар, хамаанданан араас тэтимнэ хамсаныылары толорор, атын оһолортон түргэнник куотар уонна экирэтэр).

*Сымса, сылбырһа:* кыра эттиги илииттэн илиигэ көһөрөр, эриллээс быа устун хаамар, ыйанан турар чуорааны тыһаппакка эрэ быаны туоруур, көнө мэхэй аннынан таарыйбакка аһар, бэйэ-бэйэни таарыйбакка аасыһар быраабылалаах оонньууларынан сөпкө оонньуур («Куорат устун массыыналар айанныллар», «Аттар айаннаатылар»).

*Тулуур:* уһуйаантан тэйиччи сиргэ дьаарбайар: «Ким түргэнник сүүрэр» соруудаһынан сүүрэр (сүүрүү ырааһа сыйа-бааһа эбиллэн иһэр 10—20 миэтэрэҕэ тийэ); бэриллибит кээмэй сиргэ бытааннык сүүрэр (сыл сабаланыыта кээмэй сирэ 10—20 миэтэрэҕэ тийэ сыйа-бааһа эбиллэр, сыл бүтүүтэ 120—160 миэтэрэҕэ тийэ);

*Ыйааһыны тэннээһин:* утары ууммут ытыһыгар, төбөтүгэр кыра мөһөөччүктээх хаамар; син-һыгэс сурааһын устун утарыта кэлэн эргийэн аасыһар; ингэри сиригэн сүүрэр; мас устун атаһ төбөтүнэн хаамар; кирилиз биридди үктэлин көтүтэн хаамар, сиртэн 20—25 см үрдүктээх бэрэ-бино устун хаамар. Атаһ төбөтүгэр илиитин туора тутан үрдүгэ суох тэриллэри хардыылаан гимнастическэй ыскамыайка устун барар. Сүүрүү кэнниттэн ыскамыайка үрдүгэр ыйааһыны тэннээн



турар. Илиитин өрө көтөбөн, атабын төбөтүгэр туран ыйааһынын тэнниир; илиитэ өттүгэр, анаар атабын өрө көтөбөр. Икки илиитин өттүгэр эбэтэр туора ытан баран икки өттүнэн эргийэр.

### Сүрүн хамсанылар

**Хаамы.** Холку-киэн хардынан, көнөтүк туттан, илиитин холкутук туттан хаамар; араас усулуобуйаба сөптөөхтүк туттан, хаамы көрүнгүрүн — бытыгыратан уонна киэнник хардылаан, атах төбөтүгэр, тинилэххэ, уллунах тас өттүгэр, тобугу өрө көтөбөн уонна кыратык бокутан хаамар; илиини араас балаһаннаба тутан — өттүккэ, ойоһоско, кэннигэр, үөһэ; араас хайысханан (эрийэ-буруйа, утарыга хаамы, эргиинэн, кэннинэн иннин диэки, ойоһоһунан уо.д.а.); кырынан уонна иннин диэки атабы атаха сыһыара-сыһыара хаамар; биир субурба, иккили буолан илииттэн тутуспака эрэ, инники обону (бары сатыахтаахтар) уларыга сылдьан, тэими уларытан; сүүрүүнү хаамынан, бырабынан, хатаастынан солбуһунанар.

**Сүүрүү.** Атабын төбөтүгэр чэпчэкитик, тэтимнээхтик, сэниэлээхтик сүүрэр; атах төбөтүгэр сүүрэр — тобугу өрө көтөбөн; кизг хардынан; субурбанан, иккиэ буолан; араас хайысханан (эргииргэ, илииттэн тутуһан, быаттан тутуһан, эрийэ-буруйа, биир көнөбө турар тэрили эргийэ), хайысхатын уонна тэтимин уларытан; инники обону уларытан; бэлиэнэн субурбаба бэйэ миэстэтин булар; хабар уонна аһаран биэрэр. Тохтоло суох 1—5 мүнүүтэ сүүрэр, 40—60 м орто түргэннээхтик; 80—120 м хаамар, сүүрэр икки ардынан орто түргэннэн (2—3 төгүл); 240 м дэхситэ суох сиринэн бытааннык, 10 м (2—3 төгүл) түргэнник, тохтүү-тохтуу; түргэнник 20 м (холобур 6—5 с) уонна 30 м (9.5 с.) сүүрэр.

**Ыстаны.** Миэстэттэн таба балаһаннаытан ыстанар; сэниэлээхтик тирэнэн, ыстанарга илиини дайбыры дьүүрэлээн; биир сиргэ ойуоккалааһын; атабы холбоон туран онтон атабы саннын кэтитинэн арааран; ыстанан эргийини, оҕо ууммут илииттэн үрдүккэ ыйаммыт эттиги икки илиинэн таарыйа сатаан ыстанар; 20 ыстаныны (2—3 м итэбэһэ суох) кыра тохтобуллаах. Уобуруччуттан уобуруччуга иннин диэки (2—3 м) ойуокхалыр. Анаар атаха (уна эбэтэр ханас) ыстанар. 5—10 см үрдүктээх, 5—6 мэхэйи (уочаратынан) ойор; 6—8 көнөнү (икки ардылара 40—48 см). Миэстэттэн ыраабы ыстаныны 70 см кыра буолбат. 20—30 см үрдүктэн ыстанан түһэр. Кылгас ыскакаалканан ыстанан көрөр.

**Хатаасты, сыыллы.** Гимнастической истиэнэбэ; туттар тэрил аннынан уна, ханас ойоһоһунан аһар, кэннинэн иннин диэки, көнөтүк, икки ардыларынан; 10 м сыыллар; эрийэ буруйа туттар тэрил икки ардынан сыыллар, сытыары уонна иннэри ыскамайга устун; иһинэн сытан эрэ илиитинэн тардыһар. Чохчойон уллунаха уонна илиигэ тайанан хаамар. Гимнастической истиэнэбэ, истиэнэ устун уна, ханас ыттар.

**Мээчиги бырабы, хабы.** Сөптөөх төрүт балаһаннаытан мээчиги, уобуруччуну уонна атын тэриллэри бэйэ-бэйэбэ бөкүнүтэр, төкүнүтэр уонна ону экирэтэр, мээчиги үөһэ бырабар уонна хабар (3—4 төгүл), мээчиги сиргэ бырабар уонна хабар; мээчиги бэйэ-бэйэбэ аллараттан, кэтиттэн бырабар уонна хабар (1.5 м уһунна). Икки илиитинэн кэтэхтэн уонна анаар илиитинэн мэхэйи үрдүнэн 2 м бырабар. Мээчиги уна, ханас илиинэн сиртэн тэитэр 10-н итэбэһэ суох төгүл. Туруору сыалы (сыал үрдүгэ 1.5 м, ырааба 1.5—2 м), мээчиги ырааха бырабар (4.5—6.5 м).

### Сүрүн сайыннарар эрчиллиилэр

**Илиигэ, сарын курдаһыныгар аналлаах эрчиллиилэр.** Илиини токутан түөһүн иннигэр, санныгар тутар (тобонобо аллара, тобонобо ойоһоско). Бастагы балаһаннаытан илиини көнөрөн ойоһоско илдьэр, көнөтүк иннигэр, тобонобу токурутар. Иккистээн илиини өрө көтөбөр, ойоһоһугар ытыһын үөһэ тутан илдьэр. Илиини кэтэххэ тутар-ойоһоско илдьэр, онтон үөһэ көтөбөр. Илиилэрин иннигэр тутар, үөһэ тарбахтарын «күлүүстээн» өрө тутар (илии салбахтарын ис өттүгэр эргити): икки илиини үөһэ, кэннигэр солбуһуннары уонна тэннэ. Илии салбаһын үөһэ-аллара (токурутан, көннөрөн) тарбахтары бииргэ (сугуруктуу) тутар уонна араарар.

**Атаха аналлаах эрчиллиилэр.** Атах төбөтүгэр турар. Хардары-таары анаар атабы тилэбинэн иннигэр уулар, онтон атах төбөтүгэр уонна атабы бокутан 4—5 чохчойууну онорор. Илиини өттүккэ тутан, көнө илиини ойоһоско, инниттэн ойоһоско тутан чохчойуулары онорор. Атабы бокутар, иннигэр көннөрөр, онтон эмиз бокутан баран түһэрэр. Атах тарбаһынан быаны хомуйар; араас малы-салы ылан атын-атын сиргэ уулар. Кырыһынан ойоһолоон хаамар.

**Курданартан үөһэ эрчиллиилэр.** Илиини өттүккэ, ойоһоско тутан (эмискэ уонна аргыйдык) туран эргиллиилэри онорор. Көнөтүк, атабы арааран турар, иннигэр төнкөйөр; илиинэн атах

тебэтүн таарыйар, тэрили ылан атын сиргэ уурар. Илиини өттүккэ тутан баран ойбоос өттүгэр төнкөйөр. Тобукка туран, олорон эрэ мээчиги бэйэ тула эргичигэр. Агаар атабы өрө көтөбөн ол аннынан туттар тэрили илииттан илиигэ бизэрэ. Олорон эрэ илиитин кэннигэр тирэнэн: икки атабын өрө көтөбөр, онтон бокутан баран көннөрөр уонна сиргэ атабын түһэрэр. «Султаан курдук» (атабы хатыһа олорор) балаһыанньаттан олорор уонна турар. Ат буолан тобуктаан туран көхсүн бөгдөөтөр, онтон кэдэйэр уонна хардары-таары илиитин өрө көтөбөр. Олорор, онтон (көмөлөһүннэрэн) сытар уонна эмиз олорор. Тизэрэ сытан илиитинэн араас хамсаныыны онгорор; хардары-таары көнө атабын үөһэ таһаарар уонна түһэрэр; тэннэ токурутар уонна көннөрөр. Тизэрэ сытар, онтон илиитигэр туттар тэрилин өрө тутан, иһигэр эргийэр. Иһигэр сытан, саннын, тебэтүн уонна илиитин иннигэр өрө көтөбөр.

*Туруулар, хамсааһынар.* Субуруһан турууга, эргиригэ, иккилии буолан, кэккэлээн тураллар; бөлөхтөһөн хаамаллар. Бэлкэлэргэ тэннэһаллар. Уга, ханас, эргийэллэр.

### **Хамсаныылаах ооньуулар**

*Сүүрүүлээх ооньуулар:* «Мизэ сүүрэн кэлин», «Чыычаахтар уонна чыычаах оболоро», «Кутуйах уонна куоска», «Былаахха сүүрүн», «Арбайбыт ыт», «Бэйэн дүүһүн-гүн бул», «Лүөччүктэр», «Харыстаа туттар тэрили», «Сөмөлүөттэр», «Өгнөөх массыналар», «Эһэлээх тыаба», «Чыычаахтар уонна куоска», «Паарабын бул», «Аттар», «Чуораанчыгы тыаһат», «Сылбырба хабааччылар», «Трамвай», «Пуойас».

*Ыстаныылаах уонна өртүэ ыстаныылаах ооньуулар:* «Көнө суолунан», «Кумаары тут», «Барабыай уонна куоска», «Дулбаттан дулбаба ыстаныы», «Куобахтар уонна бөрө», «Саһыл куурусса уйатыгар», «Сизрэй куобахчаан суунар».

*Аннынан сыыллыы уонна хатаастыы:* «Ийэ куурусса уонна чоппуускалар», «Чуулаан кутуйахтара», «Куруолуктар», «Бостуук уонна үөр», «Көтөрдөр кэлиилэрэ», «Куоска уонна ыт оболоро», «Эбисийээнэлэр».

*Бырабыылаах уонна хабыылаах:* «Ким мөһөөччүгү ыраах бырабарый?», «Эргимтэбэ таба быраах», «Үөһэ быраах уонна хап», «Кизгилини таба бырабыы», «Сизккэни нөнгүө бырабыы», «Эргимтэбэ бырабыы», «Харыстаа туттар тэрили».

*Хайысханы быһаарыы:* «Бэйэн мизстэбин бул», «Таай, ким-ким уонна ханна хаһытыырын», «Ханна саспытын бул», «Бул уонна сангарыма», «Ким барда».

*Сахалыы хамсаныылаах ооньуулар:* «Иэс баайсыы», «Орой охсуу», «Биһилэх кутуу», «Ат сүүрдүүтэ», «Обустар харсыһыылар», «Хайах хостоһуна», «Кыртаах кус», «Күлүк көрүнүү», «Кыраһыабай кутурук».

### **Спортивной эрчиллилэр**

*Сыртан салаасканан сырылааһын:* сырга салааскалаах өрө тахсар, сыртан түһүүгэ туормастыыр.

Бэйэтин бабатынан мууска хатыыскалыыр (уһуна 1,5 — 2 м).

*Хайыһарынан утуу-субуу эриэ-дэхси сириэн хаамар, уга уонна ханас, туора ыстаныылары онорор.* Хайыһары иннин диэки анньан, кырытынан үктэнэр, харыйалыы хааман сыыры дабайар. Бэйэтин бабатынан хайыһары мизстэттигэр ылан туттан баран төттөрү ажалан уурар; хайыһары кэтэр уонна уһулар. Хайыһарынан 0,5—1 км барар. «Адиннар», «Төһөнөн ыраах, соччонон үчүгэй» ооньуулары оонньоһор.

*Икки-үс көлүөһэлээх бэлсипилэдинэн уга-ханас салайан көнө уонна төгүрүмтэ устун хатааһылыыр.*

*Харбааһынна бэлэмнэни:* чычаас сиргэ олорон эрэ атабы үөһэ-аллара хамсатар, түгэхтэн тутуһа сылдьан иннин уонна кэннин диэки илиигэ хаамар (атабын сытыары туттар), сынгаахха, харааха диэри ууга чохчойон олорор, сирэйин ууга угар уонна тыыны таһаарар, ууга төбөлүүн киирэр.

*Ууга ооньуулар:* «Туруйалар», «Ууга мас кэрдээччи», «Ууга путбуол», «Сүүрүүнэн мээчик кэнниттэн», «Тилэххин көрдөр», «Үрдэри куруугунан хатааһылааһын».



*Сахалы күрэхтэһишлээх оонньуулар:* «Куобах», «Кылы», «Мас тардыһыпта», «Булчут уонна кустар».

## 5—6 СААСТААХ ОҕО

### Оҕону чөл олохтоох буолууга уһуйуу

- Киһи этин-сиинин туһунан билэр, ис уорганнар уонна физиологическай тиһиликтэр (систизмэлэр) (унгуох, быччын, ас буһарар систизмэлэр) үлэлэрин, доруобуйа киһизкэ ис дыһин уонна суолтатын туһунан оҕо өйдүүр.
- Эти-хааны хатарыы, сөптөөх аһааһын, күннээҕи тутулу тутуһуу, физкультуранан дьарыктаныы уонна ыарыыны сэрэтии доруобуйаҕа туһатын туһунан өйдүүр.
- Ыалдьыбыт оҕолору эбэтэр улахан дьону кытта кэпсэтиэ суохтаабын, ыалдьыбыт киһилиин көрүстэбинэ, бэйэтин хайдах ыарыыттан харыстанарын туһунан өйдүүр.
- Бэйэтин сатаан көрүнэриттэн, чэнчис буоларыттан, хамсаныылаах дьайымалтан дуоһуйууну ылар.
- Бэйэтин туспа дьайымалларыгар (оонньууга, үлэҕэ) уонна быһыытыгар-майгытыгар доруобуйаны харыстыыр дьайыылары киллэрэр.
- Араас быһыыга-майгыга (муннуттан хаан барыытыгар, күн уотугар обустарыыга) саастыылаахтарыгар (бэйэтигэр) судургу медицинскэй уонна психологическай көмө оноруутун ньымаларын билэр.
- Бэйэтин уонна тулалыыр дьонун (биир саастыылаахтарын, улахан дьону) доруобуйаларын харыстыырга кыһаллар.
- Тулалыыр дьонго (биир саастыылаахтарыгар, улахан дьонго) харыстабыллаахтык, убаастабыллаахтык, кыһамныылаахтык сыһыаннаһар.

### Физическэй хаачыстыбалары сайыннарыы, хамсаныы үөрүйэхтэрин инэри уонна байыты

*Түргэн буолуу:* 1,5—2 мүнүүтэҕэ түргэн тэтиминэн хамсаныы, араас балаһыанньаттан туран сүүрүү; кэннинэн туран, сытан эрэ, уобуруччалаах (эргитии, уобуруччуну кэтэн сүүрүү), мээчиктээх, күрэхтэһии көрүнгээх эрчиллиилэр (ким түргэнник мээчиги төкүнүтэр, бэриллибит биризмэҕэ ким элбэх мээчиги тэйитэр).

*Сымса, сылбырҕа:* ураты төрүт балаһыанньалар (тобуктаан туран, олорон, сытан эрэ туран сүүрүү, кэннинэн туран этиллибит хайысхаҕа ыстаныы, түргэнник араас балаһыанньалары уларытыы: олоруу, сытыы, туруу уо.д.а.); хамсаныы тэтимин уларытыы, араас хамсаныылар дьүөрэлэһиилэрин киллэриин, араастаан ситимнээһин; эрчиллиилэри толоруу араас ньымалара (үөһэттэн, аллараттан, бырабыыс; биир, икки атааха, эргийиилээх ыстаныылар уо.д.а. баһылыыр).

*Тулгуу:* 1-тэн 3,5 мүнүүтэҕэ диэри 450—500 м сиргэ сылайыар диэри бытааннык сүүрүү; 25 миэтэрэттэн 600 м диэри хас да маһэи туорааһыннаах орто тэтиминэн сүүрүүнү кытта хаамыы; хамсаныылары тулалыыр эйгэтигэр уонна биризмэнэн сөпкө үлэрэр сатабылларын сайыннарар араас быһыылаах, ыйааһыннаах, кэрингээх, ойуулаах-мандардаах эттиктэрдээх эрчиллиилэр; кинилэри эт-сиин хамсаныыларын кытта дьүөрэлээһин; хас да кыттааччы дьүөрэлиин хамсаныылары оноруулар: 2 буолан (илиилэриттэн ылсан баран олоруу, туруу, ыстаныы), 3—4 киһи, бөлөбүнэн бары; сүрүн хамсаныылар уустугурдубут холбоһуулар; хамсаныылаах оонньуулар быраабылаларын устугурдуу.

*Күүс:* сиринэн сыыллыы, ыскамыайкаҕа сытан эрэ тардыныы, гимнастическай кирилизскэ, канатка, ураҕас маска элбэх төгүл ыттыы, тизэрэ уонна умса сытан эрэ оноһуулар уустугурдубут эттиктээх эрчиллиилэри онорор, миэстэттэн эбэтэр 2—3 хардыыны онорон үрдэлгэ ыстаныы, симиин мээчиги (1 кг) иннин диэки төбө үрдүттэн бырабыыс уо.д.а.

### Сүрүн хамсанылар

**Хаамы.** Табатык хаамар, илиини-атабы дьүөрэлээн хаамар, атах төбөтүн кыратык тас өт-түгэр, тиэрэ тутан, чэпчэкирик хаамар, төхтөрүтэн, атабын аннын көрбөккө, хааман иһэн араас хамсааһыннары онорор (субуруһан туруу, икки буолаң, үс буолаң, түөрт буолаң), хайысканан (көнөтүк, «эрийэ-буруйа», утарыга хаамы, кэннинэн хаамы, ойоһоһунан), тэтимнээхтик, мэлһэйдээх сиринэн, ону таһынан араас ньыманан (хаамы, атах төбөтүгэр, тингилээх, тилэх тас өттүнэн хаамы, тобугу накытан, тобугу өрө көтөбөн, чохчойон уонна тобугу кыратык накытан, киэн хардыынан, ойоһоһунан хаамы, гимнастическай хаамылар).

**Сүүрүү.** Сөптөөхтүк туттан, илиини-атабы дьүөрэлээн сүүрүү (кыратык иннигэр төнкөйөн, илиини бокутан), илиини, атабы сөпсөһүннэрэн хамнатыы, атабы сиртэн арааран, чэпчэкирик уонна төхтөрүтэн. Араас тэтиминэн, хайысканан, сэлэли туран, түһүүлээх-тахсыылаах сиринэн, араас ньыманан (хаамы, атабы кэннигэр тэбэн, атах төбөтүгэр, киэн хардыынан, көнөтүк уонна ойоһоһунан бөтөрөннөтөн), хамсаныны солбудаһыннаран (ыстаныынан, хаамынан, бырабынан, хатаастыынан).

**Ыстаныы.** Аһаар, икки атабынан биир сиргэ ыстаныы, иннигэр, эргичийэ-эргийэ уонна уна-ханас өттүгэр ыстаныы; 5 — 6 м уһуну, 25 — 40 ыстаныылары хатылааһын; көнөнү, уһун быа нөнүө ыстаныы; кумахтаах мөһөөччүгү атахха кыбытан ойоһоһунан, 6 — 8 симии мээчик үрдүнэн ойуу. Аһаар атахха (кылыһан) көнөнү, быаны, иннигэр-кэннигэр, уна-ханас, биир сиргэ, иннигэр ыстаныы. Чохчойон олорон өрө ойон ыстаныы; ууммут илиититтэн үөһэ ыйаммыт эттиккэ (25 — 30 см) тийэ сатаан, миэстэттэн уонна сүүрэн кэлэн ыстаныы. 3 хардыы сиргэн сүүрэн кэлэн, 40 см үрдүккэ ойуу, түһүү. Миэстэттэн уһуну ыстаныы (100 см кырата суох), сүүрэн кэлэн ыстаныы (150 — 180 см); сүүрэн тийэн үрдүгү ыстаныы (50 см), кылгас ыскакаалка нөнүө араас ньыманан ыстаныы; икки атахха, атабы уларытан, ыскакаалкалаах сүүрэн. Уһун ыскакаалка нөнүө уонна эриллитбит ыскакаалка аннынан сүүрэн ааһы, биир сиргэ туран ыстаныы. Улахан уобуруччу нөнүө ыскакаалка курдук ыстаныы.

**Хатаастыы, сыыллыы.** Түөрт атах буолаң мээчиги төбөтүнэн 3—4 м анныы. Хас да тэрил икки ардынан сыыллыы: кэнниттэн иннигэр сыыллыы, харытынан уонна тобугунан тирэнэн ыскамайкаба сыыллыы, ыскамайкаба тобуктаан, бэрэбинэһэ олорон илии-атах көмөтүнэн иннин дизи тардыныы. Сытан сыыллыы; ыскамайка аннынан. Сыыллыыны хамсаны араас көрүнүнэн солбудаһыннары (хаамы, сүүрүү, атыллаан уо.д.а.). Үрдэлгэ өрө үктэлинэн тахсыы, гимнастическай кирилизкэ ыттыы. Гимнастическай кирилизкэ төттөрү-таары уонна тэтимин тутуһан ыттыы. Түөһүн туһаайытынан тутуһан канаат (ураһас) аттыгар туран, онтон төһө кыалларынан үөһэттэн тутуу; чохчойон олоруу, онтон туран ыйаастыы. Канааттан тутуһуу, онтон сытан тутуһууга көһүү, атыллаан баран канааттан ыйанан атабын төбөтүгэр турар, үөһэттэн илиитинэн тардыһан кылгас бириэмэһэ туруу (салгыһна ыйанан). Канаатка илиитинэн, уллуҥабынан (тилэбинэн) тирэнэн олорон үөһэ таһса сатыыр.

**Бырабы уонна хабыы.** Мээчиги үөһэ бырабыы, сиргэ бырабыы уонна икки илиинэн ытыс охсон хабыы 20-тэн итэһэһэ суох; аһаар илиинэн тохтообокко 10 төгүл хабыы; ити курдук, илииттэн илиигэ сиртэн тэйитэн хабыы (3 — 4); атабы хатыһан сиргэ олоруу (туурактыы); сизккэ симии мээчигин нөнүө бырабыы. Сиртэн тэйиттэн мээчиги илиинэн күүскэ охсуу (субуруччу 10 төгүл); миэстэһэ туран, онтон утары киирэн (5 — 6 м кырата суох). Симии мээчиги бөкүнүтүү (1 кг). Сытыары уонна туруору сыалы (сыал ортото 2 м үрдүк) 3 — 4 м бырабыы. 5 — 10 м хамсыыр сыалы бырабыы.

**Тирэхкэ эрчиллиһэр.** Атабын тумсун тилэһэр сыһыаран хаарчахтаммыт сиргэ ойоһоһунан хаамы (көнөтүк, эргииргэ, «эрийэ-буруйа»); ойоһоһунан хаамы; ити курдук төбөтүгэр мөһөөччүгү ууран; көнөтүк уонна ойоһоһунан иннэри дуосканан хаамы. Иннэри дуоска устун хааман, сүүрэн тахсыы уонна түһүү. Ыскамайка устун симии мээчиктэри хардыылаан; ортотугар чохчойон; кумахтаах мөһөөччүктэри ууран, хомуйаң; иннигэр икки илиитинэн мээчиги бөкүнүтэн. Гимнастическай ыскамайкаба атах төбөтүгэр туруу, онтон уллунаһа уонна эргийэ хаамыы. Биир атахха турар (аһаар атаба кэннигэр, илиитэ ойоһоһунан үөһэ таһсар); «хараначчы» курдук туруу. Сүүрүү, ыстаныы кэнниттэн атах төбөтүгэр чохчойон олоруу, илиитэ ойоһоско; тохтоон баран аһаар атахха туруу, илиитэ өттүгэр. Гимнастическай ыскамайка синньигэс өттүнэн хаамыы. Икки буолаң илииттэн тутуһан эргийи, харабы симэн (3 — 4 м) хаамыы.



### Сүрүн сайыннарар эрчиллилэр

*Илиигэ, сарын курдааһыныгар аналлаах эрчиллилэр.* Илиини тутуу балаһыанньата: илиини түөһүн иннигэр тохутан тутуу, санныгар тутан (тобонобо аллара, тобонобо ойобоско). Бастагы балаһыанньаттан илиини көннөрөн ойобоско илдьи, көнөтүк иннигэр, тоңолобу токурутуу; иккистээн илиини өрө көтөбүү; ойобосхугар ытыскын үөһэ тутан илдьи. Илиини кэтэххэ тутууттан ойобоско илдьи, онтон үөһэ көтөбүү. Илиилэри иннигэр тутуу, үөһэ тарбахтарын «күлүүстээн» өрө тутуу (илии салбахтарын ис өттүгэр эргити). Икки илиини үөһэ, кэннигэр солбуһуннары уонна тэннэ. Илии салбаһын үөһэ, аллара (токурутан, көннөрөн), тарбахтары бииргэ ыга тутуу (сутуруктуу) уонна араары.

*Атахха аналлаах эрчиллилэр.* Атах төбөтүн сиртэн араарбакка эрэ биир сиргэ тэпсэннээһин. Хас да төгүл чохчойуу, хас сырыы аайы илиини өрө, сискэр тутан, чохчойууну намыһатан иһи; атабы көнөтүк иннигэр өрө тэби. Илин, ойобос диэки кизиник атыллаан, ол үктэммит атахха тирэнэн туран, илиигин өттүккэ, онтон илиигин иннигэр, ойобоско, үөһэ тутуу. Атабынан кыра эттиктэри ылар уонна өрө тутар, онтон түһэрэр; атын-атын сиргэ уурар. Тингилэх кырытынан хаамы, палка, канаат үрдүгэр атах төбөтүнэн үктэнэн хаамы.

*Курданартан үөһэ эрчиллилэр.* Кэтэбинэн, саннынан, кэннинэн уонна тилэбинэн истиэнэ-бэ сыстан туруу (муоста плинтуһа суох), илиини өрө көтөбүү, онтон аллара түһэри. Гимнастической истиэнэбэ сыстан, үктэлтэн тутуһуу (өттүгүн туһаайытынан), атабын бокутуу, онтон көннөрөн хардары-таары өрө көтөбүү. Гимнастической истиэнэбэ иннинэн туруу, өттүгүн туһаайытынан тирэхтэн тутуһан, иннигэр төнкөйүү уонна кэдэйи. Түөс инниттэн уга-ханас эргийи, илиини көннөрүү. Ытыһынан сири таарыйан иннин диэки төнкөйүү; умса төнкөйөргө илиилэри кэннигэр күлүүстүү тутан өрө көтөбүү. Илиини өрө көтөбөн туран ойобоско түһүү. Сиртэн илиинэн тирэнэн чохчойон олоруу; онтон анаар атахха чохчойон олоруу, атын атабы туора тэби. Тобукка туран тобугуттан муостаба уга-ханас олорор; көхсүгэ сытан эрэ, атахтары хамсарар, атахтары киризэти тутар; төбөтүн тобугар тардар, атахтарын түөһүгэр тардар. Иһигэр сытан эрэ, илиитинэн аннынар, төбөтүн уонна санныны өрө көтөбөр; гимнастической ыскамайкаба илиитинэн тардынан иннин диэки сыбарыйар.

*Туруулар, хамсааһыннар.* Субуруһан турууну, кэккэлээн, икки буолан субуруһан, икки эбэтэр хас да эргиири онорору сатыыр. Биир субурбаттан хас да (3—4) субурба буолуу. Биир сиргэ туран уга, ханас үктэнэн уонна хааман иһэн мунуктарга эргиллини оноруу. Субуруһан туран кэтэххэ; кэккэлээн туран — атабын төбөтүн сурааһынна тэннээһин. Субурба көнөбө илиини иннигэр уунуу, кэккэбэ, эргиргэ — ойобоско уунуу.

### Хамсаныылаах оонньоулар

*Сүүрүүлэх оонньоулар:* «Бэйэн өннүн бул», «Лүөччүктэр», «Эттиги харыстаа», «Сөмөлүөттэр», «Өтүнөөх массыналар», «Эһэлээх тыаба», «Чыычаахтар уонна куоска», «Анаарын бул», «Аттар», «Чуораанчыгы тыаһат», «Эккирэтиһи».

*Ыстаныылаах оонньоулар:* «Куобахтар уонна бөрө», «Кууруссалар уонна саһыл», «Сизэрэй куобах суунар».

*Сыыллы уонна ыттыы:* «Бостуук уонна кыллалар», «Чыычаахтар көтөллөр», «Куоска уонна ыт оболоро», «Эбисийээнэлэр».

*Бырабы уонна хабы:* «Бырах уонна хап», «Болчуохтаах маһы суулар», «Мээчиги сизкэ нөһүө», «Эргимтэни бырабыы».

*Тула өттүгэр сирдэтинэр оонньоулар:* «Ханна кистэммитин бул», «Бул уонна сангарыма», «Ким барда».

*Чэбдигирдэр оонньоулар:* дьэи иһигэр уонна таһырдыа хаарынан оонньооһун, саас хараабыллары ыпта оонньооһун, сайын ууга оонньооһун.

*Ситиһиһэ туһаайылыбыт оонньоулар:* «Эриэн үөн», «Обуруотчуг», «Куоскалар-кутуйахтар», «Хайаны нөһүө ыстан», «Мээчик дьэиэбэ», «Дьэи дьэиэчээн».

### Спортивной оонньоулар

Алта сааһыгар сылдыар оҕо спортивной оонньоулар сорох ньымаларыгар (мохсуо, баскетбол, остуол тенниһэ, бадминтон, пүтбуол, окко хоккей, лапта) уонна чэпчэтиллибит быраабылалаах оонньоуларга үөрэнэр. Араас табаарыстыы көрсүһүүлэри ыттыы, ону тэнэ саастыылаахтарын кытта күрэхтэһиилэр киниэхэ суолталаах буолаллар. Үксүн оболор улахан дьону кытта бииргэ

оонньуу кыттыылаахтара буолаллар («Адам, ийэм уонна мин — спортивной дьэз кэргэн»). Араас спортивной оонньууларга сыстан оҕо манньык үөрүйэхтэри баһылыыр:

— *мохсуо* — илиини туора тутан, сөптөөх балаһыаньыаба туран бырабар маһы сөпкө бырабар; хас да көрүнү билэр; 2—3 м уонна 5—6 м ыраахтан мохсуону сууларары сатыыр;

— *баскетбол* — түөстөн икки илиинэн мээчиги бэйэ-бэйэбэ бырахсыы, уна, ханас илиинэн мээчиги сиртэн тэйтэргэ эрчиллэр; мээчиги икки илиинэн түөстөн бырабан корзинаба киллэрэр; хамаанданан оонньууру сатыыр;

— *бадминтон* — ракетканан бадминтон мээчигин этиллибит хайысхаба охсор, улахан дьону кытта оонньуур;

— *путбуол* — уна, ханас атахтарынан ыйыллыбыт хайысхаба мээчиги төкүнүтэр, мээчиги эттик тула эргитэр, онхойго, боруотаба киллэрэр, истиэнэбэ хас да төгүл тэбэр, иккилии буолан бэйэ-бэйэбэ мээчиги атабынан бэрсэр;

— *хоккей* — охсор маһынан шайбаны ыйыллыбыт хайысхаба, боруотаба анһан киллэрэр, бэйэ-бэйэбэ анһан сыбарытар;

— спорт сахалыы оонньуулар: «Куобах», «Кылыы», «Ыстанна», «Буурдааһын», «Мас тардыһыта».

### Спортивной эрчилиилэр

Оҕо онорор хамсаныытын, спортивной эрчилиилэр, оонньуулар көрүгүнэрин уонна ньымаларын ааттарын, ону тэнэ хамсаныы ньыматын уратыларын билсэр. Улахан киһи көрдөһүүтүнэн этиллибит хамсаныыны сөпкө көрдөрөр.

*Сыртан икки буолан түһэ оонньоонун*: бэйэ-бэйэни хатааһылатыы, сыртан түһэн иһэн атын сир диэки хайыһыннарар, тохтотор.

*Сүүрэн кэлэн муус суолунан хатыыскалааһын*: хатыыскалааһын кэмигэр чохчойуу уонна онтон туруу.

*Түһүүлээх, тахсыылаах сиринэн араас хаамыыларынан хайыһардааһын*: мизстэбэ туран эрэ уонна хамсаныы кэмигэр эргийи, сыырга «кирилизэтии» тахсыы, сыртан чохчойон олорон түһүү, 1—2 км биир тэгник сүүрүү; оонньуулар: «Слалом», «Ким бастаан эргиллиэй», «Үөһэ көтөх», «Эккирэттиһии», «Кизн хардыы», «Таарыйыма», «Суолун устун».

*Икки көлүөһэлээх бэлисипиэдинэн хатааһылааһын*: бэйэтэ сатаан олоруута, көнө сир, эргиир устун айан, уна уонна ханас салайыы; эрийэ-буруйа («восьмерка») хатааһылааһын;

*Уна эбэтэр ханас атабынан анһынан самокаадынан хатааһылааһын.*

*Ракиковай ханкынан хатааһылааһын.*

*Харбааһынна бэлэмнэни*: түөһүнэн уонна көхсүнэн халтарыһыы; ууга тыыны таһаарыы; чычаас сиргэ олорон эбэтэр сытан эрэ түгэхтэн тирэнэн атабынан үөһэ-аллара тэбиэлэни; илиилэринэн хамсаныылары онорорго үөрэтии, көнүл ньыманан харбааһын.

*Ууга оонньуулар*: «Фонтан», «Муора долгуннуулар...», «Хачыаллар», «Ууну тут», «Муора долгуннара» уо.д.а.

*Сахалыы хамсаныылаах оонньуулар*: «Иэс баайсыы», «Орой охсуу», «Биһилэх кутуу», «Бырычыка», «Мохсуо», «Ат сүүрдүүтэ», «Мизстэ былдыаһыта», «Харах симсии», «Дулбаны тумнуу», «Мунҕа», «Хаамыска», «Хабылык», «Обустар харсыһыылара», «Хайах хостооһуна», «Кыыртаах кус», «Күлүк көрүнүү», «Кыраһыабай кутурук», «Салгыдый», «Тэлэрик», «Атах тэпсиитэ», «Кыаһылаһыы», «Мунҕалааһын», «Анһа, Бөрдө (Бөтүүктээһин)», «Хардабас охторуута», «Мохсоһолоһуу», «Булчут уонна кустар», «Бэгччэкэтэһии», «Бэргэн булчут», «Мас ынабы кыырат», «Мүһэ былдыаһыы», «Тобук тардыһыта».

## 6—7 СААСТААХ ОҕО

### Оҕону чөл олохтоох буолууга уһуйуу

- Доруобуйатын бөбөргөтөр, быһыы-таһаа, эт-хаан уонна өй үлэтин сөпкө өйдүүр, дьүөрэлэһиитин хааччыйар, эт-хаан ис кыабын сайыннарар.
- Чолчу уонна сөптөөх күннээби тутулу тутуһар: үөрэх дьарыктарын дьүөрэлээн, күнүскү утуйуу уонна таһырдыа дьаарбайыы уһунун сөпкө тутуһар.
- Оҕо этин-хаанын туругуттан уонна бэйэтин чолчу уратытыттан көрөн, хас биирдии оҕоһо уратылаах сыһыаны олохтуур.



### **Физическэй хаачыстыбалары сайыннары, хамсаныы үөрүйхтэрин инэри уонна байытыы**

**Тулуур:** 1-тэн 3,5 мүнүүтэ диэри 450—500 м сиргэ сылайыар диэри бытааннык сүүрүү; 25 мизтэрттэн 600 м диэри хас да мэхэйи туорааһыннаах орто тэтиминэн сүүрүүнү кытта хаамар.

**Сымса, сылбырба:** ураты төрүт балаһыанньалар (тобуктаан туран, олорон, сытан эрэ туран сүүрүү, кэннинэн туран этиллибит хайысхаба ыстананы, түргэнник араас балаһыанньалары уларытыы: олоруу, сытыы, туруу уо.д.а.); хамсаныы тэтимин уларытыы, араас хамсаныылар дьүөрэлэһиилэрин киллэри, араастаан ситимнээһин; эрчиллиилэри толоруу араас ньымалара (үөһэт-тэн, аллараттан, бырабыы; биир, икки атаха, эргийиилээх ыстаныылары уо.д.а. баһылыыр);

Хамсаныы тэтимин уларытыы, араас хамсаныылар дьүөрэлэһиилэрин киллэри, кинилэр чаастарын араастаан ситимниир;

— эрчиллиилэри толоруу араас ыйааһыннаах, кэрингээх, ойуулаах-мандардаах эттиктэрдээх эрчиллиилэри эт-сиин хамсаныытын кытта дьүөрэлээһин; хас да буолан дьүөрэли хамсаныылары оноруу; икки, үс, түөрт буолан, бөлөбүнэн бары (илиилэриттэн тутуһан баран олоруу, туруу, ыстананы, эргилли); ыарахан собус хамсаныылар дьүөрэлэһиилэри; хамсаныылаах оонньуулар быраабылаларын ыаратан бизри.

**Түргэн:** бэлиэ тыаска түргэнник хардарар буолууга эрчиллиилэр; 1,5—2 мүнүүтэ түргэн тэтиминэн хамсаныы; араас балаһыанньаттан туран сүүрүү; кэннинэн туран, сытан эрэ; уобуруччулаах (эргити, уобуруччуну кэтэн сүүрүү), мээчиктээх, күрэхтэһии көрүнгээх эрчиллиилэр (ким түргэнник мээчиги төкүнүтэр, бэриллибит бириэмэбэ ким элбэхтэ мээчиги тэйтэр).

**Күүс:** сиринэн сыыллыы, ыскамайкаба сытан эрэ тардыныы, гимнастическай кирилизскэ, кнаакка, урабас маска элбэх төгүл ыттыы; тизэрэ уонна умса сытан эрэ оноһуулар ыаратыллыбыт эттиктээх эрчиллиилэр; мизтэттэн эбэтэр 2—3 хардыны онорон үрдэлгэ ыстананы, симии мээчиги (1 кг) иннин диэки төбө үрдүттэн бырабыы уо.д.а.

### **Сүрүн хамсаныылар**

**Хаамы.** Табатык, илиини-атабы дьүөрэлээн хаамар, атах төбөтүн кыратык тас өттүгэр тутан, тизэрэ тутан, чөлчөкитик хаамар, төхтөрүтэн, атабын аннын көрбөккө, хааман иһэн араас хамсааһыннарын онорор (субуруһан туруу, икки буолан, үс буолан, түөрт буолан), хайысханан (көнөтүк, эргииргэ, «эрийэ-буруйа», утарыта хаамыны, кэннинэн, ойбоһунан хаамылары), тэтимнээхтик, мэхэйдээх сиринэн, итинэн араас ньыманан хаамы, (атах төбөтүгэр, тинилэххэ, тилэх тас өттүнэн хаамы, тобугу накытан өрө көтөһөн, чөхчөйөн уонна тобугу кыратык накытан, кизг хардыынан, кырынан атабы атаха тардан, гимнастическай хаамынан) онорор.

**Сүүрүү.** Сөптөөхтүк туттан, илиини-атабы дьүөрэлээн (кыра собуустук төнхөйөн, илиини бокутан), илиини, атабы сөпсөһүннэрэн хамнатыы, атабы сиртэн арааран, чөлчөкитик уонна төхтөрүтэн сүүрүү. Араас тэтиминэн, хайысханан, атабы сиртэн арааран, сэлэли туран, түһүүлээх-тахсыылаах сиринэн, араас ньыманан (хаамы, атабын кэннигэр тэбэн, атах төбөтүнэн, кизг хардыынан, көнөтүк уонна кырынан бөтөрөннөтөн) сүүрүү, хамсаныыны солбудаһыннара сылдьан (ыстатыы, хаамы, бырабыы, хатаастыы) онорор.

**Ыстананы.** Кылыыы, куобахтаан биир сиргэ ыстананы, иннигэр, эргийэ-эргийэ уонна унаханас өттүгэр ыстананы; 5—6 м уһуну, 25—40 м ыстаныылары хатылаан оноруу; сиргэ сытар кенө, уһун быа нөҕүө ыстананы; кумахтаах мөһөөччүгү атаха кыбытан ойбоһунан, онтон 6—8 симии мээчик үрдүнэн ойуу. Аһаар атаха (кылыыан) сиргэ сытар кенө, быа нөҕүө иннигэр-кэннигэр, уна-ханас, биир сиргэ, иннигэр ыстананы. Чөхчөйөн олорон өрө ыстананы; ууммут илииттэн үөһэ ыйаммыт эттиккэ (25—30 см) тийэ сатаан, мизтэттэн уонна сүүрэн кэлэн ыстананы. 3 хардыы сиртэн сүүрэн кэлэн, 40 см үрдүккэ ойон тахсыы, түһүү. Мизтэттэн уһуну ыстананы (100 см кырата суох), сүүрэн кэлэн ыстананы (150—180 см); сүүрэн тийэн үрдүгү ыстананы (50 см), кылгас ыскакаалка нөҕүө араас ньыманан: икки атаха, атабы уларытан ыстананы, ыскакаалкалаах ыстаналаан сүүрүү. Уһун ыскакаалка нөҕүө уонна эриллибит ыскакаалка аннынан сүүрэн ааһыы, биир сиргэ туран ыстананы. Улахан уобуруччу нөҕүө ыскакаалка курдук ыстананы.

**Бырабыы уонна хабыы.** Мээчиги үөһэ бырабыы, сиргэ бырабыы уонна икки илиинэн ытыс охсон хабыы 20 итэһэ суох; аһаар илиинэн тохтообокко 10 төгүл хабыы; ити курдук илииттэн илиигэ сиртэн тэйтэн хабыы (3—4 төгүл); атабы хатыан сиргэ олоруу (туурактыы); мээчиги сизкэ нөҕүө бырабыы, итинник симии мээчиги бырабыы. Сиртэн тэйтэн мээчиги илиинэн күүскэ охсуу (субуруччу 10 төгүл); мизтэбэ туран, онтон утары кириэн (5—6 м кырата суох).



Симии мээчиги бөкүнүтүү (1 кг). Сьтыары уонна туруору сыалы (сыал ортото 2 м үрдүк) 3 — 4 м бырабыы. 5 — 10 м хамсыыр сыалы бырабыы.

*Хатаастыы, сыыллыы.* Түөрт атах буолан мээчиги төбөнөн 3 — 4 м анныы. Хас да тэрил икки ардынан сыыллыы: кэннитэн, иннин диэки сыыллыы, харытынан уонна тобугунан тирэнэн ыскамайкаба сыыллыы, ыскамайкаба тобуктаан, бэрэбинэбэ олорон илии-атах көмөтүнэн иннин диэки тардыныы. Сытан эрэ ыскамайкаттан тардыһан уонна аннынан сыыллыы. Сыыллыыны хамсаныы араас көрүнүнэн солбудаһыннарыы (хааман, сүүрэн, атыллаан уо.д.а.). Үктэлинэн үрдэлгэ өрө тахсыы, гимнастическай кирилизскэ ыттыы. Гимнастическай кирилизскэ төхтүрүн уонна тэтимин тутуһан ыттыы. Түөһүн туһаайытынан тутуһан канаат (урабас) аттыгар туран, онтон төһө кыалларынан үөһэттэн тардыһыы; итинник чөхчөйөн олоруу, онтон туран ыйаастыы. Канааттан тутуһан туруу, онтон сытан тутуһууга көһүү, канааты атаха эрийэн, онтон канаакка ыйанан атах төбөтүгэр туруу, илиинэн үөһэттэн тардыһан кылгас бириэмэбэ хатаастан (салгынгга ыйанан ) туруу. Канаакка илиинэн, уллунабынан (тилэбинэн) тирэнэн олоруу, онтон үөһэ тахсарга холонуу.

*Тирэхэ эрчиллиилэр.* Атах төбөтүн тилэхэ сыһыара-сыһыара хаарчахаммыт сиринэн кырынан хаамыы (көнөтүк, эргиригэ, «эрийэ-буруйа»); кырынан хаамыы; ити курдук төбөтүгэр мөһөөччүгү ууран; көнөтүк уонна ойобоһунан иннэри дуосканан хаамыы. Иннэри дуоска устун хааман, сүүрэн тахсыы уонна түһүү. Ыскамайка устун симии мээчиктэри нөҕүө хардыылаан; ортотугар чохчойон олоруу; кумахтаах мөһөөччүктэри ууран, онтон хомуйуу; иннигэр икки илиитинэн мээчиги бөкүнүтүү. Гимнастическай ыскамайкаба атах төбөтүгэр туруу, онтон уллунаха эргийи оноруу. Биир атаха туруу (анаар атаба кэннигэр, илии ойобоһунан үөһэ таһаарыы); «хараначчы» курдук туруу. Сүүрүү, ыстаныы кэннитэн атах төбөтүгэр чохчойон олоруу, илиини ойобоско тутуу; тохтоон баран анаар атаха туруу, илиини өттүккэ тутуу. Синньигэс гимнастическай ыскамайканын хаамыы. Икки буолан илииттэн тутуһан эргийи, харабы симэн (3—4 м) хаамыы.

### Сүрүн сайыннарар эрчиллиилэр

*Илиигэ, сарын курдааһыныгар аналлаах эрчиллиилэр.* Илиини тутуу балаһыанньата: илиини токутан түөһүн иннигэр тутуу, санныгар тутар (тобонобо аллара, ойобоско). Бастакы балаһыанньаттан илиини көннөрөн ойобоско илдьи, көнөтүк иннигэр, тобонобунан илиини токурутуу; иккис балаһыанньа — илиини өрө көтөбүү; ойобоһугар ытыһын үөһэ тутан илдьи. Илиини кэтэхэ тутууттан ойобоско илдьи, онтон үөһэ көтөбүү. Илиини иннигэр тутуу, үөһэ тарбахтары «күлүүстээн» өрө тутуу (илии салбахтарын ис өттүгэр эргити). Икки илиини үөһэ, кэннигэр солбуһуннары уонна тэннэ хамсатыы. Илии салбаһын үөһэ, аллара (токурутан, көннөрөн), тарбахтары бииргэ ыга тутуу (сутуруктуу) уонна араарыы.

*Атаха аналлаах эрчиллиилэр.* Атах төбөтүн сиртэн араабакка эрэ биир сиргэ хаамыы. Хас да төгүл чохчойон олоруу, хас сырыы аайы илиини өрө, сискэр тутан, чохчойууну намыһатан иһи; атабы көнөтүк иннигэр өрө тэби. Илин, ойобос диэки кизник атыллаан, ол үктэммит атаха тирэнэн туруу, илиини өттүккэ, онтон илиини иннигэр, ойобоско, үөһэ тутуу. Атахтарынан кыра эттиктэри кыбытан ылы уонна өрө тутуу, онтон ууруу; атын-атын сиргэ ууруу. Тинилэх кырытынан хаамыы, палка, канаат үрдүгэр атах төбөтүнэн үктэнэн хаамыы.

*Курданартан үөһэ эрчиллиилэр.* Кэтэбинэн, саннынан, кэннинэн уонна тилэбинэн истиэнэбэ сыстан туран (муоста плинтуһа суох), илиини өрө көтөбүү уонна түһэри. Гимнастическай истиэнэбэ сыстан, үктэлтэн тутуһуу (өттүгүн туһаайытынан), атабы бокутуу, онтон көннөрөн хардары-таары өрө көтөбүү. Гимнастическай истиэнэбэ иннинэн туруу, өттүк туһаайытынан тирэхтэн тутуһуу, иннигэр төңкөйүү уонна кэдэйи. Илиини иннигэр бокутан, онтон кэтэбэр тутан, илиини ойобоһунан уунан уна, ханас эргийиини оноруу.

*Строевой хамсааһын.* Субуруһан туруу, кэккэлээн, икки буолан, икки эбэтэр хас да эргири оноруу. Биир субурбаттан хас да (3—4) субурба буолуу. Биир сиргэ туран уна, ханас үктэнэн уонна хааман иһэн муннуктарга эргийиини оноруу. Субуруһан туран кэтэххэ; кэккэлээн туран атах төбөтүн сурааһынга тэннээһин. Субурба көнөбө илиини иннигэр, кэккэбэ, эргиригэ ойобоско көтөбөн тэннээһин.

Обо хамсаныы араас көрүннэрин, успорт эрчиллиилэрин оноруу ньымаларын; хамсаныы тизиньикэтэ уратытын билэр; улахан киһи көрдөһүүтүнэн хамсаныылары сөптөөхтүк көрдөрөр. Хамсаныыны айан онорор дьобура сайдар.



### Хамсаныглаах ооньнуулар

Хамсаныглаах ооньнуулар иитээчи көрүүтүнэн уларыйахтарын сөп.

*Сүүрүүлэх ооньнуулар:* «Эккирэтиһии», «Муннуктар», «Булчуттар уонна эбисийээнэлэр», «Иккилии буолан сүүрүү», «Кутуйахсыт», «Биһиги — көрдөөх оҕолорбут», «Быһыны онор», «Соболор уонна сордон», «Албын саһыл», «Утарыга сүүрүү», «Кураанах миэстэ», «Дьэстэ суох куобах».

*Ыстаныглаах ооньнуулар:* «Сиргэ хаалыма», «Ким үчүгэйдик ыстанар», «Удочка», «Дулбаттан дулбаһа», «Ким абыйах ыстаны онорор», «Кылаастар».

*Сыллааһыннаах уонна үөһэ ыттардаах ооньнуулар:* «Ким былаахха түргэнник тийэр?», «Эһэ уонна тигэйилэр», «Баһаарнайдар үөрэххэ».

*Бырабылаах ооньнуулар:* «Булчут уонна куобахтар», «Былаабы аһара бырах», «Төгүрүмтэни тап», «Мээчиги суудлар», «Мээчиги ооньнуу ытааччыга», «Мээчик оскуолата».

*Эстафета-ооньнуу:* «Пааранан эстафета», «Кеглини таарыйбакка эрэ мээчиги илт», «Мээчиги иигэ бырах».

*Мэхэйдэх суол:* манньк соруудахтары утуу-субуу онор: мэхэйгэ диэри сүүрэн тийии, мэхэй аннынан киэрэн ааһы, тирэбин сүтэрбэккэ эрэ мэхэйтэн ыстанан төттөрү миэстэбэ тийии.

*Хайысханы быһаарар ооньнуулар:* «Хаарталаах айан», «Сөпкө барыан, тугу эрэ булуон», «Ба-рамайы кистээ уонна суолун онор» уо.д.а.

### Спортивной ооньнуулар

*Араас спортивной ооньнууларга сыстарга көмөлөһүү:*

— *мохсуо* — сөптөөх балаһыаннаһа туран илиини туора тутан, бырабар маһы сөпкө бырабы. 2—3 м уонна 5—6 м ыраахтан мохсуону сууларый;

— *баскетбол* — түөстэн икки илиинэн мээчиги бэйэ-бэйэбэ бырахсыы, уна, ханас илиинэн мээчиги сиртэн тэйтэргэ эрчилли; мээчиги икки илиинэн түөстэн корзинаһа киллэри; хамаанданан ооньнуу;

— *бадминтон* — ракетканан бадминтон мээчигин этилибит хайысхаһа охсуу, улахан дьону кытта ооньнуу;

— *путбуол* — уна, ханас атаһарынан ыйыллыбыт хайысхаһа мээчиги төкүнүтүү, мээчиги эттик тула эргити, онхойго, боруотаһа киллэри, истиэнэбэ хас да төгүл тэбиигэ, иккилии буолан бэйэ-бэйэбэ мээчиги атаһынан бэрсии;

— *хоккей* — охсор маһынан шайбаны ыйыллыбыт хайысхаһа, боруотаһа анһан киллэриигэ пааранан бэйэ-бэйэбэ анһан сыбарытыы.

— *сахалыы күрэхтэһиилээх ооньнуулар:* «Куобах», «Кылыы», «Ыстанга», «Буурдааһын», «Мас тардыһыта», «Хапсабай», «Мохсоболлоһуу», «Булчут уонна кустар», «Бэгэччэктэһии», «Бэргэн булчут», «Мас ынабы кырат», «Мүһэ былдыаһы», «Өһөс торбос», «Тобук тардыһы», «Кириэс тэбии».

### Спортивной эрчиллиилэр

Улахан киһи этиитинэн араас эрчиллиилэри сөпкө көрдөрөр сатабылын чингэтиигэ, бэйэтэ айар хамсанытын сайдарыгар көмөлөһүү.

*Сыыртан икки буолан түһэ ооньноһун:* бэйэ-бэйэни хатааһылатыы, сыыртан түһэн иһэн атын сир диэки хайыһыннарыы, тохтотуу.

*Сүүрэн кэлэн муус суолунан хатыыскалааһын:* хатыыскалааһын кэмгэр чохчойуу уонна онтон туруу.

*Түһүүлээх, тахсыылаах сиринэн араас хаамыларынан хайыһардааһын:* миэстэбэ туран эрэ уонна хамсаныы кэмгэр эргийи, сыырга «кириэстии» тахсыы, сыыртан намыһах балаһыаннаһа туран түһүү, 1—2 км биир тэнник сүүрүү; ооньнуулар: «Ким бастаан эргиллиэй», «Үөһэ көтөх», «Эккирэтиһии», «Кизг хардыы», «Таарыйыма», «Суолун устун».

*Икки көлүөһэлээх бэлсипилдэнэн хатааһылааһын:* бэйэ сатаан олоруута, көнө сир, эргиер устун айан, уна уонна ханас салайыы.

*Уна эбэтэр ханас атаһынан анһынан самокаадынан хатааһылааһын.*

*Роликовой ханкынан хатааһылааһын.*

*Харбааһынга бэлэмнэһии:* түөһүнэн уонна көхсүнэн халтарыыы; ууга тыны таһаарыы; чычаас сиргэ олорон эбэтэр сыган эрэ түгэхтэн тирэнэн атаһынан үөһэ-аллара тэбизлэнии; илиилэринэн хамсанылары онорорго үөрэти, көңүл ньыманан харбааһын.

Ууга оонньуулар: «Фонтан», «Муора долгуннуулар...», «Хачымаллар», «Ууну тут», «Муора долгуннара» уо.д.а.

## 2.6. БЫРАГЫРААМАНЫ ОЛОХХО КИЛЛЭРИИ НЬЫМАЛАРА, КӨРҮННЭРЭ

Бырагыраама ис хоһооно иитэр-үөрэтэр үлэ оҕо сайдыытын бары хайыскаларынан, бизс үөрэхтээһин уобаластарынан сырдатылынна. Федеральной үөрэх туһунан сохуон 3 пуунугар, 13 ыстатыйатыгар үөрэхтээһин сүрүн бырагыраамаларын ис хоһоонун тутула муодулунай бириинсипкэ олобуруон сөбө чуолкайдык ыйыллар.

Муодулунай бириинсип — үөрэхтээһин ис хоһоонун аттаран биир ситимгэ киллэрэн үөрэтии биир чэрчитин көрдөрөр, үлэ ис хоһооно түгэнинэн хас да дьайымалы ситимниир.

Муодулунай бириинсип идеятын аан бастаан 1973 сыллаахха оскуолаба кириэн иннинээби саастаах оҕолору үөрэхтээһин НЧИ академига Н.Н. Поддъяков киллэрбитэ. Кини этэринэн, оҕо бэриллэр билии биир сүрүн киин тула ситимнэнэн бэриллээхтээх. А.И. Иванова муодулунан үлэни чинчийиитигэр «көннөрү билиини» бизэртэн тэйэн, оонньууга эбэтэр оҕо атын да дьайымалларын киллэрэн, бииргэ «оҕону кытта олоруу» диэн сүрүн санаанан салайтараан үлэлииргэ ынгар.

ФГҮӨС дьарык ис хоһоонноох үөрэтиигэ олобурууларынан, муодулунай бырайыактааһын аныгы үөрэх ирдэбиллэргэ сөп түбэһэр. Дьарык ис хоһоонноох үөрэтии технологиятын сатабыллаахтык туһаннааха, оҕо толкуйдуур, бэйэ-бэйэни кытта бодоруулар, бэйэтин сөпкө сыаналанар буолар, айар дьобура сайдар. Үгэс буолбут үөрэх систиэмэтигэр дьарыктаныылар бары үрүө-тараа ытыллар эбит буоллахтарына, муодул дьайымаллары барытын биир ситимниир. Онон муодул сүрүн уратыта бары дьарыктары холбоон биир сомоҕолуур.

Муодул диэн дьүөрэлээһэр ис хоһоонноох, ситимнээх түгэнирдээх, биир сыаллаах-соруктаах үөрэбирии тэрээһинин биир кэлим ситимэ буолар. Муодул сабадаланар ситиһиллэрин иитээччи тургутан-чинчийэн оҕо сайдыытыгар салгыи суол-иис торумналар (образовательный маршрут, образовательная траектория).

Оҕо эйгэтигэн, кини олобуттан, дьэтигэни үгэс ситимиттэн, саха үгэһин сыллаабы эргиригэн тахсан муодулу наардыааха сөп. Оҕо сайдыыта төрүт култуура үгэстэригэр тирээбэрэн ийэ тылыннан барыыта саханы саха дэтэр, сахалы тыынныыр уонна орто дойдуга саханы тирээтээхтик олохтуур.

Муодул сүрүн соруга — оҕону киһилии киһи быһыытынан иитиигэ, дьон-сэргэ эйгэтигэр кириитигэр, дьоннуун сирдээхтик алтыһытыгар туһаайыллар. Оҕо тизрдиллэр төрүт култуура ытык өйдөбүллэрэ саха норуотун дириг сэлэнин, философиятын инэринэ сылдыаллар. Киһи уонна айылба быстыспат ситимэ, өбүгэни утумнааһын, киһиэхэ сирдээх сыһыан («аччыктаабыты аһат, тонмуту ириэр»), үлэни өрө тутуу, дьин чаччыны, кырдыгы тутуһуу уо.д.а. ытык өйдөбүллэр муодула суолдуйт сулус буолаллар.

Иитээччи үлэтигэр тирэх буоллун диэн, муодула олобурун иитэр-үөрэтэр үлэ тэрээһинэ диэн исхиэмэ оноһулунна (1 исхиэмэ).

Бу исхиэмэҕэ киридилэр:

1. Муодул тизмэтэ

2. Сюжета

3. Төрүөтэ

4. Үлэ ис хоһооно (үөрэхтээһин уобаластара, бииргэ үлээһин, төрөппүтү кытта үлэ).

5. Үөрэбирии дьүөрэлэспит тэрээһиннэрэ (образовательные мероприятия) биир сыаллаах-соруктаах бараллар.

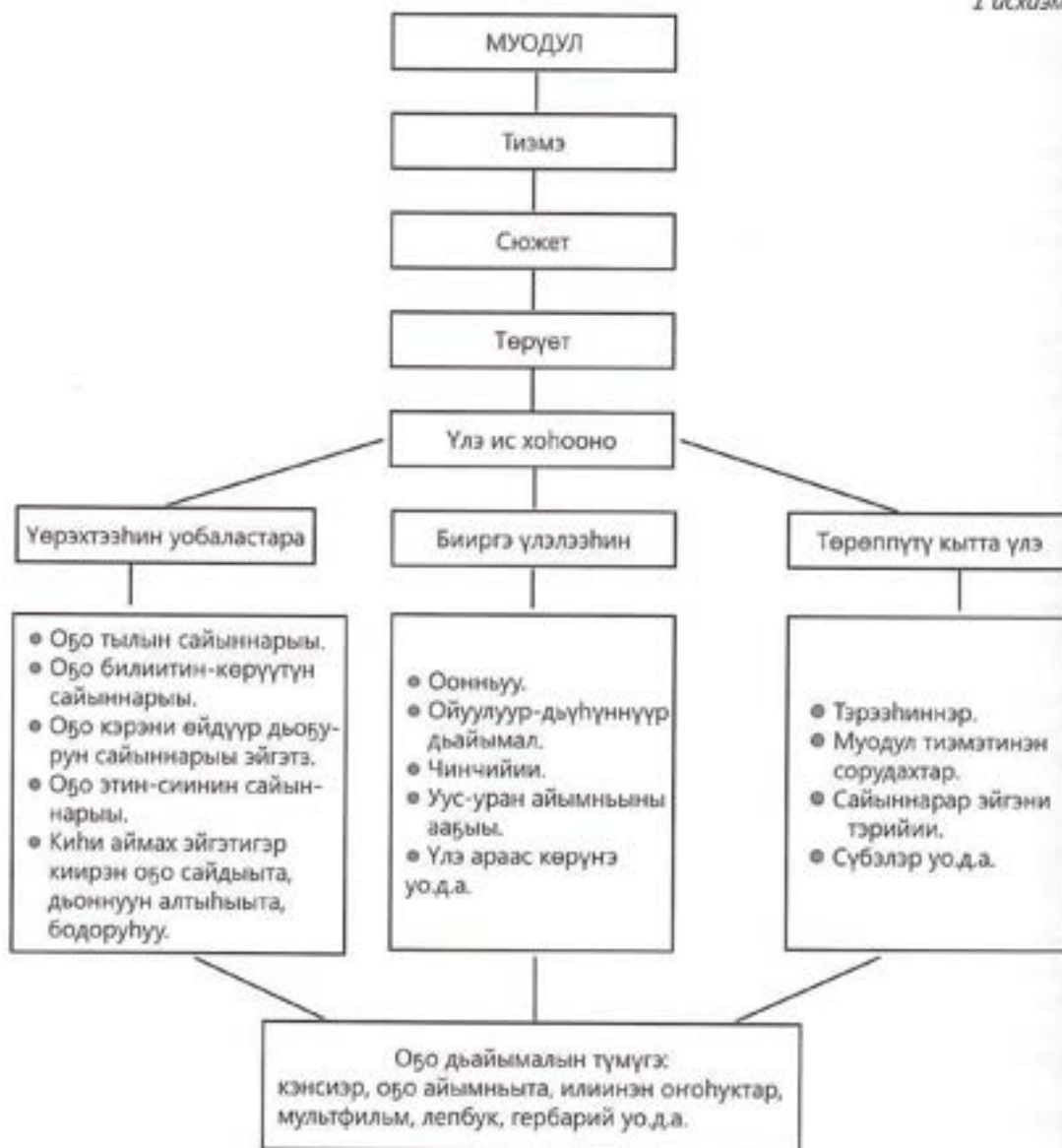
6. Муодул түмүгэ оҕо дьайыытынан, айымньытынан – илиинэн оноһуктарынан, остуоруйатынан, хоһоон-кэпсээн айа холонуутунан, төрөппүт кыттыһан оҕолуун оноруутунан, ырыа-үнкүү толоруутунан, искусство оонньуутунан уонна оонньуу атын да көрүннэринэн тахсар.

Ситими түмүктүүр тэрээһин ыйыллар.



### Оскуола иннинээби тэрилтэбэ муодулга олобуран иитэр-үөрэтэр үлэ тэрээһинэ

I исхилэмэ



68

Муодулу таныы тизмэни уонна уопсай хайысхалары талартан сабаланаар, онтон ол тула уобаластарынан билиилэри, сатабыллары туруоруналлар. Тизмэни талыыга манньык сүрүн ирдэбиллэр олохтонолор.

Иитээччи тизмэни таларыгар оҕо бэйэтэ ыйытыларыгар олобулар. Ол курдук, «Туос» диэн көннөрү тизмэни «Хатын маспыт бэлэбэ», «Туостан тугу онорбуттарый?», «Туос тирииттэн туох атыннаабый?» диэн араастаан харгыһы быһаарыахха сөп.

Иитээччи тизмэ толкуйдууругар бастаан, тоҕо чуолаан бу тизмэни ыларын, аныгы олоххо сөп түбэһиитин ырынгалаан көрүөхтээх. Холобура, билигин аныгы электроннай почта сайдан турар кэмигэр, суругу кэмбизэргэ уган почтанан ыппат буолан тураллар. Онон почтальон үлэтин туһунан тизмэ оҕо социальнай сайдытыгар соччо күттүөнэ суох. Ол онугар ыраах олорор доһотторбутун кытта скайп сибээс көрүнүн нөнүө кэпсэтии туһунан эбэтэр виртуальной экскурсияны, тэттик киинэ устууну тэрийиэххэ сөп.

Тизмэлэри сылга хаста да эбэтэр оёо сааһынан бөлөхтөргө хатылыаха сөп. Ону тэнэ муодул ис хоһооно «судургуттан-уустукка», «чугастан-ырааха» барыахтаах. Талбыт тизмэни тиһигин быспака салгыы ытан, толору ситэрэн түмүктэнэрин ситиһилиэхтээх.

Муодул эбэтэр дьайымал ситимин түгэннэрэ хайаатар да, тугу эрэ тутан-хабан көрөр түмүктээх буолара ирдэнэр.

Муодул тизмэтин күн-дьыл эргириинэн, бөдөнсүтүллүбүт тизмэлээх блоктарынан эбэтэр араас үөрэхтээһин түгэннэринэн көрөн аттарыаха сөп.

**Сюжет.** Муодул сюжета толкуйданар. Сюжет бары дьайымаллары холботолоон, дьүөрэлээн биир ситимгэ киллэрэр. Холобур, оёолор таптыыр добордоро — сүрүн дьоруой талылар. Оёо сюжеты интэриэһиргээн, сонньообутунан барар, сананы билиигэ көхтөөх буолуута уһуктар. Үгэс буолбут дьарыктарга ытыллар бэлэмнэни үлэлэрэ туспа ытыллыбакка, муодулга хабыллан оёо дьайымалыгар сүрүн миэстэни ылар. Муодулга оёо сайдытын ситиһитин сабадалыыр соруктар туруоруллалар. Ону ситиһэр сыалтан, муодулу киэнник аһар, «аймахтыы» тизмэлэр холбоһон кииннэнэлэр.

Муодулбут тизмэтэ уонна сюжета быһаарылына, аны улахан болуомтону «төрүөтүгэр» уурабыт.

**Төрүөт.** Муодул «төрүөтэ» хаһан бабарар, ханна да буоллун, оёо араас дьайымалыгар, табыгастаах түгэнгэ салбаныан, сайдыан, ситэриллин сөп.

Оёо күннээби олобор буолбут түгэннэригэр олобурабыт, оччооо дьайымалга, ханнык да анал дьарыктаны буолбакка, кини күүппүт сонньуутугар уонна сөбүлүүр дьарыгар көнүллүк бабатынан салайтарар. Иитээчилэр сүрүн суолтаны бастакы дьарык сабаланытыгар эбэтэр «төрүөтүгэр» ууруохтаахтар. Табыллыбыт «төрүөт» муодул толору сиппитин, онтон оёолор дьайымалара туһалаабын, тоёоостообун туһута буолар. «Төрүөт» олобулар бастакы торума муодул хирии чааһа эбэтэр аһыллыта дэниэн сөп. Холобура, муодул төрүөтэ хас даһаны түгэнтэн турар. «Миигин тулалыыр эттиктэр» муодул иһигэр «Көрдөөх күүгэн хантан кэллэ», «Тимир уонна мас мөккүөрдэрэ», «Мэник мээчик дойдута», «Пластмасса мин тулабар». Муодул оёону араас дьайыларга, билиэн-көрүөн бабарар турукка киллэриэхтээх, ол эбэтэр аатыгар оёо ситиһэр соруга турар буолуохтаах.

Оёо дьайымалын ис хоһооно. Бу үлэ тэрээһинэ иитээчи-оёо, оёо-оёо, иитээчи-оёо-төрөппүт бииргэ алтыһыларыгар туһайылар. Ол иһин «дьарык» бэйэтин дьин ис хоһооно тахсан кэлэр: оёо күнү быһа дьарыктаах: суунар, таһнар, көнүл сонньуур кэмигэр эмиз. Муодул ис хоһоонун торумнааһында иитээчи хас биирдии дьайымал, сонньуу-дьарык бэйэ-бэйэтигэр хатыламат, сөп хабааннаахтык барытын чочуйар уонна түһүмэхтэрэ сибээстээхтик, сыһыа арыллан иһэрин толкуйдуур. Ол курдук, көннөрү «Өстүөкүлэ» дьин тизмэ төрүтэ «Сэрэхтээх өстүөкүлэ» дьин буоллабына, өстүөкүлэтэн тоёо сэрэхтээх буолары быһаарар араас өрүттээх үлэ ытыллар: чинчийи, кэтээн көрүү, уус-уран айымныыны аабы, сэнэргэһии, тойонноһун уо.д.а. Бу үлэ кэмигэр оёо бэйэтин бабатынан өстүөкүлэ тоёо сэрэхтээһин быһааран, быраабыла толкуйдаан, ону уруһуйдаан түмүгэр олбуом дуу, истинэһэ ыйанар хаһыат дуу онорон таһаарыан сөп.

Муодул үөрэхтээһин ис хоһоонун талыга ымпыктаан-чымпыктаан оноһуллубут мэтэдьиичэскэй хааччыы буолар: сабадаланар ситиһилэр, үлэ көрүннэрэ, туттуллар ньымалара, оёо дьайымалын түмүгэ арылхайдык көстөллөр.

**Муодул түмүктүүр дьайымалынан бүтэр.** Дьайымал ситимин түмүгэ оёо дьайытынан, айымныытынан — илиинэн оноһуктарынан, остуоруйатынан, хоһоон-кэлсээн айа холонуутунан, төрөппүт кытыһан оёолуун оноруутунан, ырыа-үикүү толоруутунан, сонньуу араас да көрүннэринэн тахсар. Ситими түмүктүүр тэрээһин ыйылар. Ол курдук, түмүктүүр аралдьыйылар, презентация, бырааһыннык, флешмоб араас көрүнэ, улахан саастаахтарга күөн көрсүүлэр бараллар. Манньык үлэ түмүктэрэ оёо айан онорор кыахтанытыгар уонна дьону-сэргэни кытта бодоруһан киһи быһыытынан сайдытыгар олук уураллар.

### **Муодул уратыта**

1. Ис хоһооно хайаатар да сюжеттаах уонна көстөр түмүктээх.
2. Оёо дьайымалын бары көрүнэ табыгастаахтык дьүөрэлэхэр.
3. Муодул уус-уран ис хоһоонноох буолан, сонньуу курдук барар, оёо үөрэнэбин дии санаабат.
4. Оёо бэйэтигэр сыал туруорар уонна ону ситиһэ үөрэнэр, билиини ылы сыалы ситиһии ньымата буолар.



5. Дьайымал түмүгэ тута көстөр буолан, оҕо кыһаллан оноро сатыыр, ситиһиилэриттэн үөрэр, өрө көтөһүллэр.

6. Хас биирдии оҕо уратыта чуолаан учуоттанар (ким эрэ бытаан, ким эрэ түргэн).

Иитээччи сыллаабы иитэр-үөрэтэр үлэ былааныгар муодуллартын тымарар. 1 ыйга 1 муодул тизмэлэр хас да бырайыактарга арахсар, барыытын уһуна араас: барыллаан биир-икки нэдиэлэ устата. Муодулар бэйэ-бэйэлэриттэн ыкса сибээстээхтэр уонна хас биирдии муодул сюжета төһө бабарар биризмэ устата тэнийээн сөп. Манньык сыһыан иитэр сорукутара кизэ. Сыл устатыгар дьайымал ситимнэрэ хаста да хатыланыахтарын сөп. Иитээччи сабадаланар ситиһиилэр баһылламмыт таһымнарын көрөн ис хоһоонун уларытан, эбэн өссө биирдэ киллэриэн сөп.

Холобур, улахан бөлөххө «Остуоруйа дойдутун дьиктилэрэ» дьин муодулга бастаан аптаах остуоруйалары сэнээрдэр үлэ ытан, оҕо билэрин ситистэххэ, кэлин өттүгэр оҕо бэйэтин бабатынан остуоруйа дьоруойдара буола оонньуурун, онтон салгыы оҕо бэйэтэ аптаах остуоруйа айан таһаарарын ситиһиэххэ сөп.

Муодул биир сүрүн уратытынан иитээччи оҕо эбэтэр төрөппүт сэргиир тизмэтин бэйэтэ түгэнтэн көрөн, муодулларты араастык танан, уларытан киллэриэн сөп. Ол эрээри итинник көнгүл тизмэ сылга 4-5 буолар. Бу курдук былааннааһын бырагыраама ис хоһоонун төрөппүтү кытта үлэ чэрчитинэн ытыллар. Итини таһынан, муодулу уларыта танан туттуу ситим төһө уһундук барарытан, ис хоһооно кизиниттэн тутулуктанар.

Муодул дьин дьүөрэлэһэр ис хоһоонноох, үгүс түгэннэрдээх, биир сыллаах-сорукутаах үөрэбири тэрээһинин ситимэ буолар. Муодула сабадаланар ситиһиилэрин иитээччи тургутан-чинчийэн көрөн, оҕо сайдыытыгар салгыы суол-иис торумнуур.

Хас биирдии оҕо тэрилтэтэ бэйэтин көрүүтүнэн оҕолоруттан, эйгэтиттэн таһааран сорукутары уларытан, атын тизмэни ылан үлэлиэн сөп. Ол тынан баран, оҕону иити-сайыннарыы үлэтин тэриниигэ биир ирдэбил турар — муодулунай бириинсип тутуһулуохтаах, ол эбэтэр бырагырааманы олоххо киллэриигэ үөрэтии ис хоһоонун көннөрү биэс уобаластарынан тус-туһунан былааннаабакка, барытын муодулга ситимнээн бу курдук былааннаахха сөп.

Бу былаанна көстөр хас биирдии төрүөтү туспа дьарык курдук эбэтэр араас дьайымалларынан ытыахха сөп.

## Үөрэбири уобаластарын ис хоһоонунан муодулларты былааннааһын

2 табылыысса

Тизмэтэ	Ытыллар болдьоҕо	Оҕо дьайымалын түмүгэ	Сабадаланар ситиһиилэр	Дьайымал көрүннэрэ
Кыра бөлөх				
1 кыбаартал: «Дорообо, уһуяаным» муодул				
«Билсигиэххэ»	1 нэдиэлэ (балаан ыйа)	«Мин улаабатын» олбуом оноруута	Саастыылаахтарын кытта алтыһар. Саастыылаах оҕотун дьайымытын сэргиир. Бэйэтин бабатын этэр, туора кифи бабатын ылынар. Улахан кифилиин оонньуурун, арааһы онорорун ордорор.	Оонньуу. Ойуулуур-дьүһүннүүр дьайымал. Чинчийи. Уус-уран айымныыны аабы.
«Биги бөлөхпүтэ»	2 нэдиэлэ	«Биги бөлөхпүтэ» хаартысканан коллаж		
1 кыбаартал: «Быйаннаах көмүс күһүн» муодул				
«Күһүн туох амтаннаабы?» (күһүнгү көстүүлэр, сир аһа, оҕуруот аһа, тэллэйдэр)	3-4 нэдиэлэ (балаан ыйа)	Оҕо айымныытын быыс-тапката	Тулалыыр эйгэни, санааны бэйэтин бабатынан кэтээн көрөр. Ыйыгалаһар, чинчийиигэ интэриэстээх, эппизтэргэ болҕомтолоох. Бэйэтин толкуйунан билэн-көрөн сылыктыыр. Саастыылаахтарын кытта оонньуурга, соругу талыыга бэйэтин бабатын биллэрэр.	Оонньуу. Ойуулуур-дьүһүннүүр дьайымал. Чинчийи. Уус-уран айымныыны аабы.

«Куукуланы тобо ичигэстик таньннарабыт?»	1-2 нэдиэлэ (алтынны)	Куукула күһүнгү тангаһын коллекцията	Оонньоу быраабылатын тутуһарга кыһанар. Оонньоу соругун сатаан туруорунар, ол эрэри улахан киһи көмөтүнэн толорор. Тулалыыр эйгэни билэргэ интэриэстээх. Айылба уратытын, дьыл кэмнэрин уларыйыһытын өйдөөн көрөн арааран билэр. Кыыллар, мастар дьыл кэмнэн уларыйыһыларын тустарынан өйдөбүллээх. Обо айар үлэни кэрэхсиир. Судургу малы-салы уонна көстүүнү онороругар пропорцияны тутуһарга кыһанар, ис санаатыттан кыттар, соруммутун тиһэсэр тиэрдэр.	
«Күһүнгү айылба»	3 нэдиэлэ	Аптаах мас (араас өнөөх сэбирдэхтээх)		
«Күһүнгү бырааһыннык»	4 нэдиэлэ	Бырааһыннык	Обо ырыа ылыһырын сөбүлүүр, ырыа добуһуолун истэр, тэһгэ сабалыыр уонна бүтэрэр. Музыка майгынынан дүүрүлээн араас хамсанылары уларытан онорор. Араас кайысханан хаамар, чөлчөкитик сүүрэр, норуот үпкүүтүн хамсанылары онорор. Судургу музыкальнай инструменнарга оонньоур, музыка тэтимин сөпкө истэр, бэйэтин оонньоур партиятын истэр, музыка добуһуолугар сөпкө сабалыыр уонна сөпкө бүтэрэр.	Алтыһы. Хамсаны. Оонньоу. Муусуканы, фольклор айымньыларын ылыһыны, толоруу.
1 кыбаартал: «Мин дьыэ кэргэним, уһуйааным» мурдул				
«Мин уһуйааным»	1 нэдиэлэ (сэтинньи)	Уһуйаан макета	Бэйэтин, чугас дьоннорун туһунан кэпсир. Уһуйаан иитээччитин, үлэһиттэрин толору ааттарын билэр, кинилэр тустарынан кэпсир. Идэлэри билэр. Төрөөбүт салиэннэтин ытык сирдэрин туһунан интэриэһиргир. Саастылаахтарын кытта оонньоурга, соругу талыһа бэйэтин баһатын билэрэр. Оонньоу быраабылатын тутуһарга кыһанар. Оонньоу соругун сатаан туруорунар, ол эрэри улахан киһи көмөтүнэн толорор. Бэйэтин дьайыһытын өйдүүр. Тылынан этэн, санаран кыһалбатын киһиэхэ тиэрдэ сатыыр.	Чинчийи, оонньоу, куубугунан тутуу.
«Туйаара куукулам ылдыбыт»	2 (нэдиэлэ)	«Балыһа» дьин оруолаах оонньоуга аналлаах мал-сал, оонньоур уонна оноруу		



			Оёо айар үлэни кэрэх- сиир. Судургу малы-сали уонна кестүүнү онороругар пропорцияны тутуһарга кыһанар, ис санаатыттан кыттар, соруммутун тигэсэр тирдэр.	
«Дьиз кэргэним — эрэнэр эрки- ним, тирэнэр тирээсим»	3 нэдиэлэ	Ийэлэргэ бэлэх	Бэйэтин, чугас дьоннорун туһунан кэпсиир. Идэлэри билэр. Оёо уус-уран айымньыны аабыны, кэпсээһини уонна фольклор айымньыларын болбомтолоохтук истэр, сэнээрэр. Оёо айар үлэни кэрэх- сиир. Судургу малы-сали уонна кестүүнү онороругар пропорцияны тутуһарга кыһанар, ис санаатыттан кыттар, соруммутун тигэсэр тирдэр.	Оонньоу. Ойуулуур-дьүһүнүүр дьайымал. Алтыһы. Уус-уран айымньыны аабы. Үлэ араас көрүгэ.

3 табылыысса

### Муодул: Мас көтөрдөрө

Бырагырааманы олохо киллэри ис хоһоонун былаана				
5—6 саастаах оҕолорго				
Сабадаланар ситиһилэрэ	Дайымал ситимин төрүөтэ	Иитээчи үлэтин нымата, көрүгэ	Күннээби олохо дьайымаллар	Оёо дьайымалын түмүгэ
Мас көтөрдөрүн (хара, эрдэбэс улар, куртуйах, бочугурас, курулааскы уо.д.а.) тустарынан билсэр, кэтээн көрөн чинчийэр, сэргиир. Мас көтөрдөрүн сангаларын истэн араарар, сангаларын үтүктэр, оонньоур, сыһыаран киэргэтэр, ойуулуур. Тулалыыр эйгэни, санганы бэйэтин бабатынан кэтээн көрөн ылынар.	Мас көтөрдөрө дизэн туохтарый?  Тоёо мас көтөрдөрө дизэн ааттаабыттарый?  Улар сатаан көтөр дуо?  Мас көтөрө тугунан аһылыктанарый?  Тоёо улар тааһы сирий?	Мас көтөрдөрүгү туһунан киинэ көрүү- исти. Кинигэ эйгэтигэр иллюстрациялары, ойуу- лары көрүү. Улар туһунан остуоруйаны кэпсээһин. Бочугурас тоёо кыһыл хаастаабый? Булчуту кытта көрсүһүү, ыйыты, сэхэргэһи, кэпсэти. «Мин сөбүлүүр мас көтөрүм» — сыһыары панно. «Игсэлээх улар» остуоруйанан күлүк- тыйаатырынан оёо бэйэтин бабатынан оонньоһуна.	Бочугурас, курулааскы, улар туһунан чинчийилэр, кэтээн көрүүлэр, уопут оноруу. Мас көтөрө тугунан аһылыктанарын, ис туругун чинчийэн көрүү. Ыйыталаһы, санаа атастаһы, түмүк оноруу. «Мас көтөрдөрүн мунһахтара» лего- конструкторынан оёолор оноһуктара — оёо айар үлэтэ.	«Улар суолун устун» түмүктүүр аралдьыйы.

<p>Ыйыталаһар, чинчийиңгэ интэриэстээх, элпизтэргэ болбомтолоох. Бэйэтин толкуйунан билэн-көрөн сылыктыыр. Обо сананы билэргэ баҕалаах, салгы туох буоларын ыйыталаһар. Сонун билииттэн үөрэр. Ииники ылбыт билиилэригэр олобураң, харгыстары быһаарыыга дууһар. «Инсэлээх улар» эбээн остуоруйатын истэн ис хоһоонун өйдүүр.</p>	<p>Тобо улар дээн ааттааһый?  Улар оболорун ким дээн ааттыылларый?  Улар тобо хааһа кыйыл өгнөмүтүөй?</p>	<p>Иитээччи оболорго мас көтөрдөрүн түүтүн үргүүргэ анаан айбыт оонньоутун презентацията уонна бииргэ оонньооһуна. Салгы оруоллаах-сюжеттаах оонньоу тэриллэр: «Сытык онорор ателье». «Мин — визажиспын» — кыргызтар мас көтөрдөрүн уобарастаан сирэйдэрин кизгэнэллэр, сарайбыт кутурук оностон, мас көтөрдөрө буолан, астына оонньоулар, үткүүлүүллэр. «Байанай бэлэс» — оболор төрөппүттэрин кытта бултааһын-балыктааһын түгэннэриттэн хаартысканан олбуом оноруулара, ону туһанан табаарыстарыгар, иитээччигэ кэпсииллэр. Төрөппүттэр мас көтөрдөрүн кутуругунаң, түүлэринэн онорбут араас панноларын коллекциялара.</p>	<p>Дорбоонно үлэ мас, улар, таас дээн тыллари фишканан суруйаллар, ырытыы, оонньоулар. Мас көтөрдөр түүлэрин, кынаттарын, кутуруктарын тэҥнээн, чинчийэн көрүү. Быластылыыны имитэн, курупааскы бөгүүрети майгыннатан сыбаан оноруу.</p>	
---	---	--	--	--

Муодул хас биирдии дьайымала бэйэ-бэйэтин кытта ыкса сибээстээх логикалаах буолуохтаах. Кини обону ииники олоххо бэлэмнээн буолбакка, кырачаан киһи күн бүгүн сэргэхтик, «толору олоруутун» нөҥүө билии биэрэр аналлаах. Оннук үлэни обо сэргиир тизмэтинэн талан онорор ордук сатабыллаах. Манны салайтарар сүрүн суолунан муодул көмөтүнэн былааннааһын буолар.

Муодулга киирэр дьарыктар обону көннөрү үөрэтииттэн тэйэн ыстандаарт этэрин курдук обо сүрүн дьайымалын — оонньоу нөҥүө бырагыраама ис хоһоонун ылынарга олук буолаллар. Дьарыктар күннээби бириэмэ нуорматын аһарбат курдук ытылыннахтарына, обобо сылайбатын ситиһиллэр. Дьарык таһынан күннээби олоххо сэлэргэһиилэр ытыллаллар. Биллэрин курдук, обо улахан киһи онорбут бырагырааматын бэйэм кизнэ дээн сэнгээрдэбинэ ылынар. Ол иһин иитэр-үөрэтэр үлэни обо кэрэхсириин курдук ытыллыахтаах.

Сайыннарыылаах үөрэхтээһин ирдэбилинэн, иитээччи үлэтигэр обо лиичинэс быһыытынан сайдыытыгар, кини дьобура, кыаба кэнииригэр туһуламмыт сана технологиялары, ньымалары олоххо киллэрэрэ тобоостоох.

## 2.7. ДЬИЭ КЭРГЭНИ КЫТТА БИИРГЭ ҮЛЭЛЭЭНИН

### Уһуяан дьиэ кэргэни кытта үлэни тэрийиитэ

#### Соруктар

Обо олобун аартыга хайдах сажаланара кини туох-ханнык киһи буолара, ииники дьылбата төрөппүттэриттэн уонна иитээччилэриттэн тутулуктаах. Ол иһин обо лиичинэс быһыытынан арыллан, сириэдийэн сайдарыгар хас биирдии уһуяанна иитээччи, төрөппүт биир сомого, биир санаанан партнер быһыытынан үлэлиилэрэ ирдэнэр.

Уһуяан дьиэ кэргэни кытта үлэтин сүрүн соруктара:



- Иитээччилэр уонна төрөппүттэр иитии араас боппуруостарыгар сыһыаннарын үөрэтии, оёону сайыннарыы, үөрэтии араас көрүнгэрин усулуобуйатын уһуйаанна уонна дьизэ кэргэнгэ тэрийии.
- Оскуолаба кириэн иннинээби саастаах оёолору иитиигэ дьизэ кэргэннэ уонна уопастыбаба көрсүллэр иитии кыһалбаларын, кыаллыбат өрүттэрин ырытыы, сэлэргэһии, оёону иитии бастын уопутун кытта билсии.
- Иитии уонна үөрэтии билинги кэмнэ тобоостоох соруктарын уһуйаанна уонна дьизэ кэргэннэ чопчулааһын, торумнааһын.
- Төрөппүтү үөрэхтээһин — кини билиитин ханатыы, оёону көрүүгэ наадалаах ыйыылары-кэрдиилэри, сатабылы бизэри, дьизэ кэргэн сыһыанын тупсарыы, төрөппүт эбээһинэһин уопастыбаба, дьизэ кэргэннэ толоруу.
- Иитээчи-төрөппүт-оёо бииргэ алтыһан дьарыктанар усулуобуйатын тэрийии, төрөппүттэр бабаларынан, дьобурдарынан, кыахтарынан наардаан дьайымал араас көрүнгэринэн тэрээһиннэ тардыы.

Төрөппүтү кытта ытыллар үлэни маннык хайысхаларга араарыахха сөп:

### 1 хайысха. Оёону иитиигэ — төрөппүт оруола

Бу хайысхаба ытыллар үлэ көрүнгэ:

- «Дьизэ кэргэн түһүлгэтэ» дьизэ төрөппүт оскуолата. Ийэлэри, абалары түмэн, оёону иитиигэ бэйэлэрин көрүүлэрин, санааларын, уопуттарын атастатар сыаллаах аабыы, бэсиэдэ ытыты. («Дьизэ кэргэннэ оёо сынньаланын тэрийии», «Соботох оёону иитии уратылары», «Кыыс оёону иитии уратылары», «Уол оёону иитии уратылары» у.д.а.)
- Төгүрүк остуоллар.
- Конференциялар.
- Аабылар.
- Семинар-практикумнар.

74

### 2 хайысха. Норуот педагогикататын ньымаларын туһаныы

Бу хайысхаба ытыллар үлэ көрүнгэ:

- Сааскы Ньюкулун күнүн бэлиэтээһин. Бу күн сизэр-туом оноро төрөппүттэр оёолорун батыһыннаран айылбаба тахсаллар. Араас сахалыы аһы астанан, тото-хана аһаан баран, остуоруйалары исталлар, өй күрэсэ ытыллар. Манна таабырын таайсыыта, өс хоһоонун ырытыы, остуоруйаны билии киирэр. Ол кээнэ сахалыы сүүрүүлээх-көтүүлээх оонньуулары оонньуулар. Манна ким быһыйа, сымсата, түргэнэ, күүстээбэ, кыайыыга дьулуурдааба кэмигэр бэлиэтэнэр.
- Сайылыкка көһүү сизэр-туома.
- Ыһыах.

### 3 хайысха. Айылбалыын алтыһыы

Бу хайысхаба ытыллар үлэ көрүнгэ:

- Айылбаба сынньалан, араас походтары тэрийии: «Көмүс күһүнү уруйдуубут», «Сандал сааһы көрсөбүт», «Самаан сайын барахсан».
- Оту-маһы, айылба араас көстүүлэрин үөрэтии.
- «Айылбаба абабыныын» хаартыска күрэсэ.

### 4 хайысха. Үлэ киһини киэргэтэр

Бу хайысхаба ытыллар үлэ көрүнгэ:

- Оёону кыра эрдэбиттэн батыһыннара сылдьан такайыы.
- Субуотунньуктар. Күһүн, саас уһуйаан олбуорун ыраастааһынна оёолор төрөппүттэринин кыттыыны ылаллар. Оскуолаба киирээчи оёолор мас олордоллор.
- Үлэ десана.
- Акциялар.

### 5 хайысха. Дьиз кэргэн сынньалагын тэрийи

Бу хайысхаба ытыллар үлэ көрүннэрэ:

- Спортивнай күрэхтэр. Салаасканан күрэхтэһи, хайыһарынан куоталаһы, «Биһиги — спортивнай дьиз кэргэн», сахалыы остуол оонньууларыгар күрэх.
- Араас аралдытыылар: «Ийэм, аҕам, мин — дьоллоох дьиз кэргэн», «Өбүгэлэр оонньуула-ра», «Остуоруйа дойдутугар айан».

### 6 хайысха. Уол оҕону ийтиигэ — аҕа оруола, тус бэйэтин холобура

Бу хайысхаба ытыллар үлэ көрүннэрэ:

- «Булт абылана» уол оҕону кыра сааһыттан булт абылангар сыһыарыы, үөрэтии.
- «Байанай» күрэх.
- «Бэргэн ытааччы».
- «Аар тайҕа» викторина.
- «Аҕа күрүбэ».
- «Уол аҕатыныын» күрэх.
- Аҕалар бэйэлэрин дьобурдарынан, талааннарынан, интэриэстэринэн араас куруһуоктары тэрийиилэрэ.

### 7 хайысха. Доруобуйаларынан хааччахтаах оҕолору, кинилэр төрөппүттэрин кытта үлэ

Бу хайысхаба ытыллар үлэ көрүннэрэ:

- Консультациялар.
- Бэсиздэлэр.
- Трениннэр.
- Аралдытыылар.
- Дьиз кэргэн кулууба, гостинайа.

### 8 хайысха. Тэрилтэнэн хабыллыбат оҕолору уонна кинилэр төрөппүттэрин кытта үлэ

Бу хайысхаба ытыллар үлэ көрүннэрэ:

- Консультациялар.
- Бэсиздэлэр.
- Оҕо кылгас кэмгэ кэлэр бөлөҕө.
- Конференциялар.
- Трениннэр.
- Маастар-кылаастар.

### Иитээччи-төрөппүт-оҕо бииргэ алтыһар дьайымалларын көрүннэрэ

**Дьиз кэргэн айар студията** — уруһуйдуу, үнкүүһүт, артыыс уһуйааччыларын арыалларынан итиллээччилэр дьиз кэргэннэрин бииргэ сомоболуур айар мастарыскайдар көрүннэрэ. Студияба уһуйааччы, оҕо уонна төрөппүт айар холбоһуктара араас көрүннээх буолуон сөп: бииргэ анаан бэлэмнэммит тэрээһиннэр, төрөппүттэргэ уруһуй, ойуулааһын, илиинэн окоруу (төрөппүт баҕатынан) маастар-кылаастара; айар үлэлээхтэри, худуоһунньуктары, уус-уран маастардары кытта көрсүһүүлэр; мусуойдарга, айар быыстапкаларга сылдыһы.

**Дьиз кэргэн бырааһынньуктара.** Дойду бэлиэ күннэригэр анаммыт үгэскэ кубулуйбут оҕо бырааһынньуктара. Уһуйаанга төрөппүт уонна оҕо бииргэ алтыһан бырааһынньуктары атаараллара — бу ураты түгэн. Ол курдук ураты күннэринэн — Ийэ күнэ, Аҕа күнэ, Саҥа дьыл, Кыайы күнэ, Аан дойдутаабы дьиз кэргэн күнэ (ыам ыйын 15 күнэ), Россия дьиз кэргэнин, таптал уонна эрэллээх буолуу күнэ (бэс ыйын 8 күнэ) буолаллар. Манньык бырааһынньуктарга 3 сааһыгар диэри саастаах кыра оҕолорго төрөппүттэрэ аттыгар бааллара ордук суолталаах.

**Дьиз кэргэн тыйаатыра.** Биллэринэн, оскуола иннинээби саастаах оҕолору тыйаатыр эйгэтигэр ийтиигэ дьиз кэргэн уопутун туһамматтар этэ. Төрөппүт оҕотун кытта дьиз кэргэн тыйаатыра сайдарыгар тэннэ кыттыта сана сабахтары арыһар. Уһуйаанга дьиз кэргэн тыйаатыра



сайдарыг ухуйааччылар (иитээччи, музыкальнай салайааччы уонна ухуйаан тыйаатыр студиятын салайааччыта) кемелөрүнэн буолбакка, култуура үлэһиттэрин (режиссер, тыйаатыр артыыс-тара) кеметүнэн сайдыан сөп.

**Дьиз кэргэн абонемена.** Дьиз кэргэн искусствонь кытта билсэригэр, ухуйаан уонна кини социальнай партнердара — култуура уонна ускуустуба тэрилтэлэрэ эрдэттэн онорбут бырагыраамаларынан тэриллибит өрөбүл күннээби ускуустубаны кытта көрсүһүүлэрэ буолаллар. Бырагыраамалар ситимнээх, ускуустуба ханнык эмит көрүнэр анаммыт да буолуохтарын сөп. Холобур, «Муусука, дорообо!», «Дьикти, кэрэ тыйаатыр», «Уруһуйдукка ыалдьыттыбыт», «Мусуой уонна тыйаатыр», «Бибилэтиэкэ» дьиз кэргэнинэн ыалдьыттааһын» уо.д.а.

**Дьиз кэргэн ассамблеята.** Дьиз кэргэн ассамблеята — үөрэх тэрилтэтин иитиллээччилэрин дьиз кэргэнинэрин уонна ухуйааччылары бэйэ-бэйэлэрин кытта ыкса холбуур көрүнүнэн араас бииргэ дьарыктарынан (уус-уран таһаарыылаах, коммуникативнай, бырайыактыр-чинчийэр, о.д.а.) оҕо да, улахан да киһи үлүһүйүүлэрэ буолар. Дьиз кэргэн ассамблеятын тэрийээччилэринэн соботох ухуйаан эбэтэр хас да тэрилтэ: үөрэх комитетта, хаһыат редакцията, үрдүк үөрэх тэрилтэ-тэ, мусуой, оҕо музыкальнай оскуолатта, о.д.а. буолуохтарын сөп.

**Бырайыагы оноруу.** Бырайыактар, бииргэ үлэлиир форма быһыытынан ордук суолталанан иһэллэр. Кинилэр улахан дьон ухуйаанна салайар оруолларын, тэнгэ үлэлээһин сыһыаннара сайдыытын уларталлар, биир хамаанда буолан үлэлиир үөрэнэллэригэр, кэлэктиип биир өйдөөх-санаалаах буолар өрүттэрин баһылыырга; оҕо баҕа санаатыгар тирэнэн бырайыак хайдах оноһууларыгар; бииргэ үлэлиир дьонугар, иитиллээччилэригэр, төрөппүттэргэ, бэйэтигэр үгүөтүк, аһабыстык сыһыаннаһарга; бырайыак туоларын туһугар иитээччилэр, оҕолор, төрөппүттэр күүстэрин сомоболуурга кемелеллөөлөр.

Иитээччилэр, оҕолор, төрөппүттэр сыһыаннарын тупсарга, эппиэтинэстээх, көхтөөх буолуу сайдыытыгар анаммыт ханнык баҕарар этии, холобура, оскуолаҕа кириэн иннинээби саастаах оҕолорго аналлаах дьиз кэргэн лаабырдарын тэрийии, ухуйаанна Дьиз кэргэн күнүн бэлиэтээһин, төрөппүттэр иитэриниэт түмсүүлэрин тэрийии уо.д.а. бырайыак идизэйлэрэ буолуохтарын сөп.

**Дьиз кэргэн халандаара.** Төрөппүттэр бэйэлэрин үлэлэрин былаанныылыларыгар уонна оҕону кытта бииргэ алтыһыыга кемелөөһөр дьиз кэргэн халандаарыттан бырайыактар сэргэх идизэйлэрэ үөскүөхтэрин сөп.

Дьиз кэргэн халандаара икки бэйэ-бэйэлэрин кытта ситимнээх уонна иккиэн бэйэ-бэйэлэрин кытта алтыһар чаастартан туруон сөп.

Бастакыта — улартыйбат, ухуйаан иитиллээччилэрин бары дьиз кэргэннэригэр туһаайар, иккиһэ — араас барыйааннаах (уларыйар), хас биирдии дьиз кэргэн бэйэтин баҕа санаатыгар уонна үгэстэригэр олобуран бырайыактанар.

Иитээччилэр ухуйаанна иитэр-үөрэтэр үлэлэригэр олобуран оноһулуубут халандаар улартыйбат чааһыгар манныктары киллэриэххэ сөп:

- дьыл кэмин туһунан, дьыл кэминэн норуот бырааһынньыктара уонна дьиз кэргэнгэ оҕолор саастарыттан тутулуктаах хайдах ытарга сүбэлэр;
- Аан дойду, Россия, өрөспүүбүлүкэ, куорат, улуус бырааһынньыктара уонна оҕолор саастарыттан тутулуктаах хайдах ытарга сүбэлэр;
- дьиз кэргэн иһигэр бэлиэтэнэр идэлээх бырааһынньыктар, идэлэр тустарынан оҕолору кытта кэпсэтиилэри тэрийии;
- оҕолор дьиз кэргэннэригэр аналлаах тэрээһиннэр (сүбэлэр, кулууп мунһахтара уо.д.а.); тыйаатырдар репертуардара уонна дьиз кэргэнгэ ол күнү хайдах бэлиэтииргэ сүбэлэр;
- куорат мусуойдара, быыстапкалар, Мусуой күнүн ытарга сүбэлэр;
- кэнсиэрдэр, оҕону кытта кэнсиэргэ хайдах сылдыһы туһунан;
- иитии туһунан бэргэн этиилэр;
- дьиз кэргэн иһигэр араас үлэни тэрийэргэ сүбэлэр — кинигэ аабыыта, дьиз кэргэнинэн айылбаҕа сылдыһы, мусуойдарга, быыстапкаларга, кэрэ бэлиэ сирдэргэ (улуус, куорат, бөһүөлэк историятын уонна култууратын үөрэтии-билии) экскурсия, уус-уран үлэ, уо.д.а.;
- халандаар дьиз кэргэн былаанныыр улартыйбат чааһыгар дьиз кэргэн дьонун, аймахтарын, доботторун, ол иһигэр оҕо табаарыстарын төрөөбүт күннэрин киллэриэххэ сөп.

## 3 түүмэх. ТЭРЭЭНИН

### 3.1. ОСКУОЛА ИННИНЭЭБИ ҮӨРЭХТЭЭНИН БЫРАГЫРААМАТЫН ТОЛОРУУГА ИРДЭБИЛЛЭР

- 1) Улахан киһи оёону дьохун киһи быһыытын көрүүтэ; оёо бэйэтин кыабын билиинитин, бэйэтигэр эр санаалаах буолуутун улахан киһи ситиһиитэ;
- 2) Ийтиигэ-сайыннарыга оёо тус уратытын, кыабынан салайтарыы (оёо сайдыытын баттыыр да, күүркэтэр да сатамат);
- 3) Улахан киһи оёолуун хардарыта дьайсыытыгар оёо олобун эйгэтин көрүүтэ, дьайымалга оёо бабатынан уонна кыабынан сирдэтиитэ;
- 4) Оёолор бэйэлэрин икки ардыларыгар хардарыта дьайсыыларын улахан киһи хааччыйыыта, сылаас, сайаһас сыһыаны олохтооһуна;
- 5) Оёо дьайымалын бары көрүнгэр кини көхтөөх, быһаарыылаах буолуутун улахан киһи тэрийиитэ;
- 6) Оёо оёолордуун кыттыһан дьайымалын тэрийиитигэр, алтыһытыгар оёо бэйэтэ быһааран тэрилин таларын, бэйэтэ билэринэн дьаһанарын, сатыырынан дьайарын, бэйэтэ тардыһар оёолоругар кыттыһарын хааччыйыы;
- 7) Улахан киһи оёо кутун-сүрүн баттыыра, уйулбатын ыһара, оёоо илиитин тиэрдэрэ кытаанхтык бобуллар, оннук түгэн табыстабына сэмэбэ тардыллар.

### 3.2. САЙЫННАРАР ЭЙГЭНИ ТЭРИЙИИ

Сайыннарар эйгэни тэрийии үөрэх тэрилтэтигэр стандарка уонна санитарнай-эпидемиологической ирдэбилгэ сөп түбэһиэхтээх (Нуормалыыр уонна нуормалыыр ньыма докумуоннарын испиһэтигэр 3.9 баска көр).

Сайыннарар эйгэни тэрийиини олоххо киллэриигэ бырагыраама кытаанах ирдэбиллэри туруорбат. Оёо тэрилтэтэ бырагырааматын сыалыгар, соруктарыгар олобуран сайыннарар эйгэни тэрийиини бырайыактыан сөп. Сайыннарар эйгэни тэрийии үөрэхтээһин тэрилтэтин үлэлиир хайысхатынан, оёо сайдыытын, сааһынан, омугун култууратынан уратылаах буолар. Ол курдук оёо тэрилтэлэригэр хайдах эйгэ тэриллибиттэн тэрилтэ укулаатын, иитэр-сайыннарар үлэтин ситимин, оёону иитэр култууратын быһаарыаха сөп.

Сайыннарар эйгэни тэрийии — үөрэх эйгэтин сорҕото буолар, анал ирдэбилгэ олобуран тэриллибит сирдээх (бырагыраама олоххо киирэригэр ананан тэриллибит дьэстэ уонна тус анал сирдэрэ), араас матырыйааллаах, туттар тэриллээх, электроннай үөрэх ресурсалардаах (ол иһигэр сайыннарар компьютернай оонньуулар), оскуола иннинээби оёону үөрэтэр уонна иитэр ньымалардаах, оёо доруобуйатын көмүскүүр уонна харыстыыр, тух уратылаабын учуоттуур уонна итэстэрин көннөрөр, сайыннарар кыахтаах.

Стандарка олобуран сайыннарар эйгэни тэрийиигэ араас барыйаан баар буолуон сөп, өскөтүн үөрэх сүрүн бырагырааматын сыалын-соругун сааһынан уонна гендернэй уратытын олоххо киллэриигэ учуоттаатааха.

Сайыннарар эйгэни тэрийии стандардыгар олобуран, оёо тэрилтэтэ манныгы хааччыйар уонна махталлиир:

— оёо этин-сиинин уонна уйулбатын туругун көмүскүүр уонна харыстыыр, ис туругун изиитэ этэнэ буоларын, ол иһигэр иһитиннэрэр-көрдөрөр эйгэ уратытын уонна ситим эйгэтигэр куттал



суох буолуутун учуоттуур, киһи киһизэ ытыктабыллаахтык сыһаннаһарын үөрэтии, киһизэ үчүгэй өрүтүн уонна ытыктабыл бэлиэтин көрдөрүү, оҕо ис санаатын уонна наадыһытын, бэйэтин үчүгэй өттүнөн сыаналанарын үөскэтии уонна өйөөһүн, бэйэ кыаҕар уонна сатабылыгар эрли, ол иһигэр кэлэктиип үлэтигэр оҕо бэйэ-бэйэни кытта алтыһарын инэрии.

### 3.3. ТӨРҮТ БЫРААҤЫННЫКТАР, ОЛОХТОММУТ ҮГЭСТЭР, АРААС ТЭРЭЭНИННЭР

Оҕо күннээби олобун сэргэх, туһалаах оноруу уонна бэйэлэрин икки ардыларыгар үөрэ-көтө бодоруһууларын ситиһии иитээччи иитэр-үөрэтэр үлэтин күннээби соруга буолар. Күнгэ буолбут чабылбай түбэлтэлэр оҕо майгытыгар, дьонго сыһаныгар дьайаллар уонна хас биридди олохтоммут түгэннэр оҕолор түмсүүлээх буолалларыгар туһуланаллар. Иитээччи хас биридди оҕоҕо сизрдээхтик сыһаннаһан, олохтоммут түгэннэри, үгэстэри үрдүктүк туттабына, ытык өйдөбүллэр диригинник өйүгэр-санаатыгар хатаналлар, этигэр-хааныгар инэллэр.

Холобур, оҕо тэрилтэтигэр «*Үтүө сарсыарда!*» дин сарсыардаангы үгэс кыра оҕо кэлэктиип олобор биир тэнник, сыһаа киирэриң, доҕотторун кытта үөрэ-көтө көрсөрүн хааччыһар. «*Төрөөбүт күнүгүнэн!*» бэлиэ күн үгэһэ олохтоммут — хас биридди оҕоҕо суолталаах буоларын ситиһии, истин эбэрдэ, бэлэх биэрии, хороход, ырыа, үөрүү-көтүү тэриллэр. «Бөһүөлэк устун дьаарбайабыт» — төрөөбүт дойдуга таптала иитии.

Халандаарынан араас бэлиэ күннэр бэлиэтэнэллэр: «Кинигэ төрөөбүт күнэ» — кинигэҕэ харыстабыллаах сыһаны, убаастабылы иитии. Айылҕа көстүүтүгэр аналлаах күннэр: уу, сир, чыычаах, кыыллар күннэрэ оҕолорго ордук чугастар, ол иһин сөбүлүүллэр, күүтэллэр. Акциялар: «Чөл олобу тутуһабыт», «Айылҕа — биһиги доҕорубут», «Үтүө санааланы» — оҕо дьиэтигэр уол абатынанын хаар күрдээбин онорон бэлэхтээһинэ буолуон сөп уо.д.а. Араас тизмэлээх нэдиэлэлэр ытыллаллар, холобур, «Оонньуу уонна оонньуурдар», уус-уран айымньыга, остуоруйаҕа, суруйааччыларга аналлаах нэдиэлэлэргэ араас оҕо дьайымалларынан, сайыннарылаах эйгэлэри уларытан, бэсиздэлэр, аралдьыйылар, көрсүһүүлэр, быыстапкалар, экскурсиялар тэриллэннэр, оҕо күннээби олоҕо бииртэн биир өрө көтөбүллүүллээх түгэннэринэн туолар, байытылар.

Үөрэхтээһин түгэнэ — оҕолор, иитээччи уонна төрөппүттэр алтыһыларыгар хас биридди кыттааччы бэйэтин суолун-иһин булунарыгар, киһи быһыытынан уопастыбаҕа хайдах сыһаннаһарыттан үтүө түмүктэрдээх буоларга быһаарынылары, туһалаах өйдөбүллэри, сүбэлэри инэринэр. Үөрэхтээһин түгэнэригэр оҕо киһи быһыытынан хаачыстыбалара толору сайдалларыгар олук ууруллар — тулуурдаах, үлэни тиһэбэр тириэрдии, толоругас уонна бэйэ икки ардыгар өйдөһүү, сүбэлэһии, санаа атастаһыта уонна айымньылаах үлэ сабыдыала, кыайбатахха көмөлөсүһүү, хамаанданан үлэһии, оонньуу үөрэниии.

Бырагырааманы олоҕо киллэриигэ төрөөбүт норуоппут үтүмэн үйэлэргэ мустут өбүгэ үтүө үгэстэрин, культууратын, оҕо күннээби олобун түгэннэрин күн-ый халандаарын эргииринэн араас тизмэлэринэн наарданар. Оҕо бары өттүнэн сайдытыгар, сааһыгар уонна уйулбатыгар сөл түбэһэллэр, дьон-сэргэ олобор-дьаһаҕар, тус сайдытыгар интэриэһи көбүтэллэр. Аныгы сайдылаах кэм оҕотун иитиитэ элбэх уратылардаах. Тизхиниикэ уонна наука балысханлык сайда турар кэмэ, тулабыт сыппара үйэтэ буолан, оҕо аймах эмиз олобу кытта тэнгэ, тэтимнээхтик хаамсар. Оҕоҕо аналлаах сонун, интэриэһин таба тайанар тизмэлэри булуу уустуктардаах. Оҕо кэтээн көрөр, сылыктыыр, эксперименниир, түмүк онорор, кэпсиир уо.д.а. сатабыллара кылгас кэмнэ, бииртэн биир дьайымалларынан уларытылары ирдиир. Дьарыктарга көмпүүтэринэн, чабылбай дьэрэкээн ойуулардаах, оонньуулаах, тыастаах, саналаах, көрдөрөр электроннай презентационнай слайдалары туттуу эрэйиллэр. Онон иитээччи онно эппизтиир ғына сатабыллааҕа, олох таһымынан сайдылааҕа үөрэхтээһин идэтин ирдэбилэ буолар.

Сахалы тыллаах оҕо тэрилтэлэрэ күн-дьыл уларытар тэтиминэн (халандаар культууратынан) иитэр-үөрэтэр үлэ ис хоһоонугар, оҕо дьайымалын төрүт үгэстэрибин аныгылы дьаһанан киллэрэн үлэлиибит. Ол курдук, сахалы иһиппиттэн маанылаах аспытын аһаан, кэрэ сиздэрэй танаспытын таннаң, ыһыах ыһан, оһуохайга тыыммытын уһатан, хомуспутунан арчылатан кэнчээри ыччаппытыгар олобун күннэтэ кизгэтэбит. Хас оҕо кэлэктиипигэр сахалы ырыа-тойук дьизэрэйэрэ, хоһоон, чабырҕах кутуллара, сэхэн-кэпсэн тэнийэрэ — бэйэбиттэн, хас биридди иитээччиттэн, салайааччыттан, быһаччы тутулуктаах.

Оболору күннээби олоххо өбүгэ үтүө үгэстэрин септөөхтүк тутуһарга уһуйабыт. Норуот тылынан уус-уран айымньытын, олонхону, сиһилии ырыттаха, өбүгэ саҕаттан көлүөнэттэн көлүөнөбэ бэриллэр үтүө үгэстэр манньк наарданаллар:

1. Дьаһанан олоруу (ыал укулаата, дьизтээби үгэс; удьуор ситимин үөрэтии; бэйэни көрүнүү-хараныы; үлэ үгэстэрэ; эти-сиини чэбдигирдии).
2. Сизэр-майгы үгэстэрэ (сытыары сымнаҕас, холку майгы, кизэн көбүс; ыалдьытымсах, күндүһүт-мааныһыт үгэс; сытыы-булугас өй; сүбэһит-мааныһыт үгэс; ылыннарыылаах тыл-өс).
3. Кэрэбэ уһуйуу (иһит-хомуос, танас-сап кэрэтэ; ырыа-тойук, оһуохай, олонхо; остуоруйа, таабырын, үгэ, өс хоһооно, чабырҕах, ох тыл уо.д.а.).
4. Итэбэл үгэстэрэ (айыы үөрэбэ; ыһыах; ойууннааһын).

Билигин өбүгэ үтүө үгэһин хас үөрэх тэрилтэтин аайы олохсутарга Саха сиригэр ытыллар бэйэ култууратыгар сыһаннаах дьаһаллар олус табыгастаахтар: Ыһыах, Олонхо, Хомус, Норуот маастарын, Булмут, Ийэ, Аҕа, кырдыҕас көлүөнэ күннэрэ. Бу дьаһаллар сылы эргиччи баралларын быһыытынан хас оҕо тэрилтэтин ахсын халандаар култууратын олохтоон, олох укулаатыгар киллэрэн, сааһыланыы барар.

Ол курдук, сыл ыйдарын сахалыы ааттарын кыра эрдэхтэн билсэллэр. Өбүгэлэрбит күн-дьыл эргирэ уларыарын кэтээн көрөн, билгэлээн, олохторун-дьаһахтарын онгостоллорун, дьизлэрин-уоттарын көрүнэллэрин аныгы олох сиринэн күнүгэ туһаныы, тэринии умнуллубакка салҕанар. Аныгы оҕо тэрилтэлэрэ айыылар ыйдарынан иитии-үөрэтии үгэһин кизиник туһанабыт. Холобур, ыам ыйа — Изйэхсит, бэс ыйа — Үрүн Айыы, от ыйа — Буор ыйа, атырдыах ыйа — Сүгэ Дьаһын, балаҕан ыйа — Улуу Суорун, алтынныы — Хотой Айыы, сэттинныы — Байанай, ахсынныы — Билгэ Хаан, тохсунньу — Танха, олунньу — Одун, кулун тутар — Дьөһөгөй. Кинилэр бары тутуһуллар сизэрдээхтэр-туомнаахтар.

Аныгы кэмгэ тэнийбит чинчийэр-көрдүүр дьайымал көдүүстээх ньыматынан — *бырайыактааһын* буолар. Бырайыактааһын сүрүн түмүгэ: иитээччи салалтатынан оҕо бэйэтин бэйэтэ билэ, үөрэтэ, иитэ, тупсара улаатарыгар тирэх, күүс-көмө ылар. Онон оҕо чинчийэн билбитигэр олобуран, бэйэтин санаатынан көрүүлэрин олоххо киллэриитигэр суолта биэри — иитээччи күннээби сүрүн сыала-соруга.

*Бырайыактааһын дьайымала* оҕо билэ-көрө сатааһынын көбүлээһин — билэр баҕатын уһууннарыы — билэргэ наадыыытын толоруу кизбинэн барар. Бырайыактааһын дьайымалын тэрийии кэрдиистэрэ: сылтабырыы (мотивация); чинчийии хайысхатын булуу, сыал-сорук туруоруу; булбут матырыйаалы сааһылааһын; чинчийии түмүгүн дьүүлээһин; сабажалааһыны быһаарыы; түмүк көрдөрүү; көмүскээһин. Тизмэни таларга оҕо интэриэһиттэн, кыабыттан, билбитигэр олобуран, тус олобуттан ханнык эмэ түбэлтэни, кестүүнү арыйарга, эппиэт булууга туһуланар. Бырайыактар хайысхалара: «Мин аатым кистэлэнэ», «Мин уонна мин доруобуйам», «Хатын мас кистэлэнэ» уо.д.а. Холобур, «Мин төрүччүм» — бу бырайыакка оҕо төрөппүттэрэ кыттыһаллар. Оҕо төрдүн-уһун билсэр, төрөппүттэрин кытта бииргэ көрдүүр-чинчийэр үлэ тэриллэр.

*Бырааһыннык* — улахан үлэ түмүгэ буолар. Онон эрдэттэн бэлэмнэни үлэтэ ытыллар. Бырааһыннык сүрүн сыала — оҕону култуураба сыһыарыы, дойду олобор кытыннарыы, сүргэтин көтөбүү буолар.

- Бэлиэтэнэр бырааһынныктар.
- Көмүс күһүн
  - Ийэ күнэ
  - Саҕа дьыл
  - Аҕа дойдуну көмүскээччилэр күннэрэ
  - Аан дойдутаабы дьахтар күнэ
  - Кыһыны атаарыы
  - Кыайыы күнэ
  - Оҕо көмүскэлин күнэ
  - Ыһыах.

Оҕо аймах саамай күүтүүлээх бырааһынныыга — Саҕа дьыл, Тымныы эһээ оҕонньор, сизэ Хаарчаана, кизэргэммит харыйа, күүтүүлээх бэлэх. Хас сылын аайы бу улахан тэрээһини саҕатытан, сонундук, уратытык аныгылыы толкуйдаан ытыы уһууан иитээччилэрин, бары үлэһиттэрин айымньылаах бырайыага буолар. Оннук сонун, ураты бырайыагынан «Тымныы оҕонньор уһайбатыгар ыалдьыттааһын» (Резиденция Деда Мороза) диэн ааттанан олоххо киирэрэ тэриллэр. Уһууан тиэргэниэтэн саҕалаан, ис-тас көстүүтэ биир истиилинэн Тымныы оҕонньор